

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

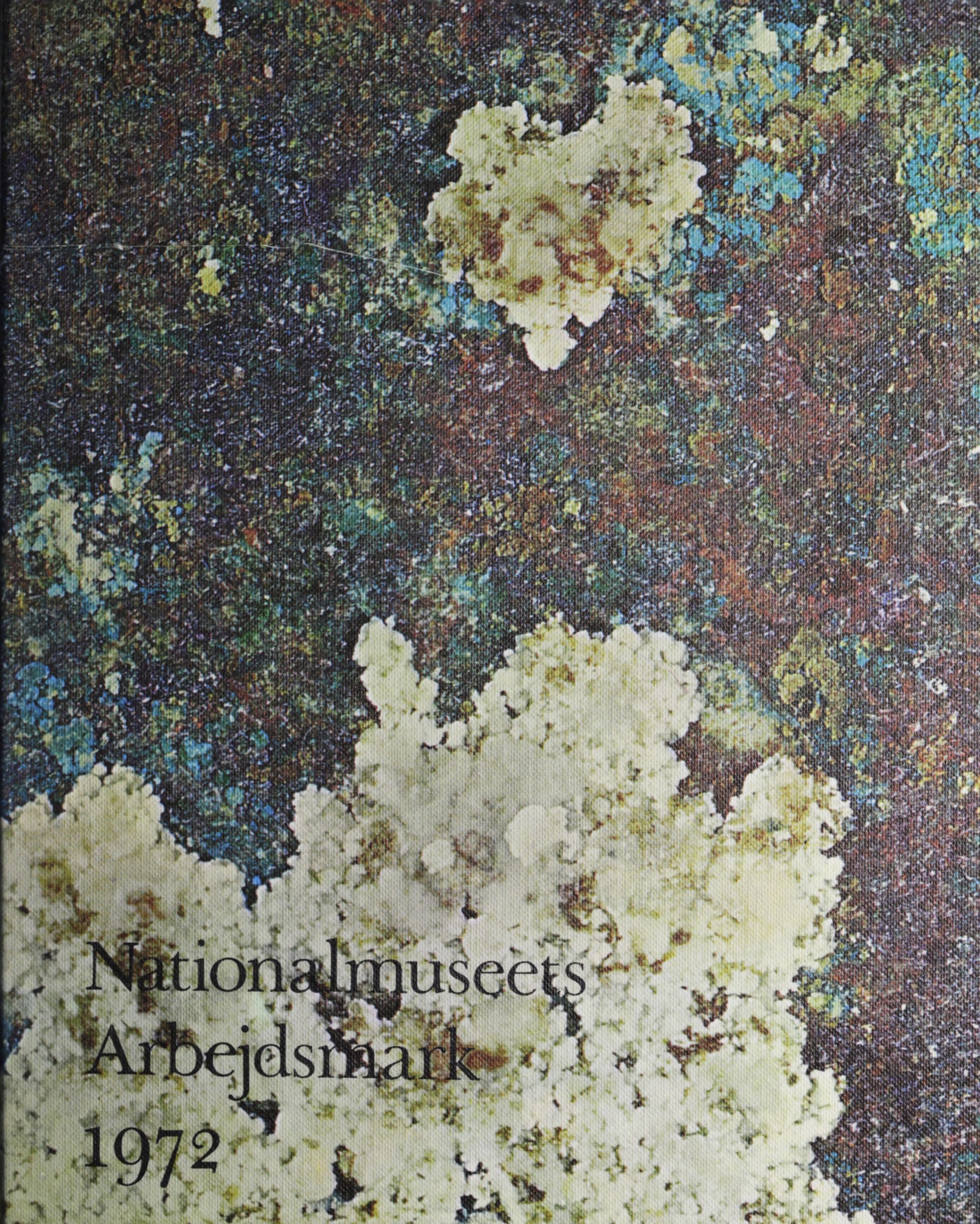
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

Nationalmuseets
Arbejdsmark
1972

Nationalmuseets Arbejdsmark

1972

NATIONALMUSEET

Redaktion og tilrettelæggelse: Henning Nielsen

Klicheer: Bernhard Middelboe's Reproduktionsanstalt

Tryk: Andelsbogtrykkeriet i Odense

Copyright © Nationalmuseet, København 1972

ISBN 87 480 7542 6

Omslaget gengiver korrosionsforekomster på bagsiden af Erik Menveds og Ingeborgs metalgravplade i Skt. Bendts kirke i Ringsted. Jfr. artiklen side 171 ff. Nationalmuseet fot.

Indhold

<i>C. J. Becker: Hal og hus i yngre bronzealder</i>	5
<i>Nina Fabricius: De kongelige stalde på Christiansborg</i>	17
<i>Lise Rishøj Pedersen: Bambus – tropernes stål</i>	35
<i>Elise Thorvildsen: Dankirke</i>	47
<i>Kirsten Bendixen: Mønterne fra Dankirke</i>	61
<i>Elna Møller og Henrik Græbe: Uggeløse kirke i søgelyset</i>	67
<i>D. Yde-Andersen: Sølv fra stadsguardein Hinnerups tid</i>	77
<i>Jørgen Sprogø Køster: Gården fra Sønder Sejerslev</i>	85
<i>Otto Mørkholm: De ældste græske mønter</i>	109
<i>Verner Thomsen: Altertavle på værksted</i>	117
<i>Olaf Olsen: Sankt Mikkel i Slagelse. Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie</i>	131
<i>Inge Mejer Antonsen: En „naivist“ i Vestindien – H. G. Beenfeldt</i>	153
<i>Knud Holm: Erik Menveds og Ingeborgs gravplade – restaurering og undersøgelse</i>	171
<i>Rikke Agnete Olsen og Jørgen Steen Jensen: En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie</i>	183
<i>Glimt fra arbejdsmarken</i>	195

Hal og hus i yngre bronzealder

Af C. J. BECKER

Nu igen! Mange læsere af Nationalmuseets Arbejdsmark vil måske sige noget i den retning, når de for tredje gang i løbet af bare fire årgange præsenteres for problemer, der knytter sig til bronzealderens huse og bopladser. Men emnet har ikke blot beskæftiget flere af fagets folk gennem de senere år; der er virkelig sket noget, især i 1970 og 1971. Derfor en ny rapport om bronzealderens boligsituation.

Fig. 1. Således kan en arkæologisk udgravning også foregå. Med traktor og jordsluffe fjernes hele muldlaget ned til undergrunden, efter en enkelt afskovling træder de fleste spor efter gamle nedgravninger til stolper, vægge o. lign. frem. Billedet er taget ved afdækning af jernalderhuse på Grøntoft i Nr. Omme sogn, men teknikken svarer fuldstændig til den, der er anvendt ved undersøgelsen af de mange bronzealderhuse på samme egn. C. J. B. fot. 1968.

Når man tænker på de hundreder af tomter, som efterhånden er af-dækket fra Danmarks ældre jernalder, har vanskeligheden med at finde frem til den forudgående bronzealders huse hidtil været noget af en gåde eller en udfordring for danske arkæologer, alt efter de enkeltes temperament. I Henrik Thranes artikel i Nationalmuseets Arbejdsmark 1971 om den store plads ved Jyderup Skov i Odsherred, blev der givet en oversigt over det stadig stigende antal bopladsfund, som bronzealderen kan møde med. Samtidig blev det nævnt, at de så stærkt eftersøgte husplaner kun viste sig sparsomt og næsten altid ved tilfældighe-

der; trods langvarige undersøgelser kom de heller ikke for en dag ved Jyderup. Takket være systematiske udgravninger i Vestjylland med en særlig teknik skulle det ikke længere være noget problem at finde bronzealderhuse. Det kunne lyde af praleri, men vent lidt og læs videre!

Den ny teknik består i anvendelse af maskiner som regulære udgravningsredskaber og er herhjemme gennemprøvet bl. a. ved undersøgelsen af vestjyske jernalderboplader i løbet af de sidste ti år (se fig. 1). Metoden er svar på en af de udfordringer, som arkæologien i dag stilles overfor. Den kan tilmed give nye, ofte forbløffende resultater. Vel at mærke skal der særlige betingelser til, før man tør bruge traktor og jordsluffe eller -skraber på den måde, og mere forsigtige kolleger har stadig betænkeligheder; det er en anden sag.

Når markens muldlag kun er tyndt, når dyrkningen har ødelagt alle gamle kulturlevn her, og når undergrunden er nogenlunde stenfri, kan man fjerne muldlaget med de omtalte redskaber lige til sandet eller gruset nedenunder. Jordsluffen bør ikke være for stor (en type, der kan tage 1–1,5 m³ ad gangen er bedst egnet), og kører man den på rigtig måde, behøver man kun én mand ekstra til det grovere arbejde, dvs. først og fremmest til renskovling af den afdækkede flade. Her vil nemlig alle ældre nedgravninger, stolpehuller, gruber og hvad det nu ellers kan være, tegne sig mere eller mindre klart. Tilmed er metoden billig, for et arbejds hold bestående af den nævnte traktor, én mand bagved samt to-tre assistenter til de finere undersøgelser og opmålinger kan klare mellem 1500 og 2500 m² pr. uge, alt efter hvor meget man finder.

Med den metode er det på to sæsoner lykkedes at finde mere end 40 hustomter fra den yngre bronzealder på fire forskellige boplader i Vestjylland, og det endda i så lille et område, at det kan rummes inden for ét af Geodætisk Instituts nye målebordsblade. Som en femte lokalitet på samme blad har vi for øvrigt de tre store hustomter ved Ristoft i Torsted sogn, der blev omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark for fire år siden.

I et af de senere numre af „Skalk“ (1971,5; nærmere præsentation af tidsskriftet er vist overflødig) har Jørgen Jensen fortalt lidt om sine gravninger ved Hovergårde i Hover sogn. Pladsen hører til den lige omtalte gruppe, og der er udgravet dele af seks store langhuse på en 1,4 ha stor mark, men der er sikkert flere på de tilstødende stykker. Husene har ligget spredt, ofte med et halvt hundrede meters afstand, og det er som ved Ristoft svært at afgøre, hvor mange af dem, der er samtidige i ordets egentlige forstand. Det har været temmelig store bygninger, mellem 15 og 20 m i længden og 5–6 m brede. Skønt gulvet med dets ildsted og andre kulturlevn for længst er fjernet ved pløjning – vist allerede i jernalderen – tegnede husene sig ved hjælp af nedgravninger til svære, tagbærende stolper, der var anbragt parvis, og ved en enkelt række mindre huller udenom; her må væggen have været.

Fig. 2. Luftfoto af en af markerne ved Spjald. Ser man godt efter, aftegner en række cirkler sig, spor efter totalt sløjfede gravhøje fra ældste jernalder. Det var dette billede, der gav anledning til de omfattende gravninger på stedet. Gengivet med særlig tilladelse fra The Director of Aerial Photography, University of Cambridge. J. K. St Joseph fot. 1967.

Et af husene ved Hovergårde var for øvrigt interessant ved at vise spor efter båse-skillerum i den ene ende, altså en stald til større husdyr – den ældste, der endnu er fundet herhjemme. Tiden må efter fund af lerkarskår sættes til sidste halvdel af yngre bronzealder, dvs. engang mellem 800 og 500 f. Kr.

Fundet fra Hovergårde er vigtigt af flere grunde. Man gravede således på et sted, hvor der i forvejen var fundet enkelte spor efter en bronzealderboplads, og fandt så de huse, man søgte efter. Dernæst viste det sig, at der stort set var tale om samme slags bygninger, som få år tidligere var afdækket ved Ristoft i nabosognet. Her fandt man, som det er omtalt i Nationalmuseets Arbejdsmark 1968, tre langhuse, hvoraf de to tydeligste var 19,5 og 24,5 m store. Også her tegnede grundplanen sig gennem spor efter væg- og tagstolper. De kraftige og spredt stillede stolper fører naturligt tanken hen på store og velbyggede træhuse med skråt afskårne gavle og med to indgange over for hinanden på langsiderne. Skønt dele af gulvet og ildstederne i husenes vestende her var bevaret, røbede fundet intet om anvendelsen af den store østlige del; i hvert fald fandt vi ikke sikre spor efter båse fra nogen stald.

Med disse huse har man fået afgjort diskussionen om de to bronzealderhuse, der udgravedes midt i 1950'erne ved Fragtrup i Himmerland. Dengang var det svært at få accepteret, at man også i bronzealderen havde haft store langhuse, men tomterne her ligner de nye fund

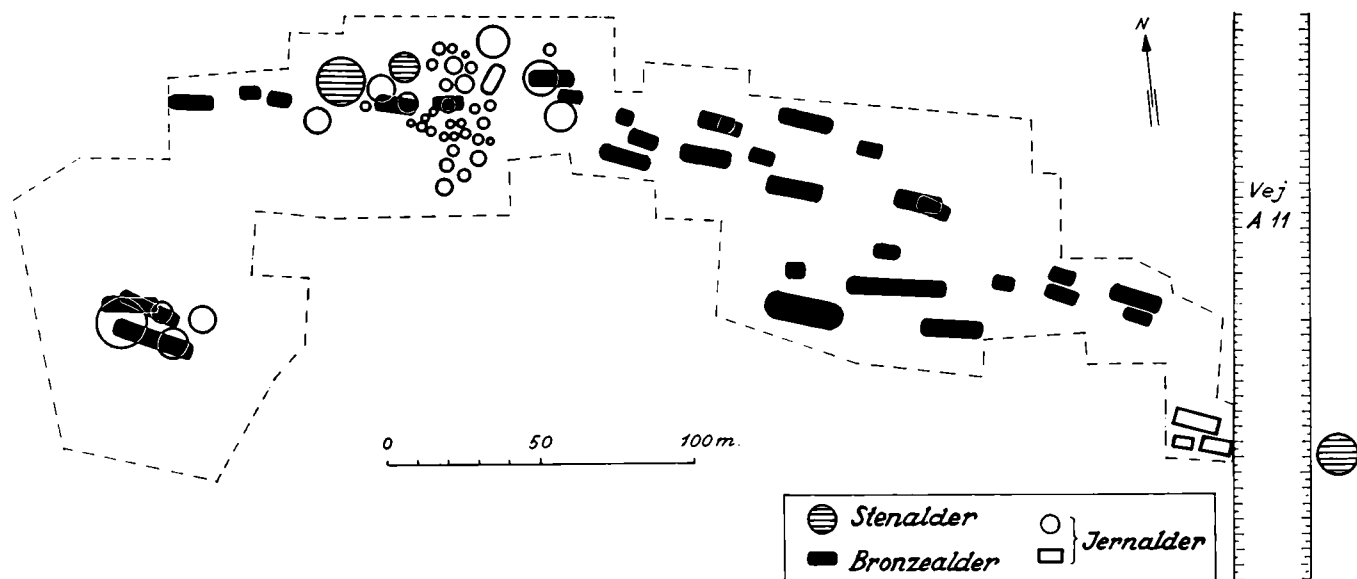

Fig. 3. Forenklet plan over det udgravede område ved Spjald. De sikre bronzealdertomter er helt sorte, jernaldertomterne i øst samt de to små gravpladser med tuegrave er markeret med konturer. De vandret skraverede cirkler viser ældre gravhøje, alle fra stenalderen. Endelig ser man grænserne for det genomsøgte område.

fra Vestjylland så meget, at man nu kan tale om en bestemt husform i yngre bronzealder, og man er derfor – som det blev sagt i forbindelse med fundet fra Ristoft – godt på vej til at løse bronzealderens boligproblem. I dag er vi et skridt videre.

Forklaringen på de gode resultater skal ikke blot søges i eksperimenterne med nye metoder inden for udgravnings-virksomhed. Måske betyder det også noget, at Statens Humanistiske Forskningsråd for godt et par år siden nedsatte et særligt udvalg til undersøgelse af bl. a. store bopladser fra bronze- og jernalder. Udvalget, der virker i nært samarbejde med Nationalmuseet, Forhistorisk Museum og landsdelsmuseerne, kan vælge sine opgaver ud fra rent videnskabelige synspunkter og har haft gode bevillinger til sin rådighed. „Bopladsudvalget“ står bag både gravningen ved Hovergårde og de undersøgelser, der nu skal fortælles lidt om.

I 1971 kunne jeg således afslutte en udgravning på to ejendomme nær Spjald, kun 8 km øst for Hover. Her havde den engelske specialist i luftfotografering, dr. J. K. St Joseph fra Cambridge, nogle år tidligere bemærket cirkelrunde aftegninger i kornet (fig. 2). Det kunne tyde på en lille gravplads fra ældste jernalder, hvis små høje har haft en grøft omkring foden; selv når højene for længst er pløjet væk, vil disse grøfter under gunstige betingelser kunne ses fra luften. For at prøve om det var rigtigt og på grund af pladsens mulige betydning for jernalder-bosættelsen her i nærheden af de gamle landsbyer ved Grøntoft, blev der i 1969 foretaget en mindre undersøgelse. Resultatet var på sin vis godt nok. Det drejede sig virkelig om en gravplads med såkaldte tuegrave, dvs. en vest- og sydjysk form for begravelser fra tidligste jernalder. Man finder større eller mindre grupper af sådanne ganske

flade, ret brede høje, der hver har rummet en urne med brændte ben. Vi gravede der igen i september 1970 og fik afdækket hele pladsen eller rettere to små samlinger af tuegrave på henholdsvis 4 og 38 høje. Desuden lokaliserede vi hustomter fra samme tid, altså ældste jernalder og måske hørende netop til gravene; de lå ca. 300 m østligere, men de fleste var taget af et moderne vejarbejde. Der er ikke så meget at berette om disse to pladser. Men der gemte sig andet og mere på marken, som fig. 3 viser det.

I 1969 dukkede et par hustomter frem midt i den største af gravpladserne; året efter kom der flere, og da de nu viste sig at være fra bronzealderen, foretog vi endnu en måneds undersøgelse i 1971. Men så mener jeg også at have fået afgrænset hele bronzealder-bosættelsen; det er måske rigtigere at bruge udtrykket, at det forhåbentlig er lykkedes. Det bør nævnes, at resultaterne aldrig var blevet så gode uden den nye metode med maskinkraft – lejlighedsvis to traktorer hver med en jordsluffe –, uden en række dygtige medarbejdere med stud. mag. Steen Hvass i spidsen og uden stor velvilje fra lodsejerne, Laurits Jensen, Ravnsbjerg, og hans nabo Peder Mosegaard.

Her ved Spjald kan man ikke blot tale om spredte bronzealderhuse, men med god ret om et større samfund. Spredt over en længere strækning afdækkedes efterhånden talrige gamle nedgravninger, dels gru-

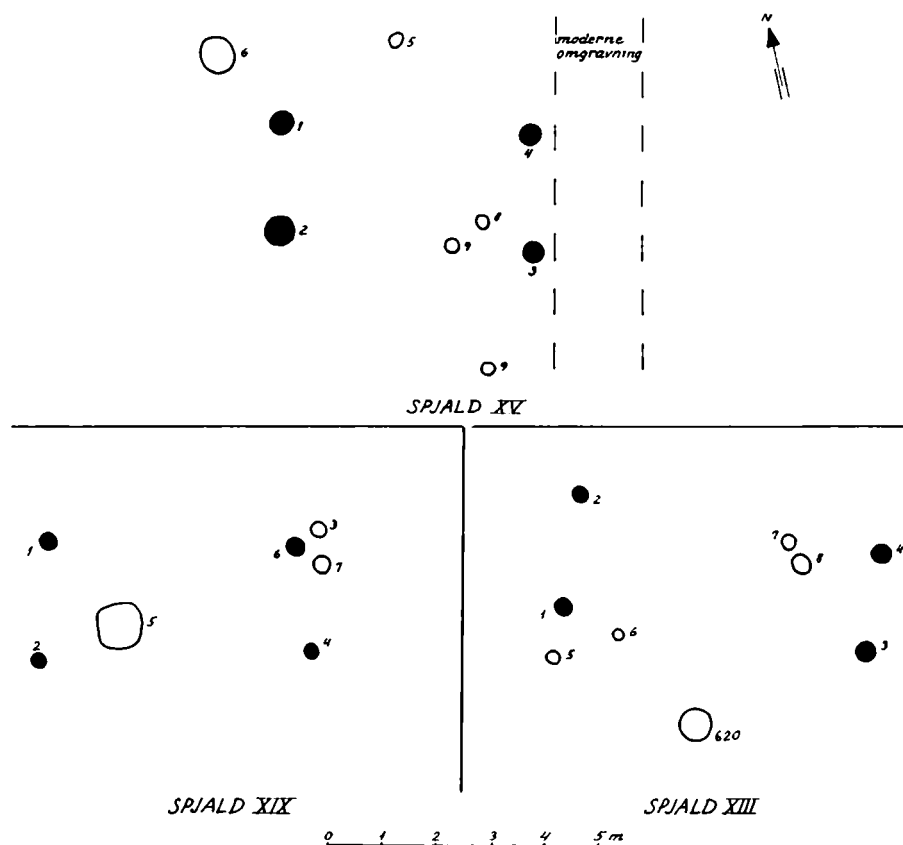

Fig. 4. Tre små forrådshuse fra Spjald. I hver enkelt tilfælde er samtlige påviste nedgravninger inden for området markeret, og de særlig dybe stolpehuller er vist med sort. Herved fremkommer billedet af en type forrådshuse eller udbygninger, hvis form og anvendelse man iøvrigt ikke kan sige ret meget om endnu.

ber, dels stolpehuller i mængde. Mange af dem må stamme fra huse-
nes væg- og tagbærende tømmer, og en række steder lykkedes det at
få rekonstrueret husplanerne med rimelig sikkerhed. Der har været
mindst 33 bronzealderhuse på denne plads, muligvis langt flere. Mange
af dem er nemlig temmelig stærkt ødelagt ved senere tiders dyrkning;
i andre tilfælde har man bygget flere gange på samme plads, så det
enkelte hus ikke uden videre lader sig afgrænse. Det må indskydes,
at forstyrrelserne ikke udelukkende skyldes vore dages landbrug. Der
sigtes fuldt så meget til den ældre jernalders temmelig intensive dyrk-
ning (som vi andetsteds har fået et stærkt indtryk af ved udgravning-
er netop gennem de senere år). Også middelalderens svære hjulplov
er nogle steder gået dybere end nutidens traktordrevne redskaber, så
det er intet under, at der ikke var ringeste antydning af den forhisto-
riske bosættelse at se i jordoverfladen, da vi begyndte at grave.

Den egentlige bronzealderbebyggelse har ligget på et henved 350 m
langt og indtil 75 m bredt område, følgende en ganske svag højderyg
i terrænet. Her har husene stået. Videre omkring kunne man finde
samtidige nedgravninger, enten affaldsfyldte gruber, hvor man engang
har taget sand eller grus, eller de for fagfolk så velkendte kogegruber,
dvs. omkring én m brede fordybninger, hvor man tændte ild, og hvor
flere eller færre sten har været hedet så stærkt op, at de er sprængt
eller skørnet. Alle disse gruber kunne give udgraverne nok at bestille;
men det kan forsvares at behandle dem hastigt, når der er vigtigere
ting at bruge den i egentlig forstand kostbare udgravningstid til. Her
var som sagt huse eller rettere deres stolpehuller. Efterhånden ved man,

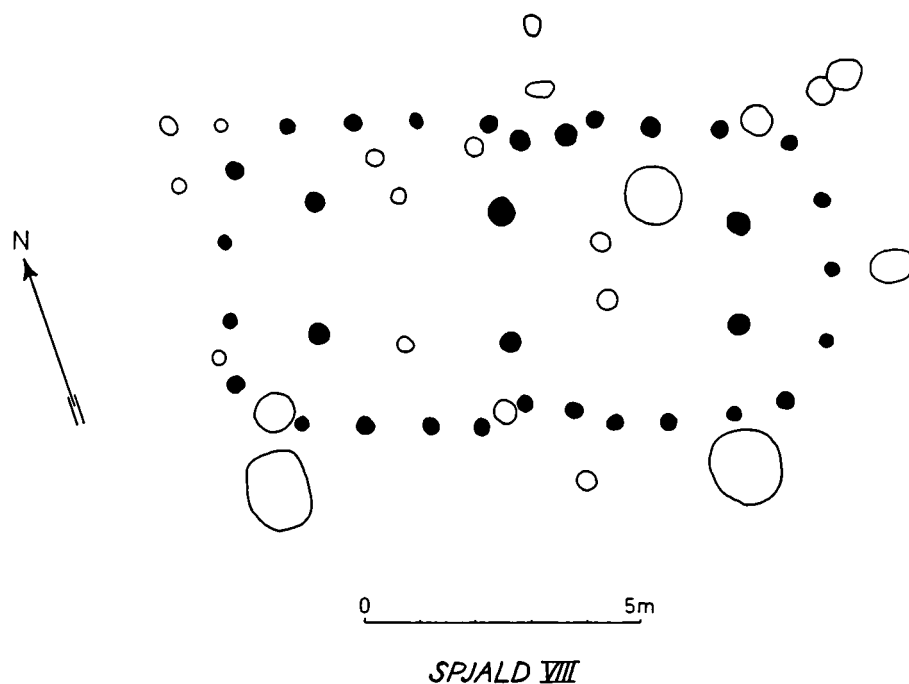

Fig. 5. Plan af området omkring hus
VIII ved Spjald. Også her er samtlige
huller markeret, men husets sikre væg-
og tagstolper er vist med sort. Hvorvidt
nogle af de øvrige huller har hørt til
huset, eller om de stammer fra helt an-
dre anlæg, kan ikke afgøres.

at tagbærende stolper har været de største og derfor krævet de dybeste eller bredeste huller. Bronzealderhusenes vægge har været støttet af mindre tømmerstykker, som kun har efterladt svagere spor – ofte så ringe, at de ikke længere lader sig påvise. Men selvfølgelig er der også huller, som ikke har noget med huse at gøre, og hvis funktion i de fleste tilfælde ikke røbes selv ved den omhyggeligste udgravning. Skal man derfor finde frem til et bronzealderhus, må man efter vore hidtidige erfaringer begynde med tagstolperne; de er ikke blot lettere at pille ud på grund af deres dimensioner, men de er oftest anbragt efter bestemte regler. Bronzealdermanden havde ligesom sine efterfølgere faste traditioner inden for husbygning; strengt taget kan man godt tale om arkitektur.

En nyhed i dansk bronzealder er nogle forholdsvis små bygninger, der blot markeres af fire tagbærende, dvs. kraftige stolper i regelmæssig firkant. Som fig. 4 viser, fandt vi fire eller fem forskellige steder sådanne grupper af huller, og det kan ikke være tilfældigt. Desværre er væggenes huller ikke bevaret, så der er ikke meget at sige om disse bygninger, ud over at de må have været mellem ca. 6 og ca. 9 m lange og antagelig 3–4 m brede. De er således større end de regulære for-

Fig. 6. Fotografi af samme hus som på fig. 5. Kun de sikre stolpehuller er tømt på dette stadium af udgravningen. Set fra ØSØ. C. J. B. fot. 1970.

rådshuse, som man har fundet f. eks. i Holland i forbindelse med bronzealderboplads. Vi må afvente heldigere fund, før det er muligt at rekonstruere denne type af huse, men sådan set er der ikke noget særlig mærkeligt i, at et landsbylignende samfund også har haft bygninger af lettere konstruktion. Når de her er kaldt forrådshuse, er det blot et neutralt ord, for det er nu engang vanskeligt – for ikke at bruge et stærkere udtryk – at sige mere på grundlag af fire jordgravede stolper.

Når talen er om de større bygninger, langhusene, er man på sikrere grund. I Spjald har der været mindst 15 af dem og i flere størrelser, dvs. fra ca. 10 m og til over 20 m i længden. I de fleste tilfælde så vi kun de tagbærende stolper, men nogle gange var der også rester af vægge. Man kan derfor sige, at der må have været tale om den „sædvanlige“ bronzealdertype, dvs. et stort og bredt, treskibet hus med runde eller afskårne gavle og med to indgange over for hinanden på langsiderne.

Et enkelt hus (nr. VIII på planerne) var særlig godt bevaret, fordi man ikke blot kunne placere de seks svære tagstolper, men følge hele væggen og tydeligt se indgangene. Som fig. 5–6 viser, er der tale om et typisk langhus, selv om det med sine 11 m længde hører til de mindste.

I virkeligheden er det et pænt fremskridt inden for arkæologien, når man kan tale om huse eller andre anlæg af sædvanlig eller typisk facon. Langhusene fra den sene bronzealder er ikke længere, som Johs. Brøndsted udtrykte det i sin sidste oversigt over dansk oldtid for ti år siden (Politikens Danmarkshistorie, bind I, 1962), et „besynderligt fænomen“; hermed hentydedes til, at de først fundne bronzealderhuse slet ikke svarede til det billede og til de teorier, man efterhånden havde dannet sig om datidens boliger, dvs. dengang man ikke kunne finde andre oldtidshuse end jernalderens – lejlighedsvis også stenalderens; derfor tænkte man sig, at bronzealderfolket havde boet i en slags hytter eller tilsvarende spinkle anlæg, som ikke havde efterladt sig tydelige spor.

I dag kan man sige, at bronzealderens hus har været stort og solidt bygget, og i hvert fald bør man ikke kalde det primitivt. Det er således gennemgående længere og bredere end de snart velkendte boliger fra ældre jernalder. Stolpernes placering og deres store indbyrdes afstand – det gælder både for væg og tag – peger klart i retning af solidt håndværk med dygtigt lavede tømmerkonstruktioner. I tidlig jernalder er således et hus med målene 16 × 5 m et meget stort hus (se fig. 10 nedenfor). Men blandt bronzealdertomterne er sådanne størrelser ikke noget særligt. Både ved Ristoft og ved Spjald har der stået henved 25 m lange og godt 6 m brede huse. En hastig prøvegravning på gården Kærholm i Nørre Omme sogn (kun ca. 4 km nordvest for Spjald) bragte i de sidste septemberdage af 1971 en smuk, godt 27 m lang bronzealdertomt for dagen. Trods størrelsen var bredden den sædvanlige for disse huse, mellem 6 og 6,5 m (se fig. 7).

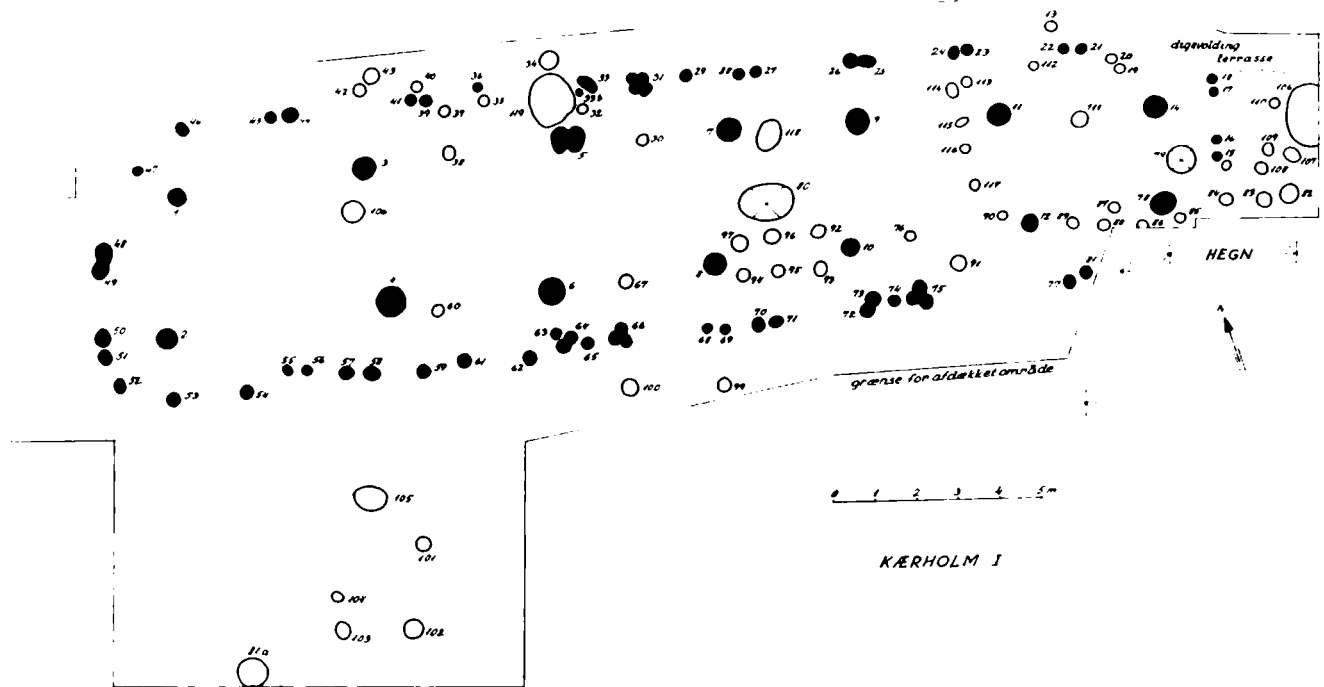

Fig. 7. Plan af det udgravede område ved Kærholm i Nr. Omme sogn. Tegningen er udarbejdet efter samme princip som fig. 4 og 5. De sorte huller tegner en sikker hustomt med væg- og tagstolper samt mindst tre indgange. Hen over østenden ligger tydelige spor efter et andet hus, der ikke kunne afdækkes. Det samme gælder husrester inden for den sydligste del af feltet. Når den store hustomt er forholdsvis velbevaret, kan det skyldes, at et bredt og svært markskel fra den intensive dyrkning i ældre jernalder har beskyttet den.

Der har hele tiden været talt om husene og deres type. Men hvad med datidens samfundsform? Boede man enkeltvis eller samlet i landsbyer? Da jeg for fire år siden skrev om de flere gange omtalte huse fra Ristoft, turde jeg ikke afgøre, om de tre store huse her hørte til et samlet hele, eller om kun et af dem havde været i brug ad gangen. Siden hen har man diskuteret dette meget vigtige problem, men der er ikke kommet noget afgørende frem, før vi fik sluttet gravningen ved Spjald. De mange huse her kan kun stamme fra en samlet bebyggelse, en art landsby eller noget i den retning (se fig. 3). Men da vi savner mulighed for præcis datering af hvert enkelt anlæg, vil det være rigtigst at sige, at vi ikke kan beregne bebyggelsens varighed og dermed det antal huse, som i egentlig forstand er samtidige. Derfor er det rimeligt blot at tale om et større samfund, men man kan da nævne, at det ikke kan have lignet de små jernalder-landsbyer, som netop i de senere år er dukket frem ved gravninger i de samme vestjyske egne. Skønt der ikke behøver at være mere end ca. 100 år mellem bronzealderhusene og de tidligste jernalderpladser, er der for mig stadig så mange små og store forskelle mellem kulturbilledet af sidste bronzealder og ældste jernalder, at det vil være letsindigt blot at tale om en jævn udvikling. Der er snarere sket noget afgørende her, men det er endnu for tidligt at sige mere: fundstoffet er trods alt sparsomt.

Vi er ikke helt færdige med omtalen af de nyfundne bronzealderhuse; der var endnu en tomt i Spjald. Det var den sidste, vi fandt, men det er ikke derfor, den er blevet gemt. Der var tale om et meget

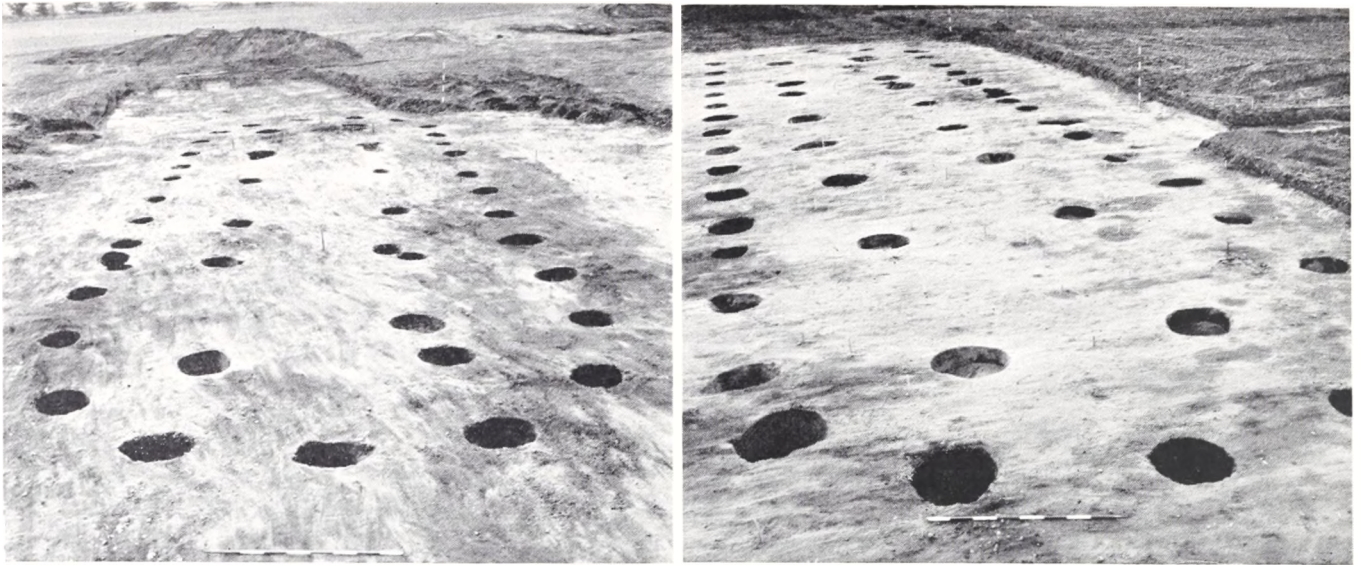

Fig. 8. Den næsten 27 meter lange og knap 8 meter brede hal på Spjald-bopladsen. De spinkle båseskillerum langs dele af husets nordside og en række andre nedgravninger er endnu ikke tømt. Nogle steder er de svære tagstolper dobbelte, hvilket kan skyldes, at man engang har måttet udskifte tømmere. Set fra øst. Fig. 9. Den store bronzalderhal ved Bjerg i Nr. Omme sogn. Kun hullerne til væg- og tagstolper er tømt, men de tegner klart planen af den imponerende bygning. Set fra SØ. C. J. B. fot. 1971.

stort hus (fig. 8), hvis stolper tegnede sig tydeligt. Da det var blevet helt afdækket, viste det sig at være næsten 27 m langt og lige ved 8 m bredt. Tagstolperne var sværere end sædvanlig, og hullerne fra væggenes tømmer var tilsvarende brede. De var der allesammen, og de stod ganske regelmæssigt, således at man kan sige, at huset har haft helt lige sider og smukt afrundede gavle. Tilmed var der to steder i østenden spor efter båseskillerum, så en del af huset må have tjent som stald. Den eneste uregelmæssighed sås ved de østlige tagstolper, men det har sikkert sin årsag i reparationer, hvor man har udskiftet nogle af de bærende elementer.

Det er ofte sagt, at arkæologi er et lunefuldt fag; selv en forvænt udgraver kan stadig imponeres af nye fund. Samtidig med den større gravning ved Spjald foretog vi et par prøvegravninger i nabolaget efter jernalderhuse. Meningen var at få lidt klarhed over bebyggelsens tæthed i tidlig førromersk jernalder af hensyn til de mangeårige undersøgelser af den tids landsbysamfund omkring Grøntoft. Det var i virkeligheden jernalderhuse, vi var efter ved den plads, som kort er omtalt ovenfor under navnet Kærholm; vi fandt dem godt nok til sidst, men første forsøg resulterede altså i det store bronzalderhus, (og der er flere på samme mark). På tilsvarende måde satte jeg min mangeårige medarbejder, Arnold Ebbesen fra Grønbjerg, og en traktor i gang på en større, naturlig banke ved en gård, der hedder Bjerg, og som ligger lidt vest for Ørnhøj i samme sogn.

Ved Bjerg var der ganske rigtig oldtidshuse. Der lå faktisk en større samling, og der er planer om at grave her i 1972. I første omgang nøjedes vi her med et enkelt hus for at se, hvordan de så ud. Det var heller ikke jernalder, men atter bronzalder. Her kom overraskel-

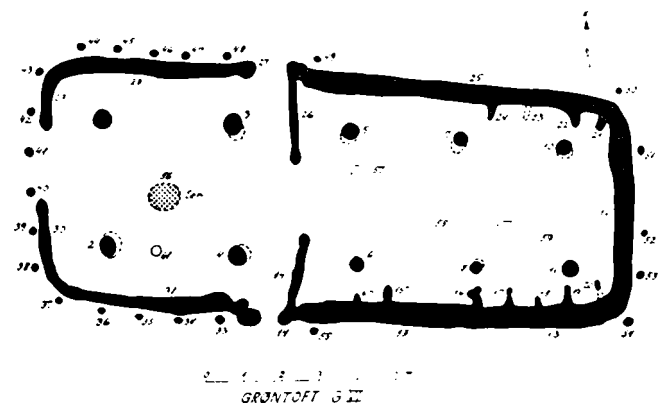
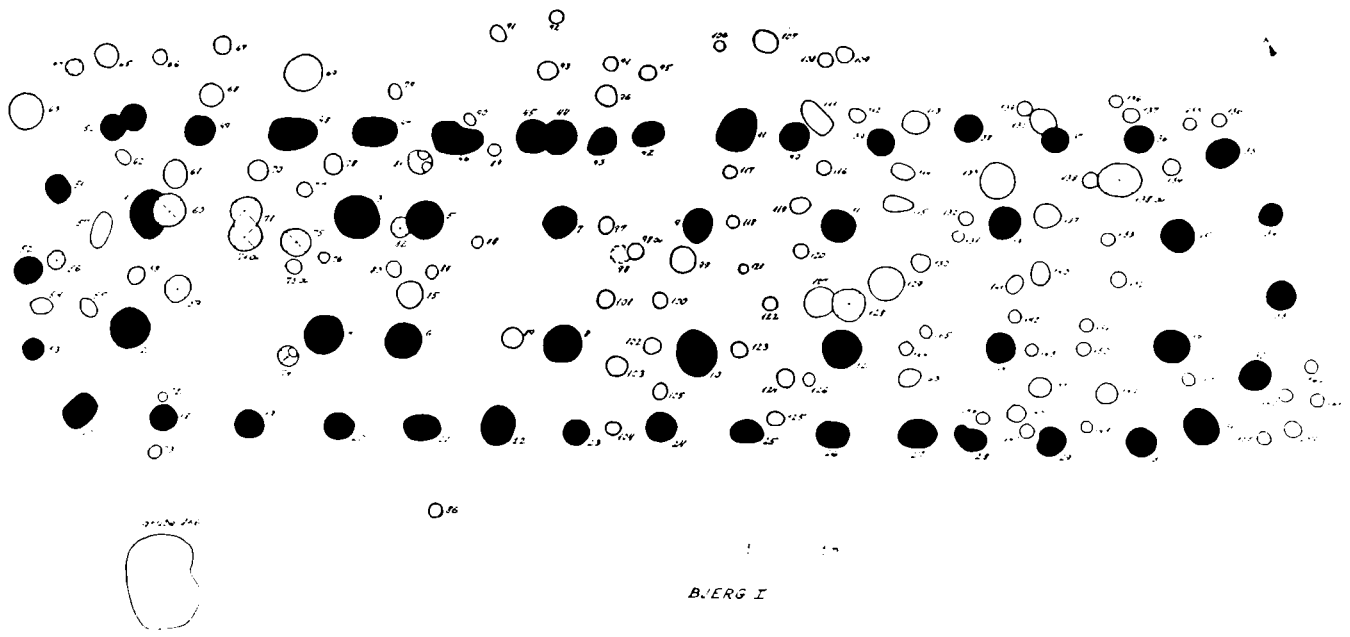

Fig. 10. Plan af bronzealderhallen ved Bjerg (se fig. 9). Her er samtlige nedgravninger angivet, men kun de huller, der sikkert hører til huset, er fremhævet. Man bemærker en ret omfattende reparation i den nordre langside. Blandt de øvrige nedgravninger er et større antal køgegruber, som er markeret med et kryds. – Til sammenligning er nedenunder vist det største hus, der endnu kendes fra den allertidligste jernalder (periode I-II af forromersk tid). Skont husene principielt er af samme grundform, er der bade i detaljer og dimensioner sa mange forskelle, at det stadig er problematisk, hvorvidt man kan tale om en jævn udvikling, skont de ligger meget nær hinanden i tid. Spørgsmålet er ikke blevet løst endnu, og sammenstillingen af de to planer skal opfattes som et bidrag til debatten.

sen, for efterhånden som Ebbesen fik stolpehullerne frem, tegnede der sig planen af det største bronzealderhus, jeg endnu har set herhjemme.

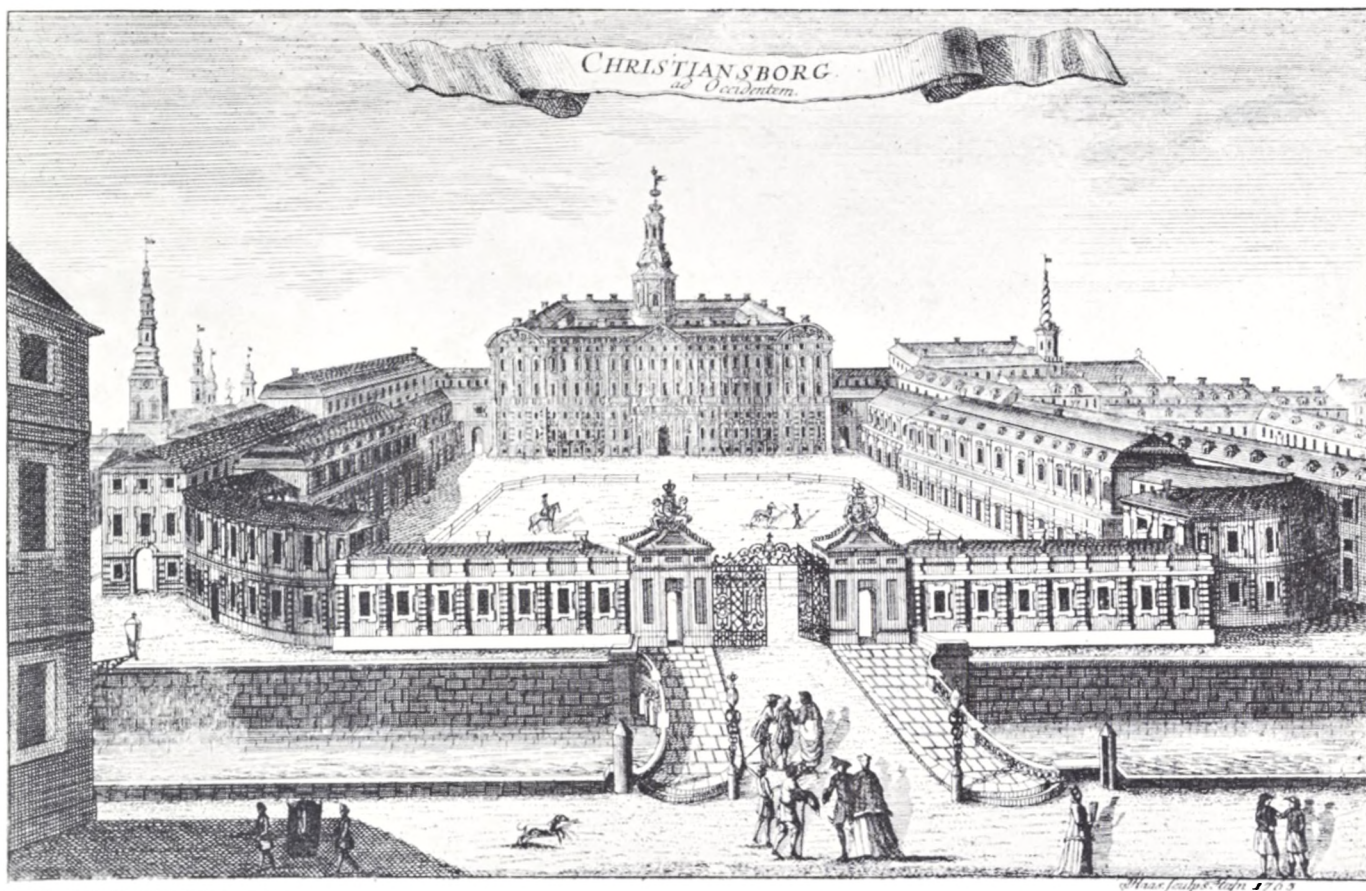
hele 33 m langt og lige ved 8 m bredt (fig. 9) Otte par meget svære, indvendige stolper har båret taget; vægstolperne har været solidere end ellers, hvad der kunne tyde på, at også de har måttet støtte det store tag. Som billedet viser, ligger væg-hullerne smukt på linie. Afstanden mellem de enkelte nedgravninger er for øvrigt større end normalt, gennemsnitlig over 2 m. Derimod røbede fundet – så lidt som de andre – noget om selve væggen konstruktion; skal man gætte, har det snarere været planker end lerklinet fletværk.

Skønt hver en stump af selve gulvet med dets ildsteder og stenlægninger for længst er pløjet væk, og skønt selve tømmeret fra væg og tag er helt forsvundet, tegner nedgravningerne til husets stolper tydeligt dets form. I grove træk genfinder vi de sædvanlige bronzealderhuses plan med to rækker indre, tagbærende stolper, de rette væglinier og de afrundede gavle. Blot er dimensionerne her – som ved det sidst omtalte anlæg fra Spjald – så imponerende, at man fristes til at tale om en hal snarere end et hus, skønt der hidtil ikke i fundene er antydning af nogen forskel i deres funktion. Hallen har sikkert tjent til bolig ligesom de øvrige langhuse.

Det er fristende at sammenligne med andre oldtidsbygninger. Vikingetidens hal, som først Trelleborg og siden hen en række andre anlæg har vist os den, er vel nok det stærkeste udtryk for fremragende tømrerarbejde i dansk oldtid. Den rekonstruktion, der for mere end 30 år siden blev opført ved Trelleborg, og som står endnu, imponerer de fleste besøgende ved sin størrelse – og det ganske uanset, at man nok burde rette på forskellige enkeltheder ved væggen og i støttestolpernes placering. Tænk så lige et øjeblik på, at Trelleborg-husenes indvendige areal er lige ved 200 m², men at bronzealdermanden ved Bjerg havde ca. 50 m² mere under tag. De to tal taler for sig selv.

De sidst nævnte bronzealdertomter fra Spjald og Bjerg betegner atter noget nyt inden for dansk bronzealder; man kunne tale om den hidtil mærkeligste iagttagelse blandt de oplysninger om datidens boligformer, som de seneste års gravninger i hastig følge har givet os. Hvem vil længere skrive om bronzealdermandens „hytte“? Når der som i overskriften til denne foreløbige rapport nu bruges udtryk som hal og hus, bør man tænke på, at det let bliver til tomme ord, så længe vi ikke ved mere om baggrunden for og meningen med sådanne anlæg. Man har ofte sagt, at der i bronzealder-samfundet må have været en økonomisk overklasse, der havde råd til at anskaffe sig kostbare våben og vægtige smykker. Der er nok noget rigtigt i den tanke. I dag ved vi, at mange bronzealderfolk boede i store, solide træhuse, men at enkelte magtede at bygge større og stateligere end de fleste. Hallen på Bjerg var nok værd at se, da den stod her for knap 3000 år siden.

P.S. Forfatterens udgravninger sommeren 1972, bl. a. ved Bjerg, gav 30 nye bronzealderhuse som resultat.

De kongelige stalde på Christiansborg

Af NINA FABRICIUS

Fra Nationalmuseets øverste vinduer, i den del af det gamle Prinsens Palæ, der vender ud mod Frederiksholms Kanal og Christiansborg Slot, kan man om morgenen, når vejret er godt, iagttage et farverigt og muntert sceneri, der får én til at føle, at man kan kigge lige ind i fortiden. Det er det kongelige staldpersonale, der, iført deres højroede uniformer, sørger for, at kongehusets rideheste får den daglige motion i rask trav rundt om springvandet på Christiansborgs ridebane. Ofte kommer desuden to lette, sortlakerede skolevogne frem. Kørehestene, de brune holstenere, er spændt for – enten i tospand eller firspand – og rødfrakdede kuske med høj, sort hat på hovedet og pisk i hånden sørger roligt og kyndigt for, at hestene lærer at føre sig på en måde, der er en kongelig ekvipage værdig.

På omtrent samme sted på Slotsholmen er kongehusets heste igennem århundreder blevet rørt og trænet, også længe inden det nuværende, arkitektonisk fornemme stald- og ridebaneanlæg blev til omkring 1740.

Fig. 1. Stik af J. Haas fra Pontoppidans Danske Atlas 1763. Christian VI's Christiansborg med ridebaneanlægget, i forgrunden Frederiksholms Kanal og marmorbroen. Billedet er ikke korrekt i alle detaljer, f. eks. er Prinsens Palæ, det nuværende Nationalmuseum, som ses i forgrunden til venstre, rykket et stykke, for at man skal kunne se slottet og ridebaneanlægget i sin helhed. Nationalmuseets 2. afd. Elswing fot. 1972.

Fig. 2. Hestene er blevet spændt for skolevognen inde i selve stalden, og man er nu på vej ud gennem porten for at træne på ridebanen. N. F. fot. 1971.

Arbejdet med heste, både rideheste og køreheste, har således meget dybe rødder på dette sted. Derfor var det et længe næret ønske, der blev opfyldt, da Nationalmuseet fik lov til at komme indenfor og foretage nærmere undersøgelser af arbejdslivet i den kongelige stald på Christiansborg, hvor man besidder en fra mand til mand overleveret viden og kunnen om heste, ridning og fornem, gammeldags herskabskørsel. Det levende miljø, der her er bevaret midt i vor motoriserede hovedstad, byder på en enestående mulighed for at foretage studier af en tradition, der for kørselens vedkommende er ved at uddø i alle andre dele af samfundet.

Størstedelen af Nationalmuseets hidtidige undersøgelser har da også fundet sted i selve stalden og dens nærmeste omgivelser: selekammer, vognport, ridehus og ridebane. De daglige arbejdssituationer er blevet iagttaget og fotograferet, og staldens tålmodige personale, hvoraf de fleste har været ansat mellem 25 og 35 år, har besvaret en mængde spørgsmål om ting, der for dem er lige så naturlige som at trække vejret. Udgangspunktet har været nutiden, dvs. 1971, hvor de hidtidige undersøgelser har fundet sted, men man har desuden beskæftiget sig med de foregående årtier, så langt tilbage de nuværende ansattes erfaringer

Fig. 3. Kusk K. Mogensen iført gallaliberi er netop vendt tilbage til stalden efter at have kørt en ny ambassadør fra et af byens store hoteller til kongelig modtagelse på Christiansborg. De vogne, der bruges til ambassadørmotagelse i dag, er Christian X's fire gallakareter, som i sin tid havde plads på hver sit slot: Amalienborg, Sorgenfri, Fredensborg og Marselisborg. N. F. Jot. 1971.

rækker. Endelig har også mennesker med tidligere tilknytning til Stald-Etaten hjulpet til, så der efterhånden har dannet sig et billede af, hvilke opgaver den kongelige stald har og har haft at løse, hvorledes arbejdet med dem er blevet organiseret, og hvordan både det daglige arbejde og de særlige opgaver er blevet udført i de sidste 30–40 år.

Fra ældgammel tid har Stald-Etaten været en selvstændig kongelig etat, hvis staldmester kun havde kongen som sin foresatte. Under denne etat sorterer ikke alene rideheste og kørsel med hestekøretøjer; også biler og bilkørsel har hørt under Stald-Etaten lige siden kongehusets første automobiler blev anskaffet. Efterhånden som bilerne har overtaget flere og flere af hestekøretøjernes tidligere opgaver, har man imidlertid måttet indskrænke både hestebestand og egentligt staldpersonale, og i 1950'erne nedlagdes det gamle staldmesterembede, hvorefter hofmarskallen fik den øverste ledelse.

Trods indskrænkningen bliver staldens traditioner dog stadig ført videre, idet der er en række officielle begivenheder, hvis højtidelige eller festlige indhold kræver brug af de gamle hestekøretøjer. Således kommer de kongelige kareter bl. a. frem ved officielle modtagelser af udenlandske konger eller statsoverhoveder, ved højtidelige begivenheder in-

Fig. 4. Helt op til 1950'erne kørte man med Stald-Etatens arbejdsvogne i byens gader. Kusken var i rød uniform, men havde dog ombyttet den høje silkehat med almindelig staldhue, som her, hvor biløber J. Clausen er på vej gennem Christiansholms Kanal med et læs sand. Fot. ca. 1954.

den for selve kongehuset, samt ved den officielle kongelige modtagelse af nye udenlandske ambassadører, når modtagelsen sker på Christiansborg. Ved nytårskuren på Amalienborg nytårsdag kører de kongelige om formiddagen i kareter over slotspladsen til kuren, der finder sted i Christian VII's Palæ. Desuden har staldpersonalet stadig visse opgaver både ved nytårstaflet på Amalienborg samme aften og ved de kongelige aftenselskaber på Christiansborg om vinteren, skønt der ved disse lejligheder ikke bruges hestekøretøjer.

Ud over den officielle kørsel havde stalden så sent som i Christian X's sidste regeringstid og Frederik IX's første regeringsår endnu daglige opgaver. Kongehuset havde endnu ikke så mange biler, og selv om kongeparret som oftest kørte i bil selv, fortsatte man helt op til ca. 1950 med at befordre hoffets damer og herrer i hestekøretøjer. På kong Christian X's tid havde man ikke sjældent to vogne ude hver aften. Jourhavende kammerherre og hofdame blev hentet ved deres respektive hjem og kørt til taffel på Amalienborg. Efter taflet skulle de ofte køres til teatret, hvorfra man efter forestillingen hentede dem og kørte dem hjem. Om eftermiddagen var der jævnligt „visitkørsel“, idet både overhofmesterinden og hofdamerne havde fri kørsel til tjenstlige formål, og hofmarskallens og staldmesterens fruer havde helt fri kørsel.

Under Christian X stod der, foruden de rideheste kongen brugte til

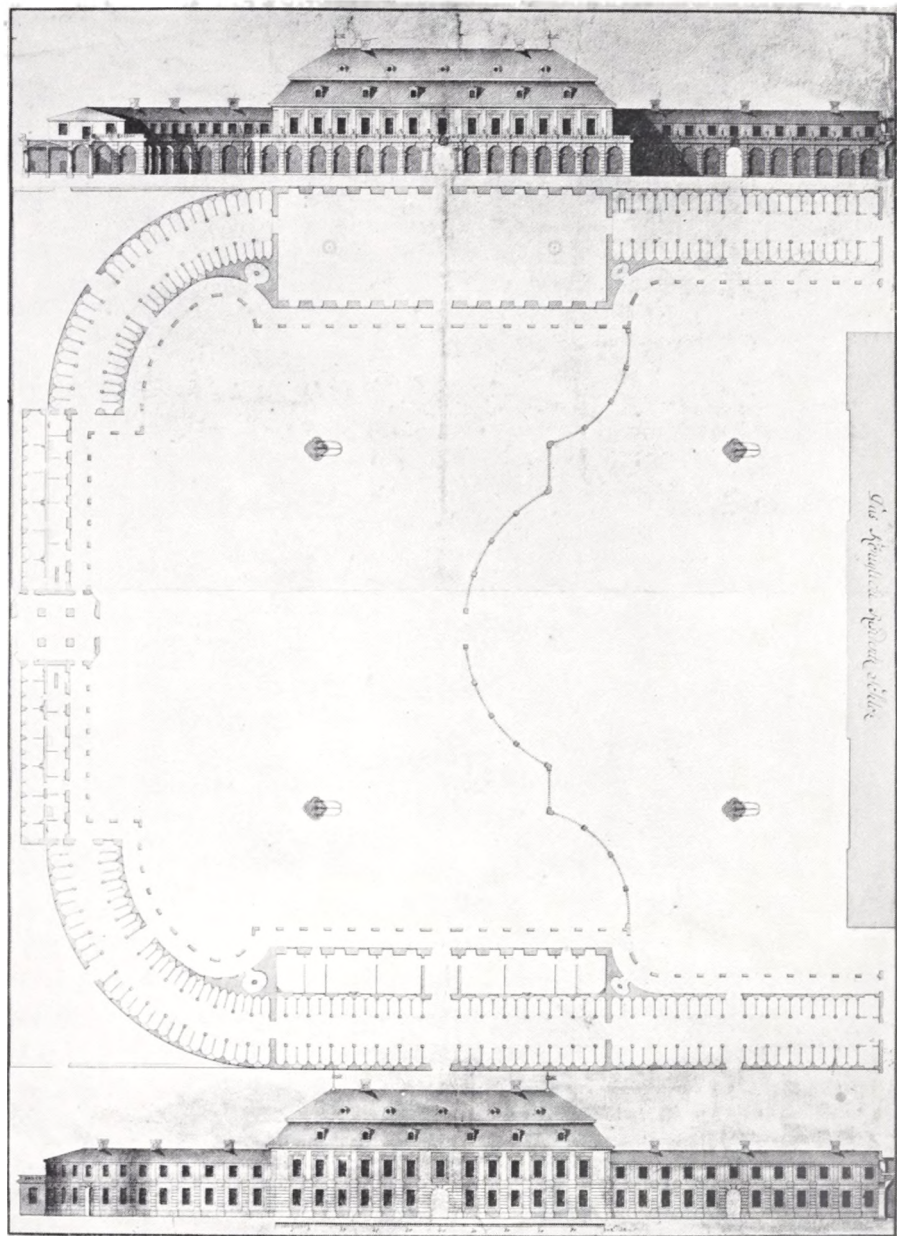
Fig. 5. Kongeparret kører over Amalienborg Plads nytårmorgen i Christian VIII's forgyldte karet fra 1840. På bukken sidder 1. kusken Kr. Mogensen, der efter gammel skik fortrinsvis kører for det kongelige herskab. Bag på kareten ser man til venstre en lakaj, dronningens løber, og til højre kongens jæger. Hestene beskyttes mod kulde af todelte visitdækkener mærket med Frederik IX's kronede monogram. Kurt Nielsen fot.

sine daglige morgenrideture, altid fire af kørehestene fra Christiansborg i kongens stald på Amalienborg, hvor også tre af Stald-Etatens folk havde vagt en måned ad gangen, for at være i beredskab, hvis kongen selv skulle have brug for dem. Et lignende antal heste og staldfolk fulgte med kongen til de andre residenslotte, til Fredensborg dog nogle flere.

Når kongeparret forlagde residensen fra et slot til et andet, kørte man ad landevejen med en skolevogn og en eller to arbejdsvogne med bagage til henholdsvis Sorgenfri og Fredensborg, mens man naturligvis sejlede til Marselisborg. Herskabsvognene havde man stående fast på de enkelte slotte. Det var tradition, at jourhavende kammerherre blev hentet i karet, når han f. eks. kom til Sorgenfri station, og der blev desuden sendt en arbejdsvogn efter hans bagage.

I København kørte man også med arbejdsvognene langt op i tiden. Man hentede foder, sand, m. m. til staldens egen drift, og man transporterede også varer og andet til den kongelige husholdning; således var det en arbejdsvogn, der blev sendt til Århus-båden efter kurve med vasketøj fra Marselisborg. Kusken på arbejdsvognen var i rød uniform, men havde dog almindelig staldhue og ikke høj silkehat på hovedet.

Fig. 6. Generalbygmester Elias David Häusser, der stod for bygningen af det første Christiansborg, har tegnet denne plan, der viser ridebaneanlægets stueetage. Den brede bygning øverst i billedet er ridehuset. Længst til venstre ses de to lige fløje, der ligger ud mod Frederiksholms Kanal, og som nu er indrettet til boliger for en del af kongehusets personale. Den stald, der stadig er i brug, ses nederst på planen i den brede bygning, som svarer til ridehuset. Til venstre herfor ses den runde stald, der nutildags giver husly for Københavns ridende politi, mens den øverste del af den runde stald, nærmest beboelsesfløjen, er afskilt fra stalden og bruges som garage for kongehusets biler. Den tidligere stald, der ses nederst helt til højre på planen, bruges nu som vognport, men skal indrettes som museum for de kongelige kareter, der ikke længere er i brug. Nationalmuseets 2. afd. Fot. 1946.

Foruden kørselen hører nu som før ridehestenes daglige pleje og oplæring med til den kongelige stalds arbejdsopgaver, ligesom det helt naturligt var den kongelige berider, der gav kong Frederiks og dronning Ingrid's døtre rideundervisning. I en årrække fra begyndelsen af 1950'erne til 1971 har en del af staldpersonalet fulgt med ridehestene til Gråsten Slot, når kongeparret tog sommerophold dér, og da prinsesserne endnu boede hjemme, blev ridehestene desuden taget med til Fredensborg. I 1971 havde den daværende tronfølger, dronning Margrethe, for første gang rideheste med til Marselisborg Slot; også dette sørgede staldens personale for.

Det daglige arbejde i den kongelige stald er indrettet sådan, at både

mandskab og heste året rundt holder sig i form og vedligeholder de færdigheder, der sætter dem i stand til når som helst at klare enhver af de nævnte opgaver. Også materiellet må holdes i bedste stand både for sikkerhedens og for udseendets skyld.

De ydre rammer om dette arbejde er ridebaneanlægget, der blev bygget i tilslutning til Christian VI's Christiansborg (1733–45). Det har heldigt undgået to slotsbrande, og har således bevaret sin oprindelige skikkelse, der vidner om den store rolle, Stald-Etaten har spillet inden for hoffet. I sin tid var der flere hundrede heste opstaldet i de to bygningsfløje, der udgår fra den sydvestlige side af slottet – flankerer den store ridebanes to langsider og følger dens buede form – for at mødes ved de to små pavilloner ved Marmorbroen, der danner hovedindkørsel til anlægget. Staldindretningen i disse bygningers underetage hele vejen rundt er bevaret de fleste steder, men i dag er der kun heste i den sydlige fløj, der vender mod Tøjhusgade og Frederiksholms Kanal.

Fra ridebanen kommer man først ind i et bredt, højloftet rum, porten, der giver direkte adgang til selve stalden, og hvorfra der desuden er indgang til en række mindre rum, der i to etager strækker sig mellem ridebanen og den meget højloftede stald. I stueetagen finder man her depot, selekammer, pudsestue, badeværelse (i disse rum var der i ældre tid sygebokse til hestene) og til sidst chaufførstue og borgestue. Disse udgjorde indtil 1971 ét stort rum kaldet borgestuen, dvs. folkestuen, en betegnelse man også kender fra herregårde og større gårde på landet. Fra borgestuen fører en dør ud til stalden. I etagen over disse rum er der hø- og halmloft med luger ud til porten og desuden nogle depotrum. Tidligere var der i nogle af disse loftsrum logi for ugifte staldfolk. Det huskes, at der i et af dem sov otte mand på rad i gammeldags „kaner“, træsenge med svejfede sidestykker, mærket med krone og nummer. En, der har boet andetsteds på Christiansborg som ungarl, husker således tydeligt at have sovet i „krone 4“. Det kan her tilføjes, at også størstedelen af det nuværende personale bor på Christiansborg i de nyindrettede beboelsesfløje, der vender ud mod Frederiksholms Kanal.

I den kongelige stald står der i dag omkring 17–18 heste. Der er 10 køreheste, dvs. to firspand og et par reserver. Alle kørehestene er brune holstenere, en let hestetyp, der er velegnet både til kørsel og ridning. For omkring en snes år siden gik man over til denne race, efter at de dengang lidt kraftigere oldenborgere i en årrække havde været den foretrukne type. I begyndelsen af 1971 havde man otte rideheste, men da der oftere sker fornyelser inden for denne bestand, varierer både antal og racer en del. Foruden kongehusets heste står der tre af militærets heste på Christiansborg; de rides af Københavns kommandant og to adjutanter. Traditionen tro har stalden endnu en meget vigtig beboer, nemlig staldhunden „Kvik“, en korthåret foxterrier, hvis

Fig. 7. Den sydvestlige del af den kongelige stald, hvis vinduer vender mod Tøjhusgade. Den indvendige indretning skyldes hofbygmester Nic. Eigtved. Hofinventarieinspektør, arkitekt Eiler Nystrøm, der med den forestående museumsindretning for øje har været på studierejser i Europa, oplyser, at Christiansborg-staldene indretningsmæssigt slutter sig meget nøje til de fornemste kongelige staldbygninger i Europa, både med hensyn til indretning og dimensioner: de hvælvede søjlebårne lofter, ja selv spiltovenes (båsenes) nøjagtige længde og bredde svarer ganske nøje til Nümphenburgs og Schönbrunns stalde. Man har med ridebancanlægget på Christiansborg ønsket at leve fuldt op til tidens europæiske idealer, og det er lykkedes. Elswing fot. 1971.

lorgængere vel har skullet jage mus og rotter. På dens halsbånd, som nok stammer fra Christian X's tid, læser man: „Tilhører H. M. Kongen. Christiansborg Slot“. Når staldporten lukkes kl. 12, slippes Kvik henrykt ud af sit indelukke. Den har sans for de samme lækkerier som hestene og er villig til at fortjene et stykke sukker eller en bid gulerod ved at danse eller springe højdespring.

Berideren leder det daglige arbejde i stalden, og foruden ham er der ansat seks mand: to kuske, to biløbere og to stafetter. Førstekusken er beriderens næstkommanderende i det daglige; han gør opmærksom på manglende foder, brist i seletøj m. v. Biløber er den gamle benævnelse for de folk, der hjælper kuskene, mens stafet betegner den, der tager sig af ridehestene. En helt skarp arbejdsdeling findes dog ikke mere. I dag deles de seks mand ligeligt om stalddjeneren, dvs. renholdelse af stalden, strigling af hestene, m. v. Desuden deltager både de og den soldat, der tager sig af militærets tre heste, på lige fod i en vagttjeneste, der er delt i lige så mange vagter, som der er mænd. Nummer 1 kaldes staldvagt, han skal være i stalden dagen igennem, mens den normale arbejdstid ellers er fra 6.30 til 12, og det er ham, der sørger for hestenes fodring. I løbet af aftenen kigger han igen over i stalden for at se, om alt står godt til. Indtil for ret få år siden havde staldvagten døgnvagt og sov i en alkove under loftstrappen i den gamle borgstue. Andenvagt, tredjevagt, osv. står nu til dags kun til disposition, når der er særlige opgaver. Lørdags- og søndagsvagter går i en speciel turnus.

Går man imidlertid bare et stykke tilbage i Christian X's regerings-

Fig. 8. Der trænes med Daumont-kørsel i Københavns gader i 1930'rne. Hestene styres af de to ryttere, mens vognmester Laursen står på skolevognen og dirigerer kørslen.

tid, var arbejdsdelingen helt anderledes; det var dengang ikke praksis, at alle udførte omtrent det samme arbejde efter tur, som de gør i dag, hvor det kun er berideren, der ikke gør staldtjeneste. Omkring slutningen af 1930'rne og begyndelsen af 1940'rne havde man ca. 25 heste i alt, og der var en del mere personale. Foruden staldmesteren, der også fungerede som tjenstgørende kammerherre, og en ekspeditionssekretær, bestod personalet dengang af en vognmester, to kuske, fem-seks biløbere, en opsynsbetjent, der kun tog sig af vognenes vedligeholdelse, en berider, der dengang intet administrativt arbejde havde, samt to stalfetter, i alt en 14-15 mennesker. Det var som regel den ældste kusk, der blev udnævnt til vognmester og dermed daglig ansvarshavende for kørestalden. Han bestilte foder, talte med håndværkere og leverandører, og det var til ham, folkene henvendte sig med de små daglige problemer. Hver morgen, når staldmesteren kom for at ride, stod den gamle vognmester, der var i rød uniform fra morgenstunden, og tog hånden til hatten med et: „Melder kammerherren alt vel!“, også når alt ikke var vel! Når kong Christian kom til Christiansborg på sin morgenridetur, var vognmesteren parat med en bakke fint vaskede gulerødder, som kongen skulle give sine heste.

Hverken vognmesteren, berideren eller kuskene gjorde staldtjeneste eller deltog i staldvagterne; det var utænkeligt, at en kusk skulle spænde for selv, det havde man biløbere og forridere til. Forriderstillingen blev i øvrigt efterhånden afskaffet, og når man nu skal bruge forridere ved en officiel kørsel, udtager man dem blandt det øvrige personale, eller man låner folk hos politiet. Kuskene tog sig selv af at

røre hestene om formiddagen ved at køre en tur gennem byen med skolevognene. Ellers kørte de udelukkende for det kongelige herskab, mens det var biløberne, der kørte for hoffets damer og herrer.

De almindelige staldvagter var dengang delt på samme måde som nu, men man skød femtevagten ind mellem første- og andenvagt, som begge var ret anstrengende. Førstevagt, *staldvagten*, havde døgnvagt og var travlt optaget lige til den sidste vogn var kommet hjem om aftenen. Andenvagt, *bivagten*, havde altid kørsel om aftenen og sommetider om eftermiddagen, medmindre han var stafet, så måtte han afløse staldvagten, der i så fald *skulle* være en biløber, mens denne kørte. Desuden skulle bivagten af og til gøre ærinder for staldmesterkontoret om eftermiddagen, og endelig skulle han afløse staldvagten to timer sidst på eftermiddagen, så denne kunne gå hjem og spise. Tredje- og fjerdevagterne skulle altid kigge over i stalden sidst på eftermiddagen for at høre, om der var noget. Kørselen blev gerne bestilt pr. telefon inden kl. fem, og da der som oftest skulle to vogne ud, måtte ialtfald 3. vagten regne med at skulle møde om aftenen. De, der skulle køre, mødte gerne i god tid, da præcision var noget, man som en selvfølge lagde stor vægt på ved hoffet. Der skulle *seles op* og *spændes for*, og om vinteren måtte der beregnes ekstra tid til at *brodde*, dvs. forsyne hesteskoene med specielle søm, der giver bedre fodfæste. Hver mand havde dengang sin *brodekasse* med redskaber til dette brug, mens det nu er smeden, der brodder, når det en sjælden gang er nødvendigt.

Vi vil nu vende tilbage til nutiden og følge en almindelig arbejdsdag i den kongelige stald, hvor der stadig hænger en gammel tromme, som i fjerne tider rørttes i stalden flere gange dagligt, første gang kl. 5 om morgenen: „... paa det at alle, saavel Sadel-, Ride-, og Foederknegte som Staldburse kunde komme til Haanden og Beskikningen foretage, at saadant paa eengang kand skee og dend eene ey för begynde en dend anden, men at Arbeidet af samtlige under et bliver foretaget“, som der står i et gammelt reglement. I dag går det anderledes stilfærdigt til. Ved sekstiden begynder det så småt at pusle i stalden, – det er staldvagten, der efter gammel vane fra døgnvagtens tid møder en halv time før, han egentlig har pligt til, fordi han gerne vil nå at fodre, inden de andre kommer. Der er en egen stemning i den store, sparsomt oplyste stald, når han en kold vintermorgen kommer ind og bliver mødt af hestenes genkendende vrinsken.

Han har hængt tøjet fra sig og har fået den brune arbejdskittel, *staldhuen* og gummistøvlerne på – tidligere gik de, der gjorde staldtjeneste med hvide forklæder under arbejdet. Han henter nu den brunmalede *fodervogn*, der nok mindst er sine 100 år gammel – beskeden af ydre, men dog forsynet med malede, røde stafféringer og små kongekroner på siderne. Vognen er aftenen før blevet fyldt op med valset havre og melasse, der er et sukkerroe-affaldsprodukt. Foderet har plads i store *foderkasser* af træ.

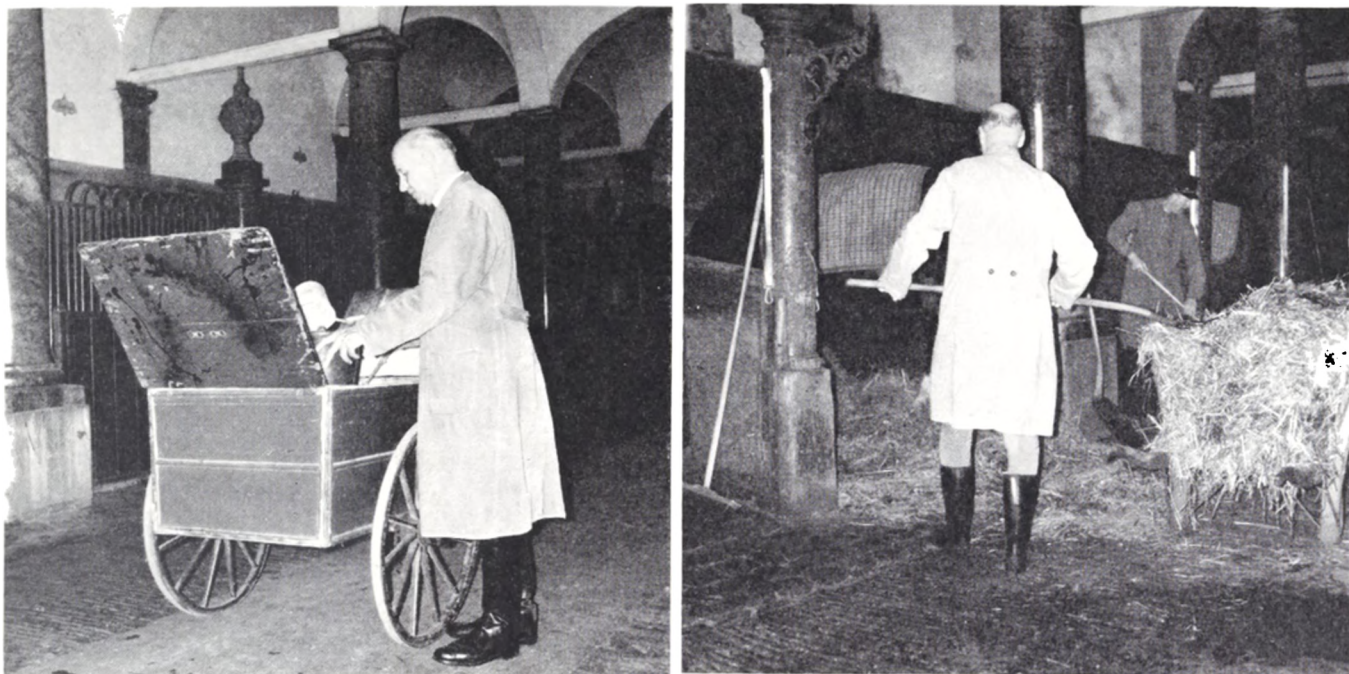

Fig. 9–10. Når den gamle fodervogn ruller frem på staldgulvet, bliver der forventningsfuld uro i stalden. Her er det kusk Th. E. Jensen, der fodrer. Fig. 10. Morgentravlhed i stalden. Efter at hestene har fået det første foder ved halv syv-tiden, renses der ud og lægges rent halm i spiltove og bokse. Bagefter vandes og strigles hestene, inden de får den daglige motion. N. F. fot. 1971.

Med et mål, der tager omkring et halvt kg, hælder han nu denne blanding op i en *foderbakke* af plastic – de gamle foderbakker var af træspån. Hver hest får omkring 1 kg foder i alt fire gange dagligt; om aftenen får de desuden hø og gulerødder, det sidste dog kun om vinteren. Når fodervognen kører frem bliver hestene urolige og utålmodige, de rasler med kæderne og sparker mod de svære *spilbomme* (skillerum mellem båsene), der af samme grund er forstærket med plader hist og her; nogle steder er der hængt store kokosmåtter op for at skåne hestenes ben. Der bliver ro i stalden efterhånden som fodervognen når frem både til kørehestene, der står parvis i *spiltove* (båse) mellem marmorpillerne ved vinduesvæggen, og til ridehestene, der går i *bokse*, som i nyere tid er indrettet på den modsatte side af staldgangen.

Derefter sætter staldvagten en stige til loftslugen og smider dagens forbrug af hø og halm ned i porten, hvor de andre selv henter det efter behov. Nu begynder dagens travleste timer; de andre staldfolk kommer én efter én og løfter benene højt, når de går gennem porten, hvor hø- og halmballer ligger over det hele. Skønt der ikke har lydt trommeslag, begynder arbejdet dog præcist. De svære trætrillebørene køres frem, og hver har travlt med sit. Der snakkes ikke meget på den tid af dagen udover småbemærkninger som: „skal du bruge trillebøren?“, og: „kan jeg tage det halm?“, men luften er ladet med lyde af skrabbende skovle, fejende koste og raslende spande. Der renses ud i spiltove og bokse, idet „møget“ og den våde halm samles op med skovl og fork. Hestens *madras*, dvs. halmlaget, der ligger ovenpå spiltovets brolagte gulv, skiftes i den kongelige stald aldrig helt ud på én

gang; den fornys blot, efterhånden som det snavsede halm fjernes. Hestene, der ikke får hakkelse som før i tiden, æder også af halmen.

Efterhånden som arbejdet skrider frem, køres svingende fulde trillebøre med dampende gødning ned gennem den buede stald og ud til den nu om dage overdækkede „møgkule“, der ligger i trekanten mellem staldrundingen, Tøjhusgade og Frederiksholms Kanal. Kulen er nylig gjort større, da den skal kunne rumme et vognlæs, der er større nu, end det var i hestevognenes tid; til gengæld er det blevet et problem overhovedet at få afhentet gødningen, i modsætning til tidligere, da man fik penge for det. Indtil for nylig fik man f. eks. 50 kr. om måneden for gødningen, og pengene gik til staldpersonalets enke- og begravelseskasse, der af samme grund aldrig hedder andet end „møgkassen“ i indbyrdes tale.

Når alt igen er rent og gulvet fejjet, bliver hestene vandet og grundigt striglet. Hver mand henter sit strigletøj, som de i øvrigt før havde i en særlig læderpose. Der er mindre afvigelser i de redskaber, man foretrækker at bruge. Enkelte begynder stadig behandlingen med den gammeldags halmvisk, der skal være let fugtig af hestens urin for rigtigt at kunne fjerne fedt og snavs fra hårlaget. Efter striglingen går hele hesten efter med en blød klud, og pandelok, man (af ikke fagfolk kaldet manke) og hale børstes forsigtigt med en stiv børste. Til sidst skræbes hovene rene indvendigt med en hovrenser af jern, og hele hoven smøres ind med hovfedt for ikke at tørre ud. Mens alt dette foregår, står hesten ude i staldgangen, fastholdt mellem to søjler af et par solide læderremme, de såkaldte *bomtøjler*. I vinterhalvåret får hestene

Fig. 11–12. Den gamle skik at fjerne det værste fedt og snavs fra hårlaget ved hjælp af en fugtig halmvisk holdes stadig i hævd i den kongelige stald. Fig. 12. Berider Gredsted har altid et par stykker sukker i lommen, og det ved ridehestene. N. F. fot. 1971.

Fig. 13. Der trænes med skolevognene på Christiansborgs ridebane om formiddagen, når vejret egner sig til det. N. F. fot. 1971.

endvidere deres uldne, ternede dækkener på igen; disse er kantede med røde bånd og forsynet med applikerede kongekroner også i rødt.

Kl. syv skal den første ridehest være sadlet op til berideren. Inden dette sker, tørres hesten lige af med en klud, og pandelok, man og hale går efter en ekstra gang med halebørsten. „Ingen halm i man og hale“, lyder en gammel regel; det ville regnes for en skam. Hver rytter bruger sin bestemte sadel, men man skifter lidt mellem hovedtøjer med forskellige typer *bid*, „for at hestene ikke skal blive for sløve i biddet“, forklares det. Den opsadlede hest står parat i et spiltov ved siden af boksene med hovedet vendt ud mod staldgangen. Før berideren skal ride en hest, går han altid hen og klapper den lidt, så trækkes den hen til en stenblok, hvorfra han stiger op og begiver sig ud gennem porten til ridehus eller ridebane. Hvis f. eks. prinsesse Benedikte eller prins Henrik eller medlemmer af hofstaben ønsker at ride, ledsager berideren dem altid personligt.

Beriderens uniform består af drapfarvede benklæder med røde galoner, en ret kort, sort uniformsjakke med røde kantninger og en mørk uniformskasket. Gallauniformen, der bruges ved store officielle kørsler, til aftenselskaber på Christiansborg og lignende lejligheder, er den samme, blot hører der til den sabel og trekantet hat. I koldt vejr bruges desuden en sort uniformskappe.

Når en ridehest vender tilbage til stalden, har berideren et stykke sukker parat i lommen til den, og en stafet er rede til at vaske sved og snavs af. Nu til dags skyller man forsigtigt hesten med lunkent vand fra en vandslange og stryger vandet af hårlaget med en skraber af metal.

Fig. 14. Staldpersonalet hygger sig i den gamle borgestue, der i tidens løb også har været rammen om muntre personalefester med optræden og dans, juletræsfester m. m. I rummet under trappen, bag de brunmalede låger, stod indtil for få år siden en seng, som de skiftende staldvagter sov i om natten. I skabet under vinduet havde hver mand et rum til sengetøj, som blev udleveret fra Amalienborgs linnedstue. Elswing fot. 1971.

I ældre tid brugte man aldrig vand, fordi koldt vand kan være skadeligt for hestens helbred. Ca. kl. otte er mandskabet gerne færdigt med morgenarbejdet, og der bliver nu sørget for, at også kørehestene bliver rørt. Man træner ikke mere med skolevognene hver dag, og når man gør det, sker dette oftest på ridebanen, i modsætning til tidligere, hvor man dagligt kørte i byens gader. I stedet får hestene motion ved at blive redet og engang imellem longeret. *Longering* er en træningsmetode, hvor hesten uden rytter føres af en mand, der står på jorden og holder den i en lang line; metoden bruges også ved dressur af unge rideheste.

Når de skal ride, ifører såvel kuske som biløbere og stafetter sig ridestøvler og lysebrune ridebukser, hvid, stiv flip, hvidt halsbind, gul vest, højrød, halvlang uniformsjakke, ridehandsker og ridehjelm. Mens beriderens uniformsjakke tydeligvis er velegnet til ridning, er de røde *sommerfrakker*, der er efterkommere af de gamle biløberuniformer, og som rækker omtrent til knæene, upraktiske til dette brug. De taler deres tydelige sprog om, at ridning falder uden for deres bæreres oprindelige arbejdsområde. Om sommeren har hele personalet i de senere år brugt korte, hvide lærredsjakker til ridning. Når kuske og biløbere træner med

Fig. 15. En af biløberne ser interesseret til mens smeden er i færd med at sko en ridehest. Hestene skoes altid i selve stalden med sko, der er håndmedet specielt til hver enkelt hest. På sit værksted ude i byen har smeden for hver hest et sæt sko, som han bruger som modeller. N. F. fot. 1971.

skolevognene på den kølige årstid, bærer de lange røde kapper og høje, sorte silkehatte med rød-hvide rosetter på siden. Når det er meget koldt, svøber de yderligere et rødt køretæppe om benene.

Ved ellevetiden er arbejdet med at røre kørehestene og de fleste af ridehestene gerne afviklet. Man klæder om igen, og de fleste tager sig gerne en lille pause og en mellemmad på denne tid. Det hænder også, at en leverandør eller én, der har noget at fejre, giver en „omgang“ i borgestuen. Man anbringer sig på de gammeldags langbænke, der står på hver side af et solidt langbord med plankebukke og gennemstukne underbjælker. Chauffører og håndværkere kommer måske til, og er der mange, sætter nogle sig på trappen op til forhøjningen ved det højsiddende vindue. Snakken går livligt indtil formiddagens øvrige pligter kalder igen. Nu følger et par timer med mere individuelle arbejder. Sadler og hovedtøjer ses efter, pudses, hvis det er tiltrængt, og hænges på plads i selekammeret. Skolevognenes seletøj vaskes med en fugtig svamp og indgnides med fedtstof, mens det endnu hænger i stalden, hvorefter det hænges på plads i gangen ved siden af porten. Trænger en sele eller andet lædertøj til reparation, sendes det til det gamle sadelmagerfirma Brødrene F. og L. Dahlmans Eft., som har

udført sadelmagerarbejde for Stald-Etaten i langt over 100 år. Af og til ser kuskene vognene efter, gør dem i stand, pudser sølvlygterne, osv. Til formiddagens arbejder hører endvidere harvning i ridehuset, hvis sand hver dag skal udjævnes efter formiddagens brug. Der er en bestandig kommen og gåen og klapren af hestehove.

Ved ellevetiden vandes hestene igen, og henad tolv fodrer staldvagten for anden gang; staldgangen fejers og gulvet strøes med sand. Indtil for nylig blev der på dette tidspunkt lagt pyntelige, flettede halm-måtter bag spiltovene og et stykke ud på staldgangen. Måtterne, der blev liggende til om aftenen, var dels vævet og dels flettet af staldfolkene selv. Dette var et stort arbejde, men hvis man passede lidt på, kunne de holde i flere år.

Foruden staldens egne folk møder man jævnligt smeden i stalden; hestene skal have hovene beskåret ca. én gang om måneden, og hvis det er tiltrængt, får de ved samme lejlighed nye sko. I de senere år har man haft en ordning med militæret, sådan at den beslagsmed, der tager sig af officerernes heste, også arbejder for den kongelige stald. På sit værksted smeder han selv hestenes sko, idet han opbevarer de enkelte hestes gamle sko som modelsko. Hestene skoer i stalden, hvor smeden opbevarer de redskaber, han skal bruge, i et depot. Skoene kan derfor ikke tilpasses varme. Der benyttes *kold tilpasning*, hvilket kræver en del mere præcision ved tilskæring af hoven.

Om eftermiddagen er der som oftest meget roligt i stalden. Porten ud til ridebanen lukkes kl. tolv, og kun staldvagten og hunden Kvik går rundt og passer deres. Efter at have spist får vagten sig gerne et lille middagshvil i borgestuen, så drikker han sin medbragte eftermiddagskaffe og kl. halvtre skal hestene igen fodres. Ved firetiden vandes de, og lidt før staldvagten skal gå kl. fem, giver han dem et sidste foder. Da de tre prinsesser var skolebørn, var der oftere liv i stalden om eftermiddagen; dels fik prinsesserne rideundervisning og dels kom de med kammerater og ville gerne ride med dem; i den periode var der en ekstra mand i stalden foruden staldvagten.

Det dagligliv, der her er fortalt om, har for kørselens vedkommende sin kulmination på de dage, hvor en officiel begivenhed kræver, at hestekøretøjerne kommer i brug.

En ambassadørmotagelse på Christiansborg om vinteren er et godt eksempel på en sådan jævnligt tilbagevendende begivenhed. De nye ambassadører hentes på et af de store hoteller og køres, ledsaget af en kammerherre, til kongelig modtagelse på Christiansborg i lukket karet med firspand. På turen eskorteres de af to grupper gardehusarer i gallauniform. Desuden er der altid eskorte af ridende politi. Dette er en så velkendt og ofte tilbagevendende begivenhed, at den ikke kræver særlige forberedelser eller prøver.

Hestene er blevet striglet om formiddagen, og hovene har fået hovfedt, så de skinner. Kuskene og deres hjælpere behøver kun at møde

Fig. 16. Dronning Margrethe og prins Henrik kører over Kongens Nytorv på bryllupsdagen. Her køres, som ved alle lignende lejligheder, „A la Daumont“, dvs. firspandet styres af et par ryttere, ikke af en kusk. Foran kareten et par forridere. En eskadron af Gardehusarregimentet eskorterer. Nordisk Pressefoto fot. 1968.

en lille times tid før den afgang, som den skriftlige kørselsordre angiver. De blankpudsede *kumteseler* (halskransseler) med ringlende bjælder hentes i selekammeret og hænges op på knægte, som er anbragt på de smukt dekorerede træstandere mellem hvert par spiltove. Hestene ved, hvad der skal ske, og vender sig i spiltovet, såsnart de er løsnet. De hjælper selv til, når kumten med den brede ende opad løftes over deres hoveder og forsigtigt drejes på plads. Derefter lægges hovedtøjet på, resten af seletøjet spændes til, og hestene spændes i bomtøjlerne. I koldt vejr får de dog allerførst monogramprydede visitdækkener på.

Kuskene går ind for at trække i det røde liberi, mens et par hjælpere tager de som oftest to kareter, man skal bruge, frem fra vognporten. Nu trækkes hestene ud, først *stanghestene* (de bageste) og derefter *forløberne*, altid i nævnte rækkefølge. Når forspændingen er overstået, spænder kusken sine *håndliner* fast i hestenes *krydsliner*, et system af læderremme, der sikrer ham herredømmet over hver enkelt hest i spanDET. Han beregner, hvilket hul linerne skal spændes i efter sit kendskab til den enkelte hests temperament. Kørselen afhænger i høj grad af, om dette gøres korrekt. Efter et nyere system samler han linerne i hånden, inden han stiger op – i modsætning til tidligere, hvor kusken fik tømmerne rakt, når han sad på bukken. Med den lange firspandspisk i højre hånd og med rank og værdig holdning er han nu parat til at føre den nye ambassadør sikkert gennem Københavns hverdags trafik.

Men der er større begivenheder, hvor byen er i festdragt, flagene vajer overalt, og københavnernes har taget opstilling på fortovene for at se de kongelige køre gennem gaderne i åbne kareter. Anledningen kan være et kongeligt bryllup eller en officiel modtagelse af et udenlandsk regentpar, som man ønsker at vise den størst mulige ære. Ved de hidtidige regentmodtagelser har man dannet kortege på følgende måde: først kongen og den udenlandske regent i åben karete, trukket af et firspand, og derefter dronningen og den udenlandske dronning eller præsidentfrue i en lignende karete. Foran første karete kommer to for-

ridere og efter den rider Københavns kommandant og chefen for Gardehusarregimentet, som har overtaget staldmesterens plads i kortegen; efter anden karet rider to adjudanter. Kortegen eskorteres af en eskadron af Gardehusarregimentet, hvoraf en trompetergruppe og én deling rider foran kortegen, mens estandartvagten rider mellem de to kareter, og endnu en deling afslutter kortegen, der yderligere er ledsaget af ridende politi.

Ved disse lejligheder bruger man en gammel fransk køremetode: „a la Daumont“, hvortil hører specielle kareter og specielle uniformer, idet firspandet ikke styres af en kusk, men af to ryttere, der sidder på særlige Daumont-sadler på de to nærmer (venstre) heste; disse benævnes ved Daumont-kørsel *sadelheste*, og ved hjælp af særlige Daumont-tømmer med et system af krydsremme, styrer rytterne de to andre heste, *håndhestene*. De to forreste heste, forløberne, trækker i lange gennemgående *skagler*, kraftige læderremme, der holdes oppe af ekstra *skaglebærerremme*. Til denne karetype bruges også en speciel vognstang, der slår en bue nedad midt på for at give plads til den bageste rytters højre ben. Begge rytters højre ben beskyttes i øvrigt af en kraftig læderskinne med metalstiver, for at der ikke skal opstå skader, hvis hestene støder mod hinanden. Daumont-rytterne har en særlig uniform med hvide benklæder, røde jakker, der kun går til livet, og rundpuldede huer, der er lidt højere end ridehelme og forsynet med sølvkvaster midt over issen.

„A la Daumont“ regnes for en vanskelig køremetode, da den ikke giver mulighed for det samme sikre herredømme over hestene, som kusen har, når han samler alle linerne i sine hænder. Bl. a. derfor træner man i ca. en måned før en sådan begivenhed. Gardehusarerne kommer til København en uge før for at kunne træne sammen med den kongelige stalds personale. Søndagen før der skal køres, holder man gerne ganske tidligt om morgenen en generalprøve, hvor alt prøves igennem, og hele ruten gennemkøres. Når en sådan kortege nåede til Amalienborg, var kongeparret mange gange personligt tilstede, selv om det foregik ved seks-syv-tiden om morgenen. Kongen og dronningen sørgede altid for at opmuntre staldpersonalet og kommentere præstationen, så hver især fik lyst til at yde sit allerbedste.

Denne personlige interesse og respekt for staldens arbejde fra kongefamiliens side har også givet sig udslag i ønsket om at oprette et museum i forbindelse med den kongelige stald på Christiansborg, sådan at et større antal mennesker for fremtiden vil kunne stifte bekendtskab med en enestående samling fornemme, gamle kareter, rideudstyr, sele-tøj m. m. og samtidig ikke mindst få et indtryk af det nuværende liv i stalden. Netop kombinationen af et museum, der fortæller om fortiden, og en levende institution, der bærer traditionerne videre, må have en særlig mulighed for at vække interesse og forståelse for dette specielle kapitel af vor kulturhistorie.

Fig 17. Når en ny ambassadør køres til Christiansborg, venter gardehusarerne ved Holmens Bro, hvorfra de eskorterer kareten videre. Her har den forreste gruppe husarer fundet deres plads foran det kongelige kørctøj, mens den bageste gruppe netop rykker frem for at slutte sig til. N. F. fot. 1971.

Bambus – tropernes stål

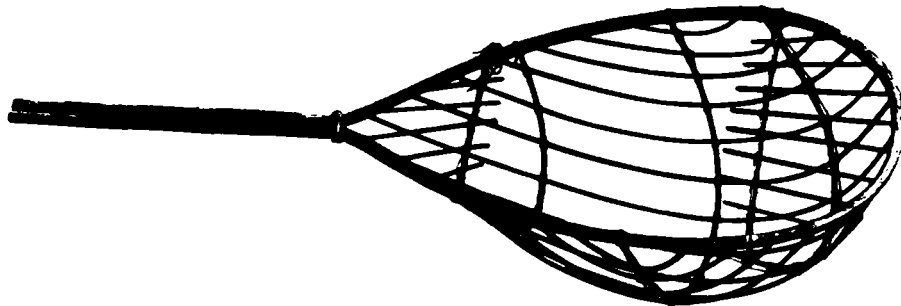
Af LISE RISHØJ PEDERSEN

Der findes næppe blandt vore europæiske nytteplanter en eneste, der blot tilnærmelsesvis kan komme op på siden af den tropiske bambus med hensyn til mangfoldighed i udnyttelse og opfyldelse af dagliglivets behov.

Denne verdens største og mest ejendommelige græsart, der på vore breddegrader kun optræder i en sølle, degenereret form, hører tillige med palmerne organisk sammen med de tropiske områder på

Fig. 1. Typisk thai-hus, hvor den overvejende del af det anvendte materiale er bambus.

Fig. 2. Redskab til nedplukning af frugt. Kurven anbringes på en lang bambusstang.

vor klode. Her er dens grokraft formidabel. Under gunstige betingelser kan den vokse op mod en meter i døgnet og således i løbet af en enkelt regntid opnå en højde, der overgår Rundetårns med adskillige meter. Man har bambus, der er blevet op til 60 m høje og har opnået en diameter på 30 cm, men hvor gammel en bambus kan blive vides ikke bestemt. Det er velkendt, at planten dør straks efter, at den har sat frø, og man har eksempler på, at blomstring for visse arters vedkommende først sker efter en vækstperiode på et halvt århundrede, men om andre arter måske viser sig at komme endnu højere op i alder, er ikke udelukket.

Af de henved 1000 kendte arter og underarter af bambus stammer de 80 % fra Asien, så det er derfor meget naturligt, at den netop her i kraft af sin mangfoldighed og sine fysiske egenskaber udgør så markant et kulturelement. Alligevel forbløffes man, når det rigtig går op for en, i hvilken målestok bambus stadig dominerer kulturbilledet i hele Sydøstasien.

Så intimt er mennesket i disse områder knyttet til denne plante fra det øjeblik, han ser dagens lys, og til det øjeblik, hvor hans jordiske levninger brændes til aske, at man godt kunne føle sig fristet til at benytte udtrykket „bambuskultur“, hvis man ikke derigennem løb risiko for at bibringe det helt fejlagtige indtryk, at f. eks. metaller var ukendte materialer. Det ville være så meget mere uheldigt og forkert, som teknikken i forbindelse med f. eks. jern og stål, bronze og porcelæn er så højt udviklet i disse områder. Det gælder ikke mindst med hensyn til Thailand, som i det følgende fortrinsvis vil blive taget op som eksempel.

Men på grund af – eller rettere på trods af ovennævnte faktum – er det så meget mere bemærkelsesværdigt, at bambus ikke blot hævder sig fint i denne konkurrence, men oven i købet på en lang række områder i kraft af sine særlige kvalifikationer foretrækkes for de teknisk mere fremskredne materialer som beton, cement, jern, stål og plastic. I sandhedens interesse bør det dog understreges, at en intensiv udnyttelse af bambus mindre er knyttet til byerne end til landdistrikterne. Jo mere man fjerner sig fra byerne, desto mere fremtrædende et element bliver bambus både i naturen og i kulturen.

Fig. 3. Klaptræ, der anvendes for at skræmme fuglene bort fra de modne rismarker. Det er som regel de små drenge, der får pålagt dette hverv.

Fig. 4. Gammel brudetaburet. Normalt sidder man direkte på gulvet i thaihusene, men ved bryllupper var det tidligere skik, at denne stol blev taget frem til bruden. Herpå sad hun iklædt sin fineste pynt og afventede brudgommens og hans følges ankomst.

Det første materiale, et nyfødt barn kommer i berøring med, er bambus. En simpel bambuskniv – som regel blot en splint taget fra husets væg – benytter jordemoderen til at skære navlestrengen med. Thai-bønderne lægger stor vægt på, at adskillelsen af barn og efterbyrd foretages ved hjælp af en bambuskniv, og den kendsgerning, at læger og jordemødre på de moderne fødeklinikker benytter en stålsaks eller -kniv til denne simple operation, har været en ikke uvæsentlig årsag til, at så mange thai-kvinder er meget tilbage for at føde på klinik eller hospital. Når den nyfødte er vasket og tørret, svøbes det i nogle stykker stof og placeres på en flettet bambusbakke. Denne barnets første „seng“ – udstyret med en stump af et tæppe eller en gammel pude – er i virkeligheden en kastebakke til ris, der flere gange daglig er i anvendelse af barnets mor, når hun skal tilberede familiens måltider. Riskornene, der først er blevet afskallet gennem stødning i en morter, hældes på kastebakken, og ved vindens hjælp fjernes skaller og urenheder ved, at risen kastes op i luften og gribes igen på kastebakken.

Når man anvender denne centrale brugsting, der er så nøje knyttet til huset og familien, og når man benytter bambus fra huset til skæring af navlestrengen, er det for at markere ønsket og håbet om barnets fremtidige samhørighedsfølelse med hjem og familie.

I tre dage ligger barnet på kastebakken, der anbringes direkte på gulvet ved siden af moderen, der i overensstemmelse med de gamle traditioner ligger i barselseng ved siden af en brændende ild. Hendes leje består af to udbankede bambus placeret på to-tre korte træstammer. Når jordemoderen den tredje dag kommer for at tilse sine patienter, foretager hun en meget vigtig ceremoni. Hun tager kastebakken

Fig. 5. Takrooh bold. 2-20 deltagere stiller sig op i rundkreds og spiller bolden med fod, knæ, albue eller hoved. Kort sagt, hele kroppen undtagen hænder. Spillet går ud på at holde bolden i luften så længe som muligt. Når den falder til jorden, begynder man forfra. Der er ingen egentlig vinder.

med barnet, bevæger den rundt i en cirkelende bevægelse, hvorefter hun foretager en let kastning af barnet på bakken. Altså på nøjagtig samme måde, som når moderen kaster ris. Bevægelsen foretages tre gange, hvorefter jordmoderen siger: „Tre dage et åndebarn, den fjerde dag et menneskebarn. Hvis barn er du? Tag det.“ Og moderen vil strække armene frem, tage sit barn og svare: „Det er mit.“ Derefter vil barnet ikke igen blive placeret på kastebakken, men overflyttes til den lille, flettede bambusvugge med nysyede puder og madras, der længe har stået parat. Ceremonien er kort, men yderst betydningsfuld derved, at den markerer den nyfødtes endelige indtræden i en menneskelig eksistens.

Efterhånden som barnet vokser til, bliver det mere og mere fortroligt med det materiale, det i de allerførste minutter af sin tilværelse kom i berøring med. Bambus og ting fremstillet af bambus møder det overalt. Vokser barnet op i en familie, hvor pengene er små, er det muligt, at boligen er opført fuldkommen af bambus. Det kan faktisk lade sig gøre.

Praktisk taget alle huse i Thailand er opført på pæle, hvilket indebærer indlysende fordele. I regntiden, hvor oversvømmelser er hyppigt forekommende, holder man sin bolig tør og plages heller ikke så meget af moskitoer, som hvis huset var anbragt direkte på jorden. Kryb af enhver art har også vanskeligere ved at skaffe sig adgang til et hus rejst på pæle, og det samme argument kan fremføres i forbindelse med de mange løsgående hunde, der altid strejfer om på jagt efter et godt spisekammer at rasere. Pladsen, der fremkommer under et pælehus, har man også god anvendelse for. En del af området indrettes som regel til stald for bøfler eller køer. Det klares let ved hjælp af et stakit af horisontalt anbragte bambusstokke mellem husets pæle. På samme måde afgrænses et rum til hønsene og svinene. Selv hønsereuderne er ofte fremstillet af bambus. Man tager simpelt hen en bambusstok af passende diameter og splitter den op i staver hele vejen rundt i den ene ende (ned til første led), presser de enkelte splitter fra hinanden og fastholder dem i denne position ved hjælp af tynde bambustrimler, der flettes imellem, så der dannes en kurv. Bambusrørets anden ende stødes solidt ned i jorden, og når reden er blevet foret med lidt græs, er hønens natteleje parat.

Hvis der er mere plads under huset, ser man ofte denne udnyttet af kvinderne – ikke mindst på den hedeste tid af året. Her vil de anbringe deres væve og deres rismortere, her sætter de sig og snitter bananstængler til grisefoder, eller de lægger sig på en dertil indrettet bambusbriks med deres transistorradio og vegeterer, for denne plads er den mest kølige og skyggefulde, når solen brænder.

Det er indlysende, at man, hvis man ønsker en virkelig solid bolig, vil foretrække at rejse sit hus på solide træpæle, ligesom træ vil blive benyttet til flere dele af den bærende konstruktion. Men er man uden

Fig. 6. Thai-kvinde i færd med at kaste ris for at fjerne urenheder fra kornene. Rishatten, hun bærer, er opbygget over et skelet af bambus, således at denne ikke hviler direkte på hovedet, men tillader luften frit at cirkulere under pulden.

Fig. 7. Bambuspibe. Den anvendes såvel til rygning af tobak som hash og opium. Det store rør fyldes med vand til det sted, hvor det lille rør er sældet ind.

midler og villig til at investere sin egen arbejdskraft, behøver opførelse af et hus ikke at koste noget som helst. Så fælder man selv de bambus, der er nødvendige, slæber dem hjem og rejser sit hus. Alt efter, hvor stort man ønsker det, graves seks-otte eller flere tykke bambusstokke ned i jorden, og har man ikke mere avancerede graveredskaber, kan man såmænd også tildanne stolpehullerne ved hjælp af bambus. En bambusstok af passende størrelse stødes hårdt ned i jorden og trækkes atter op med det nederste hulrum fyldt med jord. Det slås ud, og man gentager processen. Efterhånden forårsager de idelige stød, at bambussen flækker mere og mere ud, således at rørets diameter fornedet bliver større og større, og det bevirker følgelig også en forøgelse af stolpehullets diameter.

På husets pæle hviler et eller flere lag flækkede bambusrør, der danner platform for selve hytten, der også opbygges af bambusstokke. Væggene er ofte meget smukt og kunstfærdigt flettet af smalle bambustrimler, men man kan også klare sig ved at sammenstille flader af udbankede bambus, et materiale, man også gerne benytter som gulvflade. Et bambusgulv kan være overmåde smukt med sin gule farve og sin silkebløde glans, der bliver endnu smukkere gennem den polering, der sker ved alle de nøgne fødder, der glider hen over det. Det er

Fig. 8. Risbeholder under beplastring med en blanding af ler, bøffelgødning og -urin. Laden, hvor risbeholderen står, er under opbygning. Tagskelettet består af bambus, der senere vil blive tækket med græsstrå.

en meget behagelig og formålstjenlig form for gulv. Det fjedrer, når man går hen over det, og da rengøringen er uhyre let, er det med største velvære, man tager plads på gulvet og spiser sin mad.

Tagkonstruktionen er bambusstave, der dels fældes eller falses ind i hinanden, dels bindes sammen ved surringer af rotang eller bambustrimler. De fleste thai-huse af denne art er tækket med strå bøjet og fastgjort over en tynd bambusstav, men man ser også typer, hvor tagdækningen er halve bambus lagt halvt over hinanden, således at hveranden har den konvekse side opad og hveranden den konkave. Selve tagrygningen er også en flækket bambus, og vil man have en tagrende på sit hus, gør også her en halv bambusstok, hvor skillevæggene er fjernet, udmærket fyldest.

Medens et hus er under opførelse, vil man ofte se thaierne betjene sig af nogle meget primitive stiger. Det er faktisk en almindelig, tyk bambus, hvor man har ladet stumper af sidegrene sidde tilbage som trin. Men til det færdige hus fremstiller man en mere bekvem type med en række tynde bambusstokke, der bliver fældet ind i to tykkere. Stigen, der skal have et ulige antal trin (det hindrer onde ånders adgang til huset) er ikke gjort fast, men støtter sig blot til husets platform. Skal man i marken, lægger man stigen ned på jorden, så ved

folk, at der ikke er nogen hjemme, og når man går til ro for natten, trækkes stigen op i huset, så hverken to- eller firbenede kan få adgang uden familiens vidende.

Et fast element i enhver thai-bondes hus er en eller flere risbeholdere, der indeholder årets høst og udsæden til næste såperiode. Disse ofte mere end mandshøje containere med en diameter op mod 1,50 m er flettet af bambusstrimler og gjort tætte gennem en beplastring af ler blandet op med bøffelgødning og -urin. Det lyder måske ikke umiddelbart delikat, men efter en grundig tørring i solen er en sådan beholder helt tæt og lugtfri, og for øvrigt er forholdet jo det, at risen opbevares i disse beholdere med avnerne på. De stødes først af, lige før man skal bruge den.

Der er i reglen ikke mange møbler i et thai-hus. Et enkelt skab måske, men yderst sjældent bord og stole. Man spiser som nævnt siddende på gulvet, der efter måltidet spules rent for eventuelle rester med en pøs vand. Senge anvendes heller ikke. En flettet måtte eller en tynd madras er tilstrækkeligt, eller man lægger sig direkte på det fjedrende bambusgulv med en kapokpude under hovedet. Derimod er der mange hyl-der. En flettet bambusbakke eller et par udbankede bambusflager er lette at hænge op overalt i et thai-hus. Herpå stuver man alle mad-

Fig. 9. Thai-kvinde i gang med at montere et fiskenet. Den trekantede bambusramme, hvortil nettet skal fastgøres, ligger foran hende. Det lave rækværk, der omgiver platformen, hvorpå hun sidder, er flettet af halverede bambusstokke.

varer, så myrerne ikke kan komme til dem, eller man benytter dem som oplagsplads for familiens tøj, der omhyggeligt foldet opbevares i store, smukt flettede bambuskurve med låg. Knager er ikke så almindeligt, men derimod ser man ofte en „stumtjener“ – en bambusstok med en krans af delvis afkappede sidegrene foroven. Den fastgøres i et mellemrum i gulvet eller bindes til et af de mange flettede bambusrækværk, der løber langs husets platform, og fungerer udmærket som hattestativ. Hovedbeklædningen til beskyttelse mod den brændende sol, det være sig de store rishatte eller måske blot et stykke bomuldsstof snoet omkring hovedet som turban, er jo det eneste klædningsstykke man tager af, når man kommer indendørs. Hvad man måtte bære af fodtøj, stilles allerede ved foden af husets stige eller trappe. Her står en beholder med vand og en bambusøse, og ingen vil drømme om at betræde huset, før han har skyllet sine fødder fri for støv og snavs.

Det siger næsten sig selv, at porcelæn, metaller, glas og plastic for længst har holdt deres indtog og udgør en væsentlig bestanddel af køkkentøjet. Men så sent som i 1966 var det stadig muligt at finde nogle enkelte af de gamle, smukt flettede bambustallerkener. De blev ganske vist hovedsagelig bevaret af veneration over for det gamle og ikke længere anvendt i den daglige husholdning, men blev taget frem og brugt i forbindelse med de lejlighedsvis store fester, der hos visse thai-folk foranstaltedes til ære for forfædrene.

Normalt lever thaierne uhyre spartansk. Kød er en sjælden spise og forekommer kun i større mængder, når enten munkene eller anerne skal bespises. Så mangler der til gengæld heller intet. I forbindelse med ofringerne til forfædrene – *liang phi*, dvs. bespisning af ånderne – slagtes således et stort svin specielt opfodret med dette formål for øje, og den kæmpestore flettede bambusbakke, åndernes mad ifølge tradition arrangeres på, bugner af flæskeskød, hønsekød, ris, grøntsager, frugter, desserter og risbrændevin. Alle disse lækkerier griber en særlig ånedoktor småbidder af med to bambusspisepinde og tilbyder dem efter et gammelt ritual til ånderne. Resterne – og det er langt størstedelen – nydes bagefter af festgiveren og alle de gæster, han har inviteret til denne ceremoni.

Men selv om blikstallerkener, aluminiumskogekar o. l. nu findes i større antal i en thai-husholdning, har disse industrifremstillede genstande ikke været i stand til fuldt ud at udkonkurrere bambus. Beholdere, kurve, bakker, sier m. m. fremstilles den dag i dag i stort antal og til mange forskellige formål. En ildtang af bambus bøjet i form som en stor pincet er dagligt i brug, når gløder skal flyttes fra et fyrsted til et andet, og den flettede bambusvifte er lige anvendelig, hvad enten den bruges til at bringe en hendøende ild til at blusse eller til at vifte kølighed til det hoved, der er blevet ophedet af den flammende ild.

For øvrigt er bambus i frisk tilstand ret bestandig over for ild, og det benytter thaierne sig ofte af. Skønt de ikke længere anvender bambus

Fig. 10. Kæmmeredskab. Benyttes til at udrede boligens tækkemateriale, der som regel er af elefantgræs.

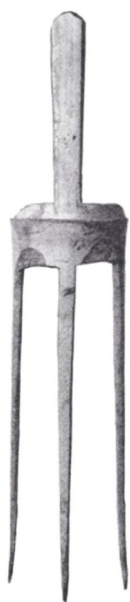

Fig. 11. På vej til de oversvømmede rismarker for at fiske. Hver kvinde har to fiskekurve, der ender i skarpe spidser, så de let kan stødes ned i den mudrede bund. På ryggen bæres kurven til transport af dagens fangst.

som kokekar i huset, så ved enhver thai, at det er muligt f. eks. at koge vand i et bambusrør ved et bål, og en meget yndet risdessert i Thailand – *khaw lam* – kan slet ikke tilberedes uden bambus. Relativt tynde bambusstokke (en diameter på 5–6 cm er passende) saves igennem, så skillevæggene mellem de enkelte hule sektioner i bambusstokken kommer til at danne bund i hver sin lille beholder. Disse cylindre fyldes halvt op med en blanding af klæberis, kokosmælk og sorte bønner og stikkes derefter lidt ned i jorden i en eller flere rækker. Ganske tæt op ad disse rækker af bambusrør arrangeres nu bål. Brændslet kan være gamle bambus, men benytter man det materiale, så gælder det om at holde sig i passende afstand, for selv om det brænder relativt godt, så sprutter, knalder og gnistrer det ganske forfærdeligt. Når ris, bønner og væske er kogt, så det danner en sammenhængende masse, slukkes bålene, og beholderne får lov at stå lidt og afkøle. Så samles de sammen og bringes hjem til huset. Her kløves bambusbeholderne, og desserten kan tages ud i hel tilstand, fordi den hvide hinde fra bambussens inderside nu omsvøber rismassen som skindet om en pølse. Det bevirker både en meget raffineret smagstilsætning og gør det muligt at spise *khaw lam*, uden at man bliver nasset på fingrene, også når man – ved den helt vilde luksus – sidder og dypper i honning fra

vilde bier. *Khaw lam* er som nævnt en meget yndet spise i Thailand, og da den på grund af beholderen er let at transportere, vil man ofte se skolebørn drage hjemmefra om morgenen med et par af disse som „frokostpakke“.

Ikke blot i huset og i husholdningen har bambus stor dominans. Også alle steder i erhvervskulturen støder man på dette materiale. Selv om jagten ikke længere har den helt store betydning, og spyd, bue, pile og koggere af bambus nu kun de fleste steder lever videre som legetøj, så har fælder og snarer af forskellig art stadig en vis anvendelse. De forarbejdes af bambus og betjenes udelukkende af mænd. Også fiskeriet i floderne udøves fortrinsvis af mændene, der opnår de helt store fangster, hvis der er mulighed for at afspærre floden i sin fulde bredde. Bambusstave drives ned i flodbunden i en tæt række tværs over vandets løb og danner et gærde og en barriere for de svømmende fisk, der alle vil søge hen mod de enkelte åbninger, man har ladet stå tilbage. Men over disse mellemrum i gærdet har thai-mændene rejst små bambushytter, hvor de med deres net sidder parate til at gribe deres fangst.

Fiskeriet på de oversvømmede rismarker er derimod stort set forbeholdt kvinderne. Her stryger de uden for risens grotid rejser i store mængder ved hjælp af et finmasket net, som de selv har fileret og fastgjort til en trekantet bambusramme. Et andet udpræget fiskeudstyr for kvinder består af to bambusflettede kurve (fig. 11). Medens de langsomt vader gennem vandet på marken, støder de med korte mellemrum disse kurve ned i den sumpede bund. Af og til har de held til at overraske en og anden fisk, der ikke hurtigt nok kom af vejen, og den heldige fisker stikker lynhurtigt ovenfra armen ned i kurven og griber sit sprællende bytte, der bringes hjem sikkert forvaret i den fiskekurv, hun bærer på sin ryg.

I de teknisk fremskredne risavlsovråder omkring de store flodsystemer, hvor staten har bygget imponerende dæmningssystemer og pumpestationer, hvorfra overrisling af rismarkerne kontrolleres og reguleres i nøje samklang med de nyeste landbrugsvidenskabelige forskningsresultater, falder bambus lidt uden for billedet. Men uden for det centrale lavlandsområde, hvor det enkelte landsbysamfund eller den enkelte bonde selv har ansvaret for den tilstrækkelige vandtilførsel, støder man ofte på effektive, selvkonstruerede rørledningssystemer af bambus, der gør det muligt at lede vand fra et højereliggende vandløb til såvel mennesker og dyr i landsbyen som til de omkringliggende marker.

Andre steder – i små og større flodløb – arbejder vandingshjul, der af vandets strøm drives rundt og rundt, medens de små bambuscyklindre, der er fastgjort til hjulenes rand, i én uendelighed fyldes med vand i laveste position og tømmes for det i højeste. Udtømningen sker i en rende af bambus, og vandet ledes herfra hen, hvor det skal bruges, eller det opsamles i beholdere for senere på den gamle enkle,

Fig. 12. Hønsrede foret med græs.
Højde: 1.30 m.

Fig. 13. Thaierne danser til akkompagnement af rørfløjte fremstillet af bambusrør af forskellig længde.

men anstrengende måde i spande ophængt i bambusåg at blive transporteret til sit bestemmelsessted. Spandene er i dag oftest industrifremstillede metalspande eller gamle benzindunke, men visse steder anvendes endnu flettede bambusspande tætnet med harpiks.

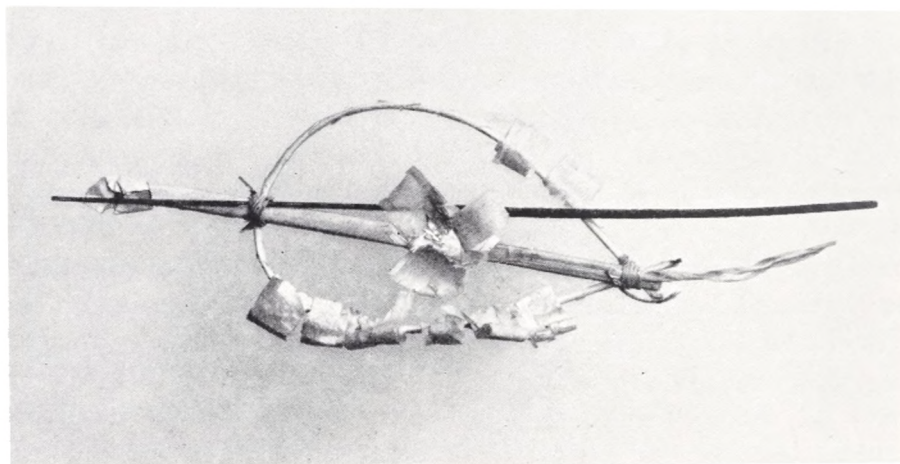
Foruden de almindelige åg benyttes også en anden form – en tynd, rund bambuspind tilspidset i begge ender – til det specielle formål at transportere risnegene hjem fra markerne. En voksen mand eller kvinde stikker fire–fem af de tunge neg på hver ende af åget, der på thai-vis bæres kun hvilende på den ene skulder, medens børnene, der også hjælper til efter alder og kræfter, er stolte, hvis de kan klare blot halvdelen.

I disse områder med den mindre intensive risavl gælder det for mange familier, at udbyttet af ris kun lige dækker udsæd og den daglige føde. Der er intet overskud, der kan sælges og indbringe rede penge til de fornødenheder, man ikke selv kan fremstille. Men også dette behov afhjælper bambus, for netop her findes denne nyttige plante i rig mængde og mange varianter, og transporten er ikke noget problem, hvis man blot kan få slæbt de fældede kæmpegræsser ned til en af de mange floder, der gennemstrømmer landet fra nord til syd. På grund af sine mange lufttomme hulrum er bambus et meget let materiale og flyder

glimrende på vand. Ved flodbredden bindes bambusstængerne sammen til store flåder, der er så bæredygtige, at en hel familie med husdyr, madvarer og køkkenudstyr med sindsro kan tage plads og lade flodens strøm alene om at transportere dem ned til den handelsby, hvor de kan få afsat deres bambusflåde, og hvad de ellers måtte have bragt med sig af produkter til salg. Hjemtransporten op ad strømmen volder ikke noget problem. For en meget billig penge sikrer man sig plads på en af de større eller mindre motoriserede fragtbåde, der går i fast rutefart fra nord til syd med gods, men ofte må gå halvtomme den anden vej.

Bambusplantens anvendelsesmuligheder og udnyttelse er langt fra udtømt med de her nævnte eksempler. Mange andre kunne og burde måske være trukket frem i dette kæmperegister, hvis spændvidde går fra tandstikkere til broer. Men kunsthåndværk og dets anvendelse af bambus som råmateriale for mere raffinerede frembringelser som f. eks. lakvarer, der alle fremstilles over et fletværk af tynde bambusstrimler, er bevidst ikke medtaget, fordi det her kun har været hensigten at vise eksempler på, i hvor høj grad en ganske almindelig thai uden særlig specialisering har forstået at udnytte denne plantes karakteristiske egenskaber: dens glashårde snitflade, dens styrke, dens lethed og dens store elasticitet.

Snittet med bambuskniven ved fødslen var indledningen til et langt liv, der lærte thai-bonden mere og mere at værdsætte denne nytteplante. Dens frø og dens unge skud blev i nødår, hvor rishøsten slog fejl, et kærkomment supplement til de knappe madrationer, og den leverede ham materialet til en mangfoldighed af redskaber, der satte ham i stand til at forsørge sig selv og sin familie. Det forekommer derfor at være en hel naturlig afslutning på et liv så intimt knyttet til bambus, at det „ved“, der lægges på hans ligbål som en sidste ærbødig hilsen fra slægtninge og venner, er to små stykker bambus dekoreret med papirblomster bundet sammen med en røgelsespind.

Dankirke

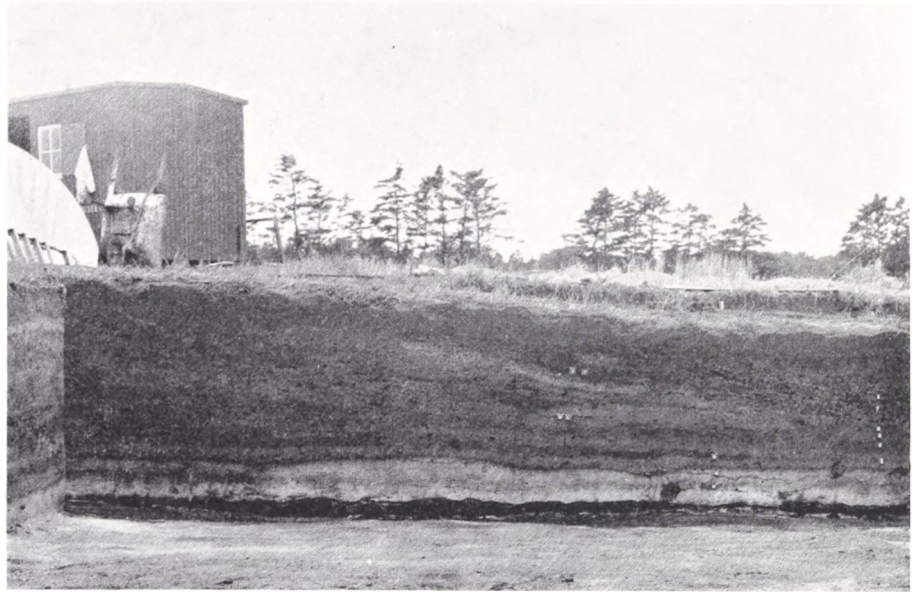
Af ELISE THORVILDSEN

Nationalmuseet har siden 1965 gennem seks somre gravet i Dankirke. Dankirke er ikke et Guds hus med kirkeklokker og alter – kun i sognet ringer Dankirkes klokke fra jordens dyb og alterets guld kors ligger gemt dernede. Dankirke er nogle marker på sydsiden af den sandede gest, der adskiller Ribe Marsk og Hviding Marsk en halv snes kilometer syd for Ribe. Disse marklodder ligger i Vester Vedsted sogn og Dankirke-navnet er ligesom sognets andre marknavne af gammel dato.

Fig. 1. Undersøgelsen af Dankirke ved Ribe har siden 1965 beskæftiget mange mennesker, både folk fra den syd- og sønderjyske landsdel og arkæologistuderende fra Københavns Universitet. Det er resultatet af dette team, der her fortælles om.

Endnu har Nationalmuseets undersøgelse ikke bragt noget for dagen, som kan forklare det ejendommelige marknavn, men sognet om Dankirke forklarer navnet således: På dette sted, siges der, stod Danmarks første kirke, dens klokke ringer, når en hest ved midnatstide løber over

Fig. 2. I udgravningens første år undersøgte en affaldsdyngge, som i løbet af flere århundreder var aflejret i en sænkning nedenfor et af husene (Hus 1 på planen fig. 3). I de tydeligt adskilte lag af aske, trækul, brændte lerbrokker og formuldet affald lå oldsager fra romersk og ældre germansk jernalder. Billedet viser et snit gennem den lagdelte dynges nordlige udkant.

Farvebilledet på modstående side:

Blandt de mange sjældne fund, som udgravningen i Dankirke har bragt for dagen, er et blått drikkeglas blandt de mest bemærkelsesværdige. Glasset, der er et importstykke fra Vesteuropa, fandtes i det yngste af de udgravede huse, en brandtomt fra ældre germansk jernalder (Hus V). Det blå glas er et af de mange glas, som var i huset, da branden brød ud, men det er det eneste, som kom nogenlunde helskindet gennem katastrofen. Endnu sidder der et læbeaftryk på glassets rand og bevidner, at glasset havde været i brug, førend det trillede hen til væggen, hvor det undgik ildebrandens ødelæggelse.

Typen – det spidse glas uden fod og dekoreret med påsmeltede glastråde er velkendt i Vesteuropa, men formen i kombination med den blå farve er så vidt vides enestående.

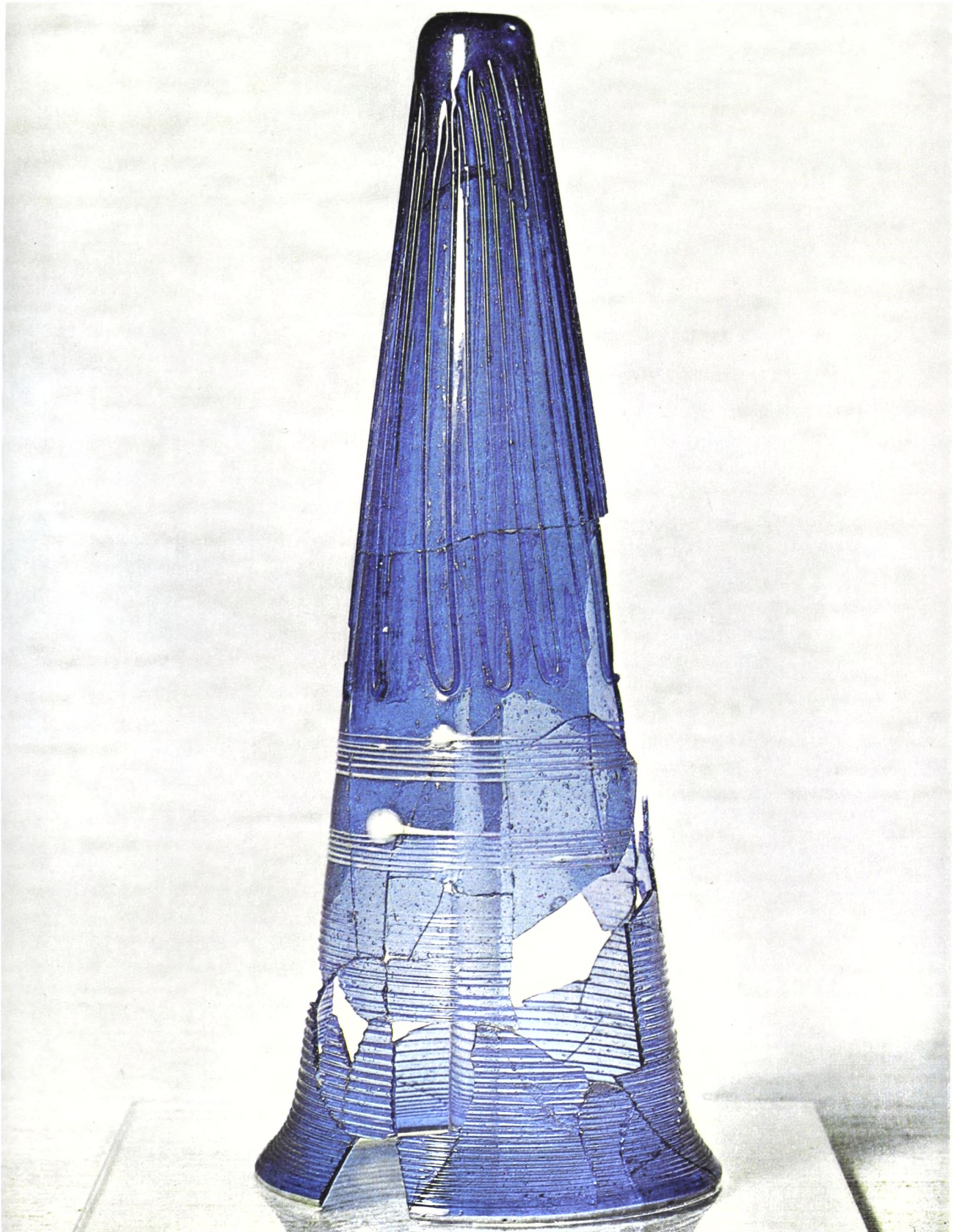
stedet. Alterets guld kors ligger gemt i jorden og engang ofredes heste her, derfor er jorden rød af offerdyrenes blod.

På sin vis var det sagnet om denne første kirke, som satte den arkæologiske undersøgelse i gang i sommeren 1965. Den blev en følge af det, vi kunne kalde „jagten på Ansgars Ribe“. At finde sporene efter det ældste Ribe er et problem, som stadig optager historikere og arkæologer, og *det ældste Ribe* vil her sige en bebyggelse fra 800-tallet. Ifølge Ansgars levnedbeskrivelse, som forfattedes kort efter hans død, fik han ved midten af 800-tallet tilladelse af kong Haarek til at opføre en kirke i Ribe. Endnu har ingen af de gravninger, som tid efter anden er foretaget i Ribe by, bragt en bebyggelse fra Ansgars tid for dagen, og man har overvejet, om Ribe ligesom andre af vikingetidens byer kunne være flyttet til sit nuværende sted i begyndelsen af middelalderen.

Det var „Ribe-jagten“, som satte arkæologen Knud Høgsbro Østergaard på sporet af Dankirke. – Sagnet om kirken, et militært luftfoto-grafi der viste et mørktfarvet område inden for Dankirke-lodden, tillige med fundet af blandt andet en guldring på marken fik Høgsbro Østergaard til at inddrage Dankirke blandt de muligheder, der kunne komme på tale, dersom man skulle søge vikingetidens Ribe uden for det middelalderlige Ribes grænser.

I en avisartikel om emnet fortalte han om sine iagttagelser, og denne avisartikel inspirerede en klasse på ungdomsskolen i Vester Vedsted til at forsøge sig som arkæologer. Det blev en kortvarig, men meget udbytterig skattegravning, som derefter fandt sted en efterårsdag i 1964.

Under pløjelaget, i en mørkebrun fed jord åbenbarede der sig et par hundrede glasperler, nogle lerkar, jern- og bronzestykker, skår af

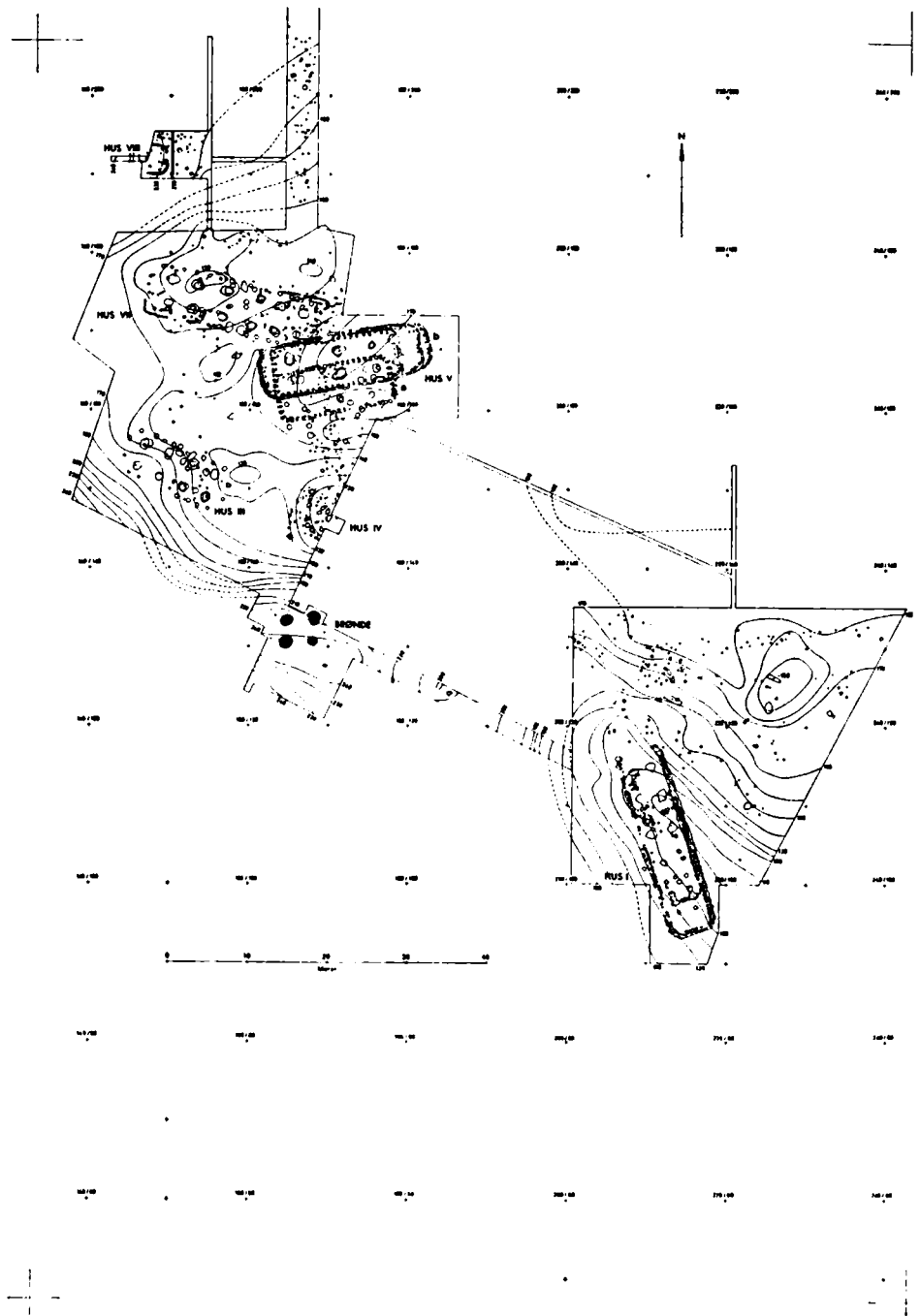

Fig. 3. Plan over det udgravede område på Dankirke-marken. Højdekurverne markerer oldtidens markoverflade, som var mere kuperet end den nutidige, der er jævnet af århundreders pløjning. Kurve-tallene er dybden under målesystemets nulplan, derfor angiver de højeste tal den største dybde. Der er 20 cm's højdeforskel mellem kurverne.

glas samt en stor kværnsten. – Når der ikke skete nogen større skade med fundet, skyldtes det nok i første række, at man tog den fornuf-tige beslutning at henvende sig til den lokale museumsleder, antikvar Mogens Bencard ved Den antikvariske Samling i Ribe. Bencard fik derved mulighed for at gøre nogle værdifulde iagttagelser, mens tid var, hvorefter han indberettede fundet til Nationalmuseet. Af indberetningen fremgik det, at man var stødt på et 30–40 cm tykt mørkebrunt jordlag, hvori de fleste af fundene var gjort. Under dette lag var der en ned-gravning i undergrunden, en meterbred jordfyldt grube, der var ca. 1,20 m dyb. I gruben fandtes ingen oldsager, og den tolkedes som en tilkastet brønd – det skulle imidlertid senere vise sig at være et for Dankirke-husene meget karakteristisk stolpehul.

Der blev truffet en aftale om, at Nationalmuseet skulle fortsætte un-
dersøgelsen på stedet, og det følgende år gik man i gang. Nu viste der sig imidlertid på grund af markens drift vanskeligheder ved at grave i den del af marken, hvor fundet var gjort året i forvejen, og i stedet valgte man så at begynde undersøgelsen ca. 30 m østligere i samme mark, nemlig dér hvor luftfotografiet havde afsløret et mørk-

Fig. 4. I alle hustomterne fra romersk og germansk jernalder var hullerne efter de tagbærende stolper meget brede og dybe. I dette stolpehulssnit i en tomt fra ældre germansk jernalder (Hus V) ses, hvorledes et dybere stolpehul ved fornyelse af en tagstolpe er skåret igennem det ældre tagstolpehul (nærmest pigen). Det mørke parti i det yngste huls midte er spor efter stolpen.

Fig. 5. Dankirke-marken fotograferet fra luften i 1967 af Dr. J. K. St. Joseph, Cambridge Universitet. En tørkeperiode havde bevirket, at flere af de uudgravede huses stolpehuller blev synlige i vegetationen. Forneden i billedet ses det åbne udgravningsfelt til højre og forneden til venstre tegner en hustomt fra ældre romersk jernalder sig som mørkgrønne pletter i det gule korn. Denne hustomt udgravedes den følgende sommer (Hus III). Hustomterne, der tegner sig i midten af markens nordlige del er endnu ikke undersøgte. Pilene peger mod de synlige hustomter.

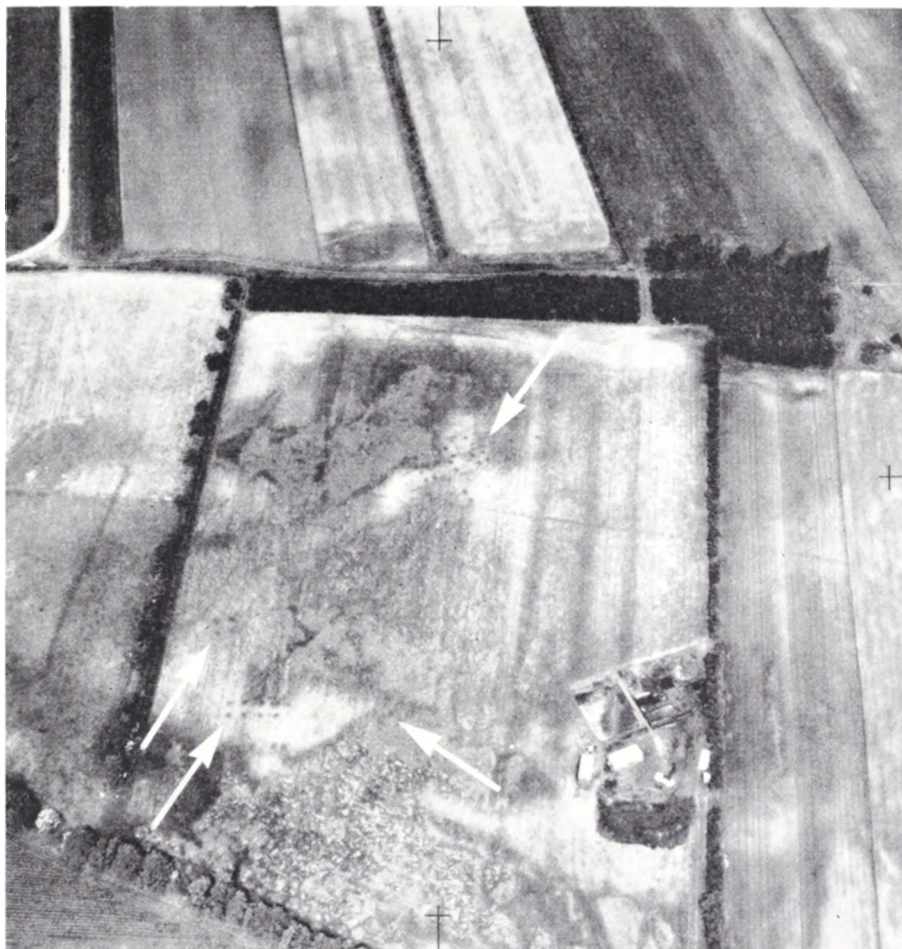

Fig. 6. Blandt de ikke så få våben, der er fundet i Dankirkes jord, er denne lille jernspydspids fra ældre romersk jernalder. Gengivet i 1:2.

farvet område i jordoverfladen, og hvor der i terrænet var en svag højning, som strakte sig østpå ind i nabomarken.

Denne ændring af vore oprindelige undersøgelsesplaner var langt bedre, end vi kunne ane den majdag, da vi første gang satte spaden i jorden, for på det tidspunkt var vi egentlig lidt kede af, at vi ikke med det samme kunne fortsætte, hvor skattegraverne var begyndt. Da vi satte vore landmålerstokke i jorden og afsatte en nord-sydgående meterbred søgegrøft henover græsmarken, kunne vi ikke vide, at netop her under vore fødder lå nøglen til forståelse af de fleste byggeperioder i Dankirke, at her lå så at sige indholdsfortegnelsen til Dankirkes herligheder.

Hvad vi måtte opfatte som én jævn terrænhøjning – luftfotografiets mørke område – var i virkeligheden to lave bakker, hvis mellemliggende sænkning i oldtiden var blevet fyldt op med flere århundreders affald. Igennem denne mødding havde vi lagt vor søgegrøft. I klart adskilte lag af varierende tykkelse – der var 15 i alt – havde byggeaffald, fygesand, sortebrunt formuldet skarn og tørveaske, der var rød som offerdyrs blod, dannet en mangefarvet lagkage på op til $\frac{3}{4}$ m tykkelse. I lagene lå masser af potteskår, men også glasskår, sager af jern, bronze,

Fig. 7. Hustomten (Hus III) som tegnede sig til venstre på luftfotografiet. Den er her afdækket til undergrunden. De muldsfyldte stolpehuller i husets sydlige og vestlige del ses tydeligt i det hvidgrå blegsand; i den nordlige del, hvor undergrunden består af al, er de vanskeligere at få øje på. Billedet er sammensat af flere fotografier, taget fra 14 m's højde med kameraet ophængt i en galge af stålror, en såkaldt „giraf“.

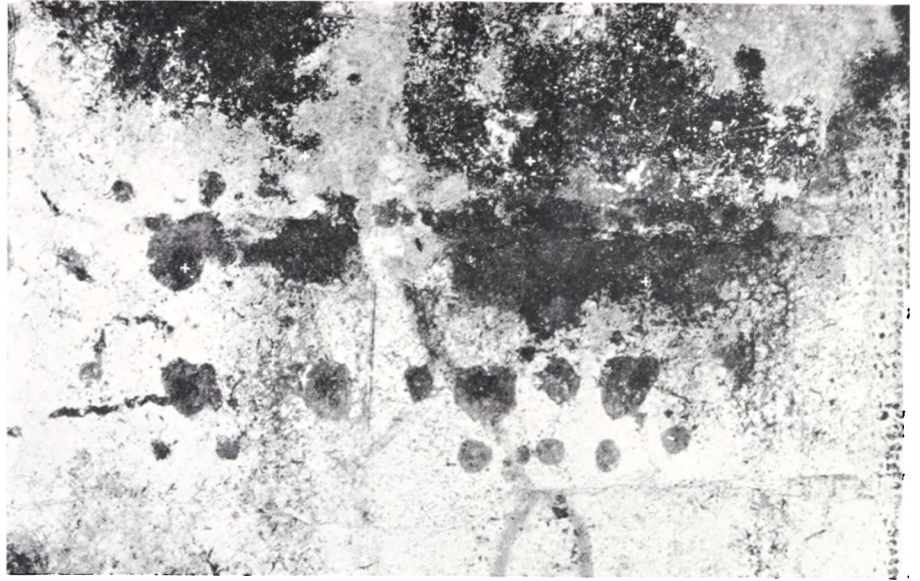

Fig. 8. En spydspids af jern fra yngre romersk jernalder. Gengivet i 1:2.

sølv og guld, nydeligt sorteret efter arkæologiske perioder – vi blev med tiden ret forvante.

Allerede den lille gravning i 1964 havde gjort det klart, at det drejede sig om efterladenskaber fra jernalderen, og at de genstande, man der havde fundet, stammede fra jernalderens midte omkring 500 e. Kr. f., en tid hvis bopladser vi i Danmark først i løbet af de sidste par årtier har fået nærmere kendskab til. Nu viste affaldslagene i sænkningen mellem de to terrænhøjninger, at bebyggelsen i Dankirke i hvert fald gik tilbage til de første århundreder af vor tidsregning, og da vi nogle år senere udvidede gravningen til også at omfatte den vestlige del af marken, rykkede den ældste bosættelse endnu længere tilbage i tiden, nemlig til de sidste par århundreder f. Kr. f.

Dankirke-markerne var delt mellem to ejere og foreløbig gjaldt vor gravetilladelse kun hos ejeren af den mark, hvor fundene i 1964 var gjort. Af denne grund undersøgte vi kun området, som omfattede den affaldsfyldte sænkning og den lave højning umiddelbart vest herfor. Denne del af undersøgelsen foregik i årene 1965–1967. Den østlige højning, som lå på den anden ejers mark, blev ikke undersøgt.

På den vestlige forhøjning havde der ligget et 24 m langt og 6,5 m bredt træhus. Hullerne efter det jordgravede tømmer tegnede tydeligt husets grundplan. Fyldte, som de var med blandet jord, der foroven var sortbrunt af trækul, formuldede trærester og andet organisk materiale, stod stolpehullerne i skarp kontrast til undergrundens gule bakkesand. Gulvfladen havde tidligere pløjninger gjort det af – tilbage var kun sporene efter husets nedre trækonstruktioner og den væggrøft, som vægstolperne havde været anbragt i. Man kunne af sporene se, at den bærende vægkonstruktion havde været tætstillede slanke stolper, der stod parvis vinkelret på husets længderetning. De afrundede

hushjørner viste, at huset havde haft valmtag og den åbne nordvestgavl med dens kraftige hjørnestolper kan kun forstås, hvis man forestiller sig, at her har været en port. I lighed med andre jernalderhuse var dette hus treskibet med to rækker fritstående tagstolper i hele husets længde, syv stolpepar i alt. Hullerne, der var gravet til de tagbærende stolper, var meget store, diameteren lå omkring 1 m og dybden har oprindelig været henimod 1,5 m. At dømme efter nogle bevarede stolperester havde man for at forlænge de tagbærende stolpers levetid svedet den del af stolpen, som var nedgravet i jorden. Begge gavle var ombygget; således var husets sydøstende forlænget med godt 4 m. Husets orientering var uortodoks; det vendte gavlene mod nnv og ssø og ikke, som man kunne forvente, tilnærmelsesvis ø-v. Det skyldtes, at bygherren havde måttet følge terrænhøjningens orientering.

At dømme efter de karakteristiske oldsager, navnlig smykkerne som fandtes i de affaldslag, som må have hørt til huset, har dette været beboet i 5. og begyndelsen af 6. århundrede.

I sommeren 1967 var vi ved at afslutte gravningen af huset og affaldslagene udenfor. Det år var der byg på hele marken omkring udgravningen. Det havde lige siden forsommeren været varmt og tørt, og

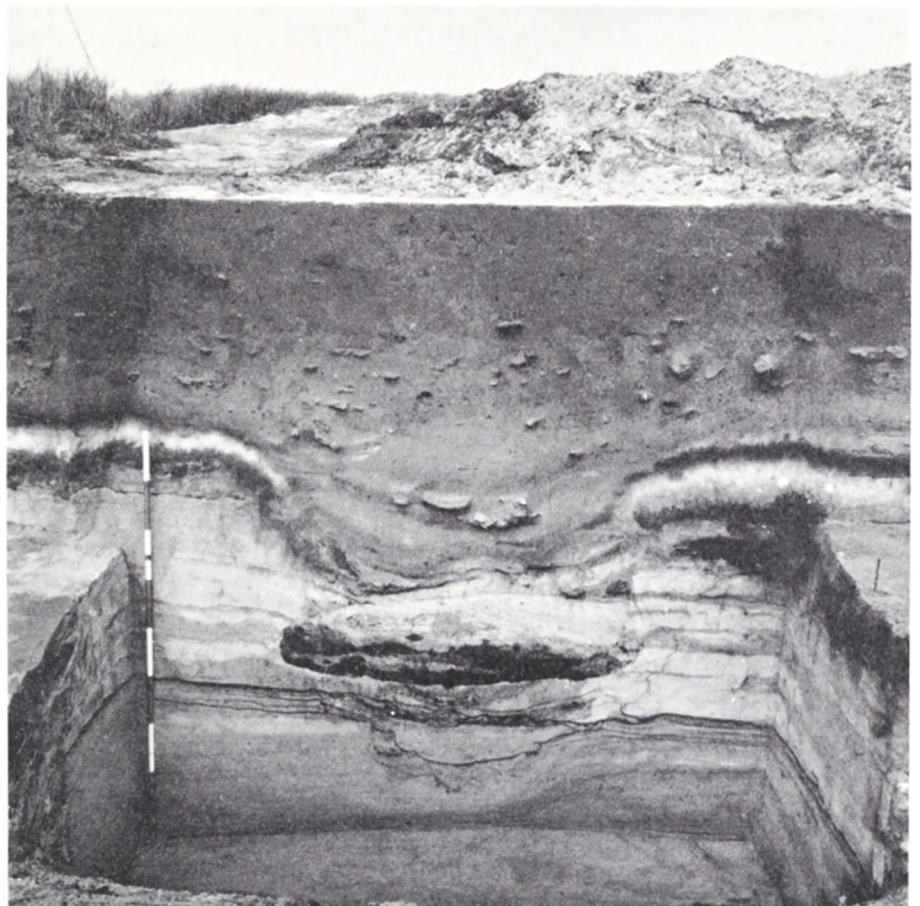

Fig. 9. Snit gennem en brønd fra førromersk jernalder. Over brøndhullet angiver horisonter af potteskår og småsten den gamle overflade, som stadig rykkede opad, efterhånden som mere og mere affald og sandjord aflejredes over det tilfyldte brøndhul. På oldtidens jordsmon over denne brønd fandtes sikkerhedsnålen afbildet fig. 18.

Fig. 10. Der er i løbet af seks års udgravning hjembragt over 1½ ton potteskår fra Dankirke. Det er dog kun et fåtal, der kan sættes sammen til hele kar. Krukken til højre er fra førromersk jernalder og fundet i en af Dankirkes brønde. Skålen og krukken til venstre er fra begyndelsen af romersk jernalder og fandtes i skår indenfor området mellem brøndene og hustomten, som ses på fig. 6 (Hus III). Gengivet i 1:5.

omkring 1. juli stod kornet gult, men på grund af tørken ikke særlig højt. Vi lagde mærke til, at der dog var steder, hvor kornet endnu ikke var blevet gult, og i disse pletter stod det også højere. Vi kravlede til vejrs på taget af vort arbejdsskur og blev næsten sikre i vor sag – de grønne pletter måtte betyde muldfyldte huller i den sandede undergrund, for på sådanne steder var der rigeligere fugtighed og næring. Det kunne næsten ikke være andet end stolpehullerne i Dankirkes forsvundne huse, der nu stod som grønne totter i alt det gule.

Fig. 11. To pilespidser af jern fra ældre germansk jernalder. Gengivet i 1:2.

Vi lejede en lille flyvemaskine i Esbjerg, fløj over Dankirke og så under os fem hustomter, der fremtrådte som grønne aftegninger i den gule mark.

Næste år gravede vi det ene af disse „grønne huse“ ud. På fotografier taget fra luften sås det tydeligt som fire stolpepar omgivet af en ydre stolperække, der rundede ved gavlene. Vi placerede udgravningsfeltet efter luftfotografiets „hus“, fjernede pløjelaget og var dermed ved undergrunden, for også her havde ploven fjernet, hvad der måtte have været af kulturlag. Undergrundens overflade var dels blegsand, dels al og her – tydeligst i det lyse sand – aftegnede husplanen sig: fire par markante tagstolpehuller og yderligere to par i rækken, muligvis efter stolper fra et båseskallerum. Husets orientering var øsø-
v-nv. Væggen var markeret af jordfyldte huller efter ret kraftige enkeltstående stolper, der havde en indbyrdes afstand varierende mellem 1,5 og 2 m målt fra stolpernes centrum. Vægstolperne stod på ydersiden af en væggroft, der var bevaret på husets nordside. Indgangen havde været på husets sydside. Huset var bygget på en nu jævnet højning

Fig. 12. Et par jernnøgler til kister eller døre. Den største er fra yngre romersk jernalder, den mindre fra ældre germansk jernalder. Gengivet i 1:2.

i terrænet, og det er denne udjævning, som har ødelagt hustomtens gulv. En datering af huset er baseret på lerkar, der som skår fandtes på det lavere liggende terræn uden for huset i lag, der er samtidige med huset. Efter disse kars vidnesbyrd er huset bygget i århundredet f. Kr. f.

Forskellene mellem konstruktionen af huset i Dankirke-markens østside og dette hus er iøjnefaldende. Det østlige hus' tætstillede vægstolpepar stod i væggrøften og må have haft to funktioner: de udgjorde væggen og bar remmen, hvorpå tagspærene hvilede. I det vestlige hus stod de stolper, som bar remmen, på ydersiden af væggrøften, mens selve væggen, der var funderet i væggrøften, næppe har haft nogen tagbærende funktion.

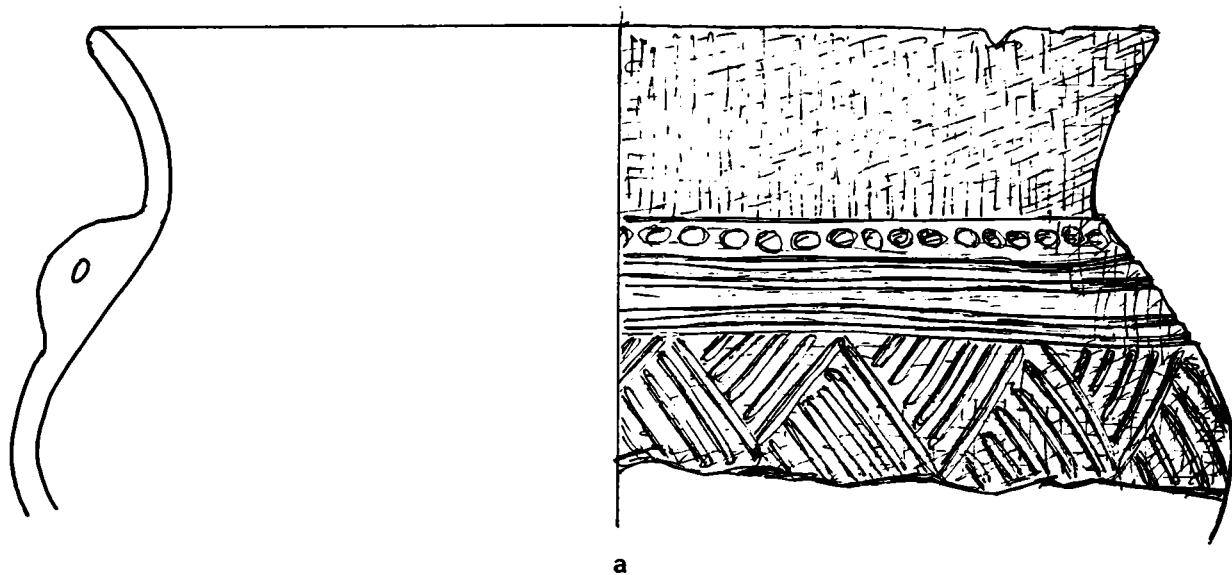
Det var et fællestræk ved de to huse, at hullerne, som var gravet til de to rækker fritstående tagstolper, var meget brede og dybe. Et andet fællestræk var valmtaget, der sporede i gavlenes svagt krummede grundplan; fælles var også placeringen af de to huse på højninger i terrænet.

I løbet af de næste år fortsattes gravningerne i Dankirke-markens vestlige del, og i løbet af disse udgravningssæsoner afdækkedes yderligere fem hustomter helt eller delvis. To af dem kendte vi fra luftfotografierne, over de øvrige lå den dækkende jord så tykt, at stolpehullerne ikke lod sig udskille i vegetationen.

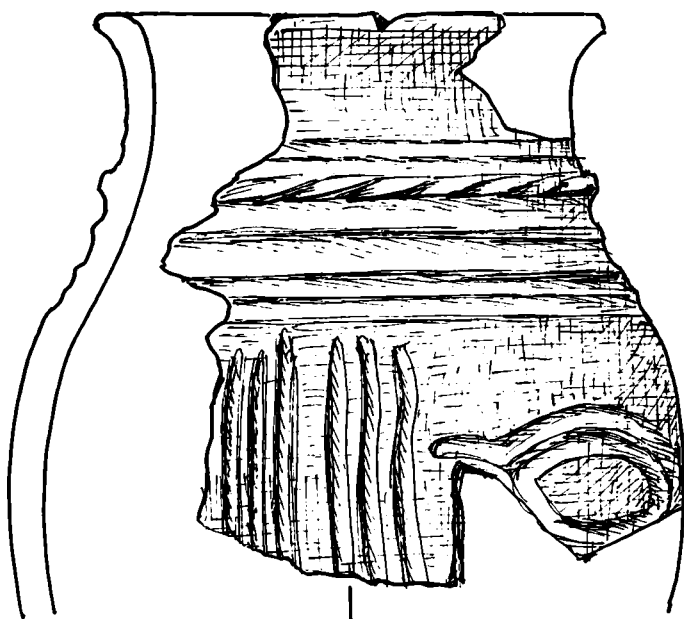
To af husene, hvoraf kun det ene er helt udgravet, var af samme konstruktion som det før omtalte hus fra 1. århundrede f. Kr. f. og havde samme øst-vestlige orientering. Længden på det færdigundersøgte hus er 23 m, bredden 6,5 m. At dømme efter de fundne lerkar er også disse huse bygget i 1. århundrede f. Kr. f.

Fig. 13. I en brandtomt fra ældre germansk jernalder (Hus V b) lå to forbrændte lerkar nedsynket i et tagstolpehul. Da huset brændte steg temperaturen nogle steder til et par tusind grader og her smeltede glas og lertøj. Bægeret med den lille fod og de udpressede bukler er en type, der kendes i den angelsaksiske del af England, fra Danmark foreligger den kun i nogle få eksemplarer. Dankirke-bægeret peger altså på forbindelser over Nordsøen. Gengivet i 1:4.

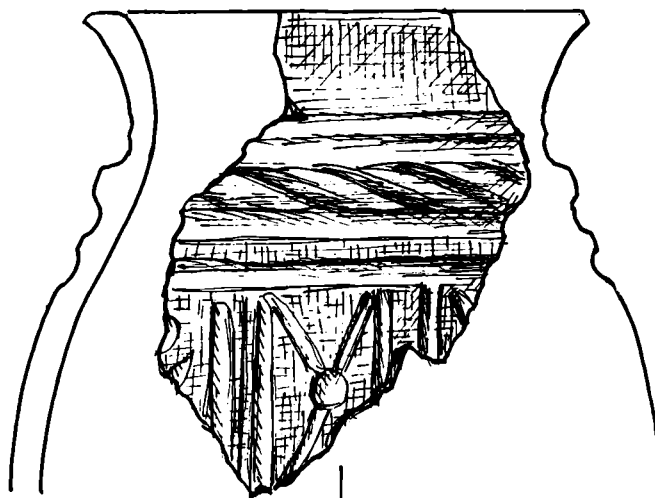

a

b

c

Fig. 14. Rekonstruktionstegninger af lerkrukker fra yngre romersk jernalder (a) og ældre germansk jernalder (b og c). De har en blankpoleret, sort overflade og både dekoration og gods vidner om en pottemager, der kunne sit fag. Meget af Dankirkes lertøj er nært beslægtet med de angelsaksiske pottemagerarbejder i England. Tegnet af Henning Ørsnes.

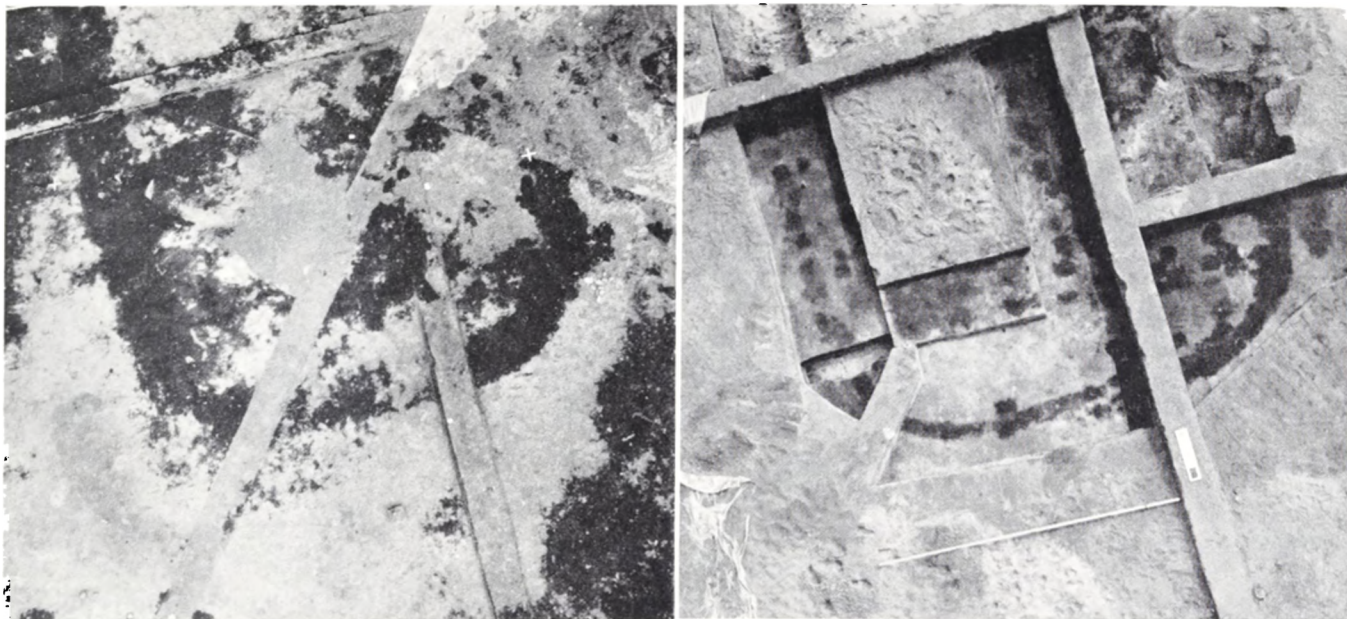

Fig. 15. Vestenden af en hustomt fra 4.-5. århundrede (Hus V). Fotografiet er taget fra 14 m's højde med kameraet ophængt i „giraffen“. Det viser det stadie i udgravningen, hvor husets gulvlag er fjernet og stolpehuller og væggrøft tegner sig i det lyse undergrunds-sand. Det foregående års udgravningsfelt skærer sig ind i billedets øverste højre hjørne.

Fig. 16. Samme parti som på billedet fig. 15 – men afdækket til et dybere liggende niveau. Væggrøften er nu gravet til bunds og vægstolpeparrene udskiller sig klart. De inderste tværgående stolperækker markerer husets ældste vestgavl. Ved en senere ombygning af huset er gavlen flyttet 1½ m længere mod vest. Den dobbelte stolpehulsrække lidt til højre for husets længdeakse er rester af nordvæggen i et ældre hus, som ødelagdes ved ildebrand i yngre romersk jernalder. – Når man som her udgraver hustomten i vandrette lag, må man for stadig at have kontakt med de bortgravede lag udspare nogle jordbænke, således som det fremgår af fotografiet. Bænkenes lodrette sider bliver da et snit gennem de fjernede lag.

To huse var konstrueret på samme måde som huset i markens østlige del med vægge af tætstillede stolpepar. Husenes længderetning var ønø-vnv. Det ældste af dem, et 15 m langt og 6,5 m bredt hus, havde været beboet i yngre romersk jernalder, indtil en ildebrand gjorde ende på det. Man byggede så det andet hus nord for det nedbrændte, dog således at man inddrog brandtomtens nordlige halvdel i byggegrunden.

I to eller tre omgange blev det sidst opførte hus bygget om og gjort længere. Det skete da vestgavlen rykkedes lidt længere mod vest, og da østgavlen to gange rykkedes længere mod øst. Efter den sidste ombygning nedbrændte huset i begyndelsen af 6. århundrede og blev ikke genopført på tomten. Huset, der oprindeligt var lidt over 16 m langt, havde før branden en længde på 21,5 m. Denne udvidelse blev foretaget, uden at man øgede antallet af de jordgravede tagbærende stolpepar. Som følge heraf var der i husets sidste tid en afstand mellem dem på op til ca. 7,5 m.

Det sidste hus, som er udgravet, er det hidtil ældste i Dankirke, og hustypen ligner ikke nogen af de tidligere omtalte. Endnu er kun den østlige ende af huset undersøgt, og en træbevoksning over den udgravede del har sandsynligvis forstyrret resten af huset meget.

Huset, som var orienteret ø-v, har været 4 m bredt. Det har haft spinkle tagbærende stolper og en smal væggrøft. Samme hustype kendes fra en hegned landsby ved Grøntoft på Ringkøbing-egnen fra førromersk jernalder. Lerkar i samme lag som huset daterer det til 2. århundrede f. Kr. f., samme tid som er angivet for den førnævnte landsby ved Grøntoft. I modsætning til alle de øvrige huse, som er udgravet i Dankirke, var dette hus placeret på lavere liggende terræn.

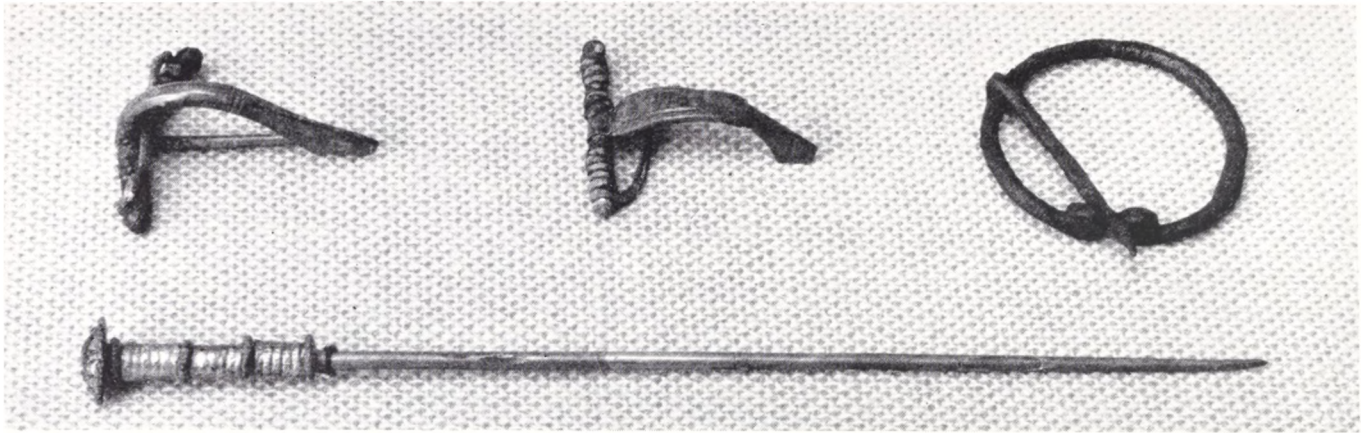

Fig. 17. Dankirkefolkene har pyntet sig med smykker af alle gængse metaller. Her er to dragtnåle af bronze, et spænde af jern og en nål af sølv, måske til håret eller hovedtøjet. Solvnålens hovede er et indfattet stykke sort glas, under hovedet er nålen beviklet med tre stykker guldblik. Dette er et lille udvalg af de smykker fra yngre romersk jernalder, som er fundet i den østlige del af Dankirke-marken.

Fra samme tid som det ældste hus er også fire brønde, som lå i markens lavest liggende del syd for den vestlige bebyggelse. Det var brøndhuller uden nogen form for afstivning af siderne. Ingen af dem har stået ret længe, ingen af dem samtidigt – det ene brøndhul var kastet til med fylden fra det næste. Der lå knuste lerkar af samme alder som huset fra den førromerske jernalder i brøndene, og i det gamle overfladelag henover den ene brønd lå en sen La Tène-fibula, en grov sikkerhedsnål af jern beregnet til at samle dragten med. Den gamle overflade, som nålen lå i, var den, som lå åben, da husene byggedes i sidste århundrede f. Kr. f., og potteskårene i samme lag er af kar fra tiden op mod den romerske jernalder.

Fire brønde, seks huse, det er hvad der hidtil er fundet i Dankirke på det 3070 m² udgravede areal.

Disse huse eller gårde var befolket mellem 3.–2. århundrede f. Kr. f. og 5.–6. århundrede e. Kr. f., men endnu tegner fundene ikke en ubrudt beboelse, for vi har stadig ingen boliger, om hvilke vi kan sige, at her havde Dankirkefolk til huse i 2. og 3. århundrede e. Kr. f. De øvrige århundreder har derimod efterladt store mængder af oldsager. Der er så meget og det er så forskelligartet, at Dankirke alene af den grund indtager en særstilling blandt de jyske jernalderbopladsler.

Hvor senere tiders pløjninger ikke har ødelagt husets gulv, har vi fundet oldsager i huset, det gælder det nedbrændte, yngste hus, der, da branden brød ud, rummede en hel del bægre, drikkehorn og skåle af glas. De sønderpløjede huse derimod har næsten været fundtomme, kun hvor oldsagerne havde forvildet sig ned i stolpehuller og væggrøfter, har de undgået ploven. Til gengæld er affaldslagene, der strækker sig langt uden for husene på markens lavere liggende partier, så rige på oldsager, at man må undre sig over, hvor skødesløst man her har behandlet både våben, værktøj og smykker. Hvad enten det nu skyldes overflod på jordisk gods, travlhed, fuldskab eller andre ukontrollable årsager, så har arkæologerne i hvert fald haft glæde af denne forhistoriske mangel på nøjeregnen.

Fig. 18. Sikkerhedsnålen af jern, en såkaldt La Tène-fibula, er et smykke fra sen førromersk jernalder. Den blev fundet i jordlaget lige over den tilkastede brønd, som er afbildet fig. 9. 1:2.

I fundene fra århundrederne omkring Kristi fødsel dominerer de store mængder af keramik, men der forekommer også en del sager af metal, mest jern og i nærheden af brøndene fra førromersk jernalder har der været smedet jern. En enkelt mønt, en romersk denar fra republikkens tid præget i 47–46 f. Kr. f., er fundet i det nordligste af husene, der er dateret til overgangen mellem førromersk og romersk jernalder. Det er den ældste af de mange mønter, som er fundet i det undersøgte område. De øvrige 36 romerske mønter hører til den senere beboelse, – en fjerdedel er fundet i lag fra yngre romersk jernalder, resten i pløje-jorden. Deres prægningstid ligger inden for 117–282 e. Kr. f.

Det er i fundene fra 4. og 5. århundrede, dvs. den senere del af yngre romersk jernalder og den ældre germanske jernalder, at Dankirkes velhaversamfund for alvor giver sig til kende. Dankirkes rigdomme fra dette tidsrum af blanksorte dekorerede lerkar, af glas, våben, smykker, penge og af værdimetaller lader sig næppe forklare på anden måde end som et handelssamfunds efterladenskaber. De folk, som sad lunt og godt i deres store solide træhuse, må have haft deres udkomme ikke bare af gestens sandede agerjord, men også af en handel, der bragte dem i kontakt med Vesteuropa både til lands og til havs.

Vægtlodder, mønter og et par sølvbarrer taler direkte om handel. Provinsialromerske og frankiske glas i stort antal og i mange forskellige former fortæller lidt om en af handelsvarerne. De dybe huller til husenes tagbærende stolper indikerer muligvis huse med høj tagrejsning, hvor der var god plads til forrådsrum på loftet. Men om den handelsplads, hvor Danmarks ældste kirke ifølge sagnet skal have stået, fortæller

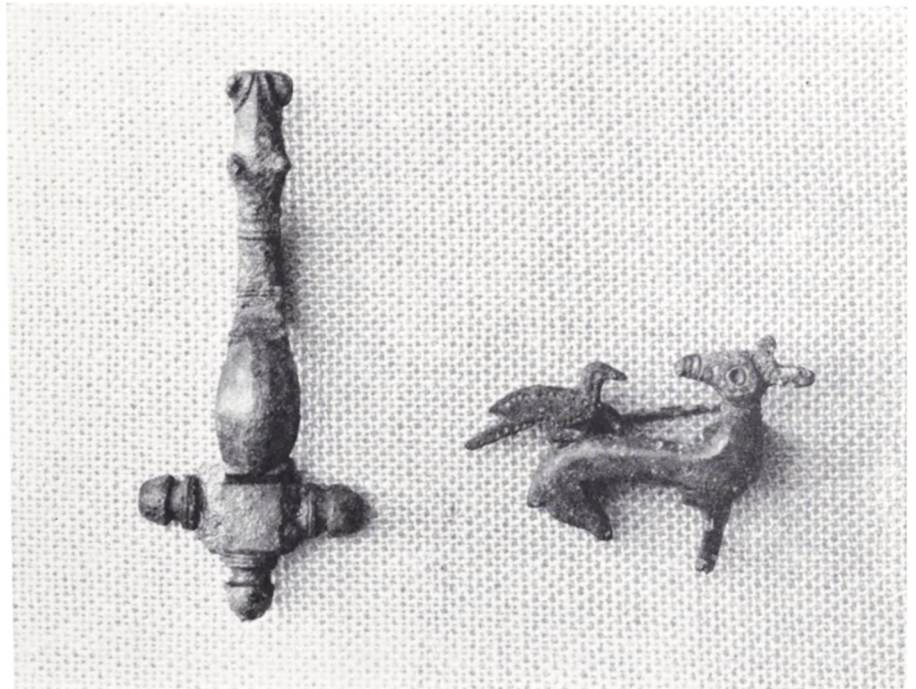

Fig. 19. To brocher af bronze fra ældre germansk jernalder. Den til højre er formet som en hind, der vender hovedet mod en rovfugl, som sidder på dens ryg. Motivet er kendt i Østeuropa og Nærorienten, men som broche i denne form er det vist endnu enestående. Den korsformede fibula til venstre er derimod ikke noget usædvanligt smykke, men som fund på en boplads er den meget sjælden. Dankirke er med sine fem stykker en undtagelse.

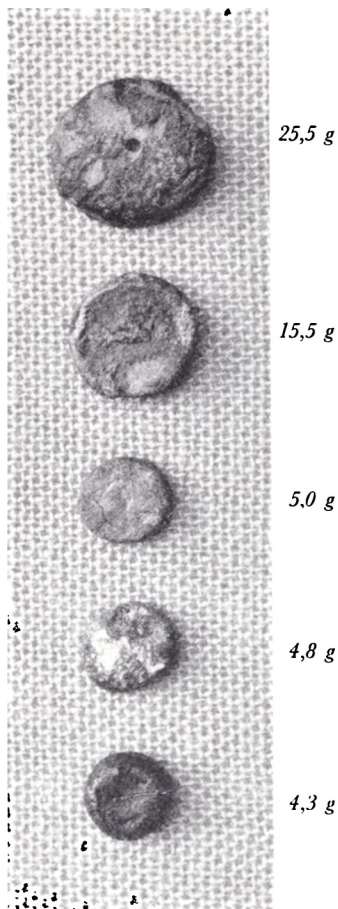

Fig. 20. Fem grå og uanselige sjældenheder. Det er lodder af bly hvis vægt antyder en vægtenhed på ca. 5 g. De er alle fundet i den omplojede jord over tomten af et hus, der nedbrændte i ældre germansk jernalder.

fundene ikke. Og dog nærmer en lille isoleret fundgruppe sig tiden, da ærkebiskoppen for Hamburg-Bremen udvidede missionsmarken mod nord.

Vi har på det område, som hidtil er undersøgt, fundet tre merovingiske mønter fra Dorestad, den store handelsby i Frisland, de to yngste af disse er fra ca. 725; desuden 10 anglo-frisiske mønter, såkaldte sceattas, hvoraf den yngste type i fundet har været slået indtil sent i det 8. århundrede. Denne type er fundet engang tidligere i Skandinavien, i ét eksemplar nemlig i Hedeby, – fra Dankirke kendes den i fem eksemplarer.

Men endnu er der i Dankirke hverken fundet huse eller genstande, der kan placeres samtidigt med disse merovingiske og anglo-frisiske mønters omløbstid.

Kunne disse sene mønter da ikke være en enkelt skat gemt i jorden på et afsides sted? Næppe – de er fundet spredt med op til 60 m's indbyrdes afstand inden for det udgravede areal og må snarest være mønter, der er tabt eller på anden vis bortkommet, i en tid hvor der endnu har været nogen aktivitet på pladsen.

Hvor langt op i den yngre jernalder spillede da Dankirke en rolle? Det er et af de spørgsmål, som den fortsatte udgravning skal besvare. De sene mønter giver os et lille håb om at kunne udfylde endnu et århundrede af friserhandlens historie. Foreløbig har fundene i Dankirke bevist, at friserens handelsveje i 5. og begyndelsen af 6. århundrede ikke gik uden om Sydvestjylland, således som nogle forskere har ment. Glassene viser handel med Frisland – et lille lerkar i det yngste af de undersøgte huse viser forbindelse over Nordsøen til England.

Ud- og indskibning foregik i middelalderen fra Hviding Nakke og Vedstedgård havn, begge i vadehavet ved Gl. Riber Dyb vest for Vester Vedsted. Det ville være naturligt at antage, at også Dankirkes ladeplads har ligget ved et sejlbart dyb i vadehavet. Selv om fragtskibene aldrig har kunnet lægge til i Dankirkes umiddelbare nærhed, kan man dog nok med nogen ret betegne denne mærkelige jernalderboplads som en havneby og havnebyer er spændende – også for arkæologer.

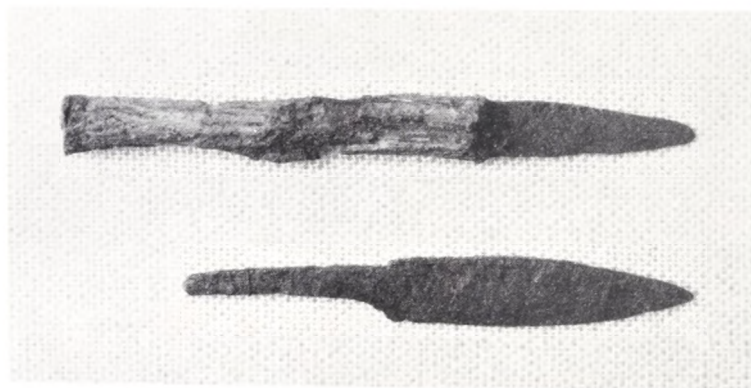

Fig. 21. Der er fundet mange jernknive på Dankirke, men kun en med bevaret træskaft. Den er fra ældre germansk jernalder. Den er her afbildet sammen med en kniv fundet i affaldslag fra yngre romersk jernalder.

1

2

3

Mønterne fra Dankirke

Af KIRSTEN BENDIXEN

Da romerne skabte deres verdensrige, og som grundlag for deres omspændende handel havde et velordnet møntvæsen med både guld-, sølv- og bronzemønter, nåede dette hidtil ukendte betalingsmiddel Norden. Talrige fund af romerske mønter fra det skandinaviske område illustrerer klart, at handelen må have haft et betydeligt omfang med tyngdepunkt i andet århundrede efter Kristus. Fund af mange romerske varer i nordiske grave viser på samme måde forbindelsen. Blandt de større samlede danske møntfund kan fremhæves: Råmose (Sjælland) med 428 denarer, Robbedale og Skovgård i Udmark på Bornholm med henholdsvis 255 og 217 denarer. Dankirkes 37 romerske mønter passer smukt i billedet. De er slået for kejserne Hadrian (117–138) (4), Antoninus Pius (138–161), Marcus Aurelius (161–180) (2), Commodus (180–192), Septimius Severus (193–211) (3) og for nogle af kejserhusets damer Faustina den Ældre (5) og den Yngre (6), Lucilla og Crispina. Kun én af mønterne er ældre. Det er en republikansk denar præget i Rom i 47–46 f. Kr. for P. Licinius Crassus (1). Fra Septimius Severus' denarer præget i 210 er der et langt spring til den yngste mønt i den romerske gruppe, idet denne er en såkaldt Antoninian med ringe sølvindhold præget for kejser Pro-

Ovenstående mønter er gengivet i dobbelt størrelse.

Fig. 4-7 er gengivet i naturlig størrelse.

bus, der regerede 276–282 (7). Fra de følgende århundreder er der mærkværdigvis slet ingen mønter fra Dankirke, skønt især romerske solidi af guld kendes fra mange andre fund. En del af de romerske mønter er fundet sammen på et snævert område. Nogle af dem havde mærker efter vævet stof. Der kan ikke være tvivl om, at her er tale om en samlet kapital, gemt i en tøjpose i jorden, et gemmested der i de tider var det sikreste, man kunne finde.

Mange er de lærde forskere, der gennem tiderne har tumlet med at løse problemerne i forbindelse med Romerrigets nedgang og de vesteuropæiske staters opkomst og med årsagerne til den økonomiske krise og det kulturelle forfald. Helt modsatte meninger er kommet til udtryk med hensyn til handelens betydning i merovinger- og karolingertid, og om Nordens stilling i spillet kan man heller ikke blive enige. Hverken ad arkæologisk eller historisk vej vil man formentlig nogensinde nå til en slutløsning, men et strejflys ind i mørket kan heldige fund dog af og til kaste. De merovingiske og anglo-frisiske mønter fra Dankirke er et sådant lille lysglimt, der fortæller nyt om svundne tider. Mønterne er tidlig middelalderlige og kan dateres til slutningen af 600-tallet og 700-tallet. De tretten mønter er set fra et dansk mønthistorisk synspunkt noget helt nyt og spændende, idet kun én eneste merovingisk mønt er kendt fra tidligere fund på nuværende dansk område (Gadegård ved Limfjorden), og ingen af gruppens øvrige mønter er fundet her før.

De merovingiske mønter er tre i tal, den ene af sølvblandet guld (8), de to andre (9–10) – der i øvrigt er slået med de samme stempler og altså fuldstændig ens – er af sølv. Alle tre mønter er af samme type med et hoved på den ene side, et kors på fod efter byzantinsk forbillede på den anden. De noget forvanskede omskrifter skal tydes Dorestati fit og Madelinus M. Dette viser os, at mønterne er slået i Dorestad, efter at denne vigtige handelsby var tilbageerobret fra friserne af frankerne 689 under Pipin af Herstal. M betyder monetarius – møntmester, og vi ved om møntmester Madelinus, at han først prægede mønter i Maas-tricht og derefter flyttede til Dorestad 689. Madelinus' mønter prægedes i Dorestad, til friserkongen Redbad generobrede byen i 716. De sidste typer er noget degenererede i præget og til dem hører Dankirke-mønterne.

De tre mønter giver tilsammen et billede af den mønthistoriske udvikling i den sidste del af 600-tallet. Folkevandringsfolkene begyndte deres udmøntninger i efterligning af det senantikke system, de fandt ved deres indtrængen i Romerriget, og prægede derfor guldsolidi, som var hovedmønt, og navnlig de mindre guldmønter: trienter ($\frac{1}{3}$ solidus) blev populære. Formentlig på grund af guldmangel begyndte man efterhånden at iblande sølv, og til sidst slog man trienterne af rent sølv, hvorved de blev et forstadium til middelalderens i århundreder enerådende mønt sølvdenaren eller på dansk penning. Denaren indførtes officielt ved Pipin den Lilles møntreform 755 og reguleredes ved Karl den

8

9

10

Fig. 8-10 er gengivet i dobbelt størrelse.

Stores møntreform ca. 790. Blanketten var større og tyndere end den foregående periodes mønter.

Møntprägning var i Dankirke-mønternes periode ikke almindeligt udbredt i Europa endnu, men i Vesteuropa prægedes der foruden i Merovingerriget i slutningen af 600- og begyndelsen af 700-tallet også mønt i det sydlige England og i Frisland. Disse to områder har været i livlig økonomisk forbindelse med hinanden, det viser importfund og møntfund, og det bekræftes af skriftlige kilder, der omtaler regelmæssige handelsforbindelser. Begge steder slog man mønt, og de minder så meget om hinanden, at de forskellige forskere, der behandler denne tids udmøntninger, ikke er ganske enige om fordelingen af typerne på de to områder. Fundhyppigheden må da veje tungest, og efter de nyeste behandlinger af emnet, må man regne med, at to af Dankirke-mønterne er slået i England, otte (hvoraf de fem er af samme type) i Frisland. Sådanne mønter er som sagt aldrig tidligere fundet i det nuværende Danmark og kendes heller ikke fra det øvrige Skandinavien.

De to engelske mønter med deres meget primitive menneskeansigter (to modvendte på den ene (11), et i profil på den anden (12)) er begge af sølv. Som i Merovingerriget foregik der en glidende overgang mellem guld og sølv i løbet af 600-tallet. I perioden 655-75 finder vi mønttyper, der prægedes både i guld og i sølv ligesom Madelinus-mønterne fra Dorstadt. Fra ca. 675 blev sølv det almindelige. De to her forekommende typer af sceattas, som denne slags mønter kaldes, kan begge dateres til ca. 725. På bagsiden af den ene er der et hjul dannet af fire stiliserede fugle, på den anden en lille fugl siddende på et kors.

11

12

Fig. 11–14 er gengivet i dobbelt størrelse.

En gruppe sceattas fra de første årtier af 700-tallet bærer korte indskrifter i runer – mere eller mindre læselige. Nogle af mønterne er sikkert engelske, andre som de to her fra Dankirke, kontinentale. På forsiden har disse et lille ansigt i profil foran hvilket en indskrift i runer befinder sig, på bagsiden er der et lille kors omgivet af kugler og bogstaver. Det hele i en meget primitiv stil (13–14).

Den talrigeste gruppe sceattas, der bærer kælenavnet „porcupines“ på grund af forsidens sære pindsvinelignende mønster, er også repræsenteret i Dankirke. Fremstillingen er måske afledt af et portræt med stor hårfylde, måske af møntbilleder med den romerske ulv, der dier Romulus og Remus. Bagsidens firkant med streger og kugler er et morsomt eksempel på, hvorledes et motiv fra en romersk mønt er benyttet i meget forvansket form. En ældre gruppe guldmønter og nogle varianter af „porcupine“-typen har bogstaverne TOT og tydingen er klar nok: vi har for os den romerske militærstandard med inskriptionen til kejseren VOTA xx, hvilket kan udlægges: gid du må regere lykkeligt de næste tyve år. „Porcupines“ slås fra ca. 725 til hen mod midten af 700-tallet. Af de talløse varianter er nogle engelske, andre frisiske. Vort stykke hører formentlig til den frisiske gruppe (15).

Af meget stor interesse set fra et dansk numismatisk synspunkt er fundet af ikke mindre end fem eksemplarer af en sceatta-type, der på den ene side har et stort, maskeagtigt hoved med et lille kors ved hver kind, på den anden et lille elegant tegnet dyr, der ser sig tilbage over ryggen (16). Igen er der vanskeligheder med placering af typen. Lignende sceattas stammer utvivlsomt fra England, men denne variant, som er langt den talrigeste, må efter fundfordelingen at dømme være fra Frisland. Udmøntningen af denne møntgruppe, der er den sidste sceatta-type, er sandsynligvis foregået over en lang periode, formentlig først ophørt da Karl den Store i de sidste år af 700-tallet endeligt underlægger sig områderne og begynder at slå denarer i Dorestad. Samtidig med at sceattas ophørte i Frisland, standsede i øvrigt udmøntningerne i England, idet kong Offa af Mercia efter karolingisk forbillede indførte pennies (denarer).

Ét eksemplar af sceattaen med ansigtsmaske og dragefigur er for få år siden fundet i Hedeby, men nordligere er den aldrig konstateret før. Det særligt bemærkelsesværdige ved denne mønt er, at den er det direkte forbillede for en af mønterne i den ældste gruppe, der er præget på gammelt dansk område, nemlig stykkerne fra Hedeby med billedfremstillinger (17). Som det ses af en sammenligning mellem de to stykker, følger Hedebymønten ret nøje forbilledet, men den er præget på en større og tyndere blanket som Pipin og Karl den Stores denarer og ligger derfor efter de karolingiske møntreformer. Til den ældste gruppe Hedeby-mønter hører foruden denne efterligning en nøje kopi af Karl den Stores Dorestad-denar. Dette synes at støtte en sen datering af sceatta-typen. De to mønter er blevet kopieret i Hedeby, fordi de var

13

14

15

velkendte handelsmønter, omkring år 800. Andre mønter fra Hedeby har rent nordiske motiver.

Set i relation til de øvrige fund fra Dankirke-bopladsen er de merovingiske og anglo-frisiske mønter et isoleret fænomen, der – i hvert fald foreløbig, for udgravningerne er jo ikke afsluttede – ikke har samtidige genstande af nogen som helst slags, der berettiger til den slutning, at her var beboelse i 700-tallet. Længere end lidt ind i 500-tallet rækker husene ikke. Nye fund kan naturligvis ændre dette forhold og skaffe os huse fra 600- og 700-tallet. Spredte undersøgelser har vist, at hele egnen må have været tæt bebygget over adskillige århundreder. Vi kan håbe på, at det går som med bronzealderhusene: pludselig er de der! Fra Lindholm Høje ved Limfjorden kendes i hvert fald 700-tals huse. Mønterne er ikke fundet samlet som en nedgravet skat, men spredt over udgravningsområdet. En omstændighed der kunne tyde på, at mønter har været almindelig kendt, måske i daglig brug. Men så længe ikke andre fund belyser forholdene, er det svært at drage konklusioner. Sikker er det imidlertid, at denne lille håndfuld Dankirke-mønter sammen med mange fund fra de senere år i hele landet viser os, at Danmark ikke, som man før var tilbøjelig til at mene, var et isoleret område i merovingertiden uden kontakt med handelsfolkene fra Frisland, England og Frankerriget. De antyder, at tidens handelsveje ikke stoppede ved vore grænser, men for eksempel fortsatte gennem Vestdanmark over Ribeejnen. To ældre fund på Sild og Föhr støtter dette. De små mønter fra Dankirke er med til at understrege det farlige i at slutte „é silentio“, ud fra manglende materiale. Det kan være ganske tilfældigt, at disse uanselige mønter ikke før er observerede i danske fund.

Fig. 15 og 16 er gengivet i dobbelt, fig. 17 i naturlig størrelse.

16

17

Mønterne på denne side er gengivet i naturlig størrelse.

Vi har lov til at håbe, at flere vil dukke op i fremtiden andre steder i landet, så vor viden om handelsvejen kan underbygges endnu bedre. Fra skriftlige kilder ved vi ikke meget om forbindelsen mellem Frisland og Danmark i 700-tallet. Dog har vi bl. a. den konkrete oplysning, at den hellige Willibrord i 710 drog på missionsrejse herop fra Frisland. Han kan meget vel have fulgt en eksisterende handelsvej. Mange forskere mener, at det netop var omkring år 700, at friserne begyndte at gøre sig gældende som købmænd.

Dankirke-mønternes fordeling med otte frisiske, to engelske og tre merovingiske er meget rimelig og forståelig, hvis vi tænker os, at de er kommet til Ribe-egnen gennem handel med friserne, der havde forbindelser både til Frankerriget og til England.

Uggeløse kirke i søgelyset

Af ELNA MØLLER og HENRIK GRÆBE

Når håndværkerne går i gang med en kirkerestaurering, kan man i de allerfleste tilfælde regne med, at Nationalmuseets 2. afdeling kommer på besøg, fordi det bl. a. er museets opgave at notere ting til belysning af kirkens historie. At gå på opdagelse i en kirke, der er „klædt af“, giver langt hurtigere og bedre resultater end besøg i en fungerende kirke, ja, de kommer mere eller mindre af sig selv, når mureren går vægge og hvælv igennem. Selv en stavkirke kan påvises – uden ét spædestik. 2. afdeling arbejder i nær kontakt med redaktionen af Nationalmuseets store publikation „Danmarks Kirker“, hvor alt vedrørende kirkernes arkivalier, bygningshistorie, inventar og gravminder systematisk gennemgås og publiceres amt for amt. Især opstår der et meget frugtbart samarbejde, når museets og „kirkeværkets“ arbejdssted falder sammen, således som tilfældet har været mange gange, sidst i Frederiksborg amt. Adskillige nye resultater er på denne måde vundet i Torup, Ramløse og Krogstrup, men det bedste eksempel på en sådan restaureringsundersøgelse må være Uggeløse, som der i det følgende skal gø-

Fig. 1. Uggeløse kirke, set fra sydøst. Vinteren 1972. Nationalmuseet fot.

res rede for. Forinden må det dog tilføjes, at undersøgelsen blev båret frem på lokal interesse og alle impliceredes enestående medleven. Alt, hvad der blev set, vil ikke kunne ses efter restaureringen, men det er registreret, og under arbejdet har menigheden gang på gang fyldt kirken for – af deres utrættelige præst og andre – at erfare nyt om sognets ældste midtpunkt.

Uggeløse kirke ligger ikke langt fra Farum i Københavns Amts nordvesthjørne, højt på en bakketop, hvortil en stejl grusvej fører op mellem høje træer. Gennem den murede kirkegårdsportal øjner den besøgende først et lavt, kraftigt tårn dækket af trist, groft puds. En stentavle højt i muren oplyser, at tårnet blev bygget 1767 i Christian VII's tid, da det tidligere vesttårn var styrtet sammen under en reparation. Det næste, som fanger blikket bag de stedsegrønne tujaer, er kirkens to andre tilbygninger, et våbenhus, ombygget 1763, og et sakristi, begge rejst i den sidste katolske tid. Våbenhuset ligger foran den gamle syddør, således som det oftest er tilfældet, men at sakristiet, tidligere kirkens „skatkammer“, ligger i syd, strider mod sædvane.

Ind mellem disse tilbygninger træder kirkens sydmur frem. Hverken den eller nordmuren er som tårnet dækket af puds. Det har de været engang, men i slutningen af 1800-tallet blev pudsen fjernet, og siden da har murværkets rå og kløvede kampesten stået helt afklædte, sammenspundet i et net af hårde, grå cementfuger. Hjørnerne er sat af blødere materiale, frådsten eller kildekalk, der også ses hist og her i murene, således vestligt i skibets nordmur, hvor nogle karmsten stammer fra den gamle kvindedør, der sikkert har svaret til mandsdøren i syd. At koret er udvidet fremgår tydeligt. Det er næsten dobbelt så langt, som det burde være, og den østre del er af røde munkesten, dog i sen tid ommuret i øst og syd med nye sten, ført hen over alle spor af gamle vinduer. Men i nord står endnu nærmest skibet, resterne af den tidligere kampestensfacade, og i østkanten af dette parti er der en enkelt frådstenskvader, som tiltrækker sig særlig interesse. Den kunne stamme fra det ældre korhjørne. Alene er kvaderen dog ikke tilstrækkeligt bevis for, at hjørnet virkelig fandtes her.

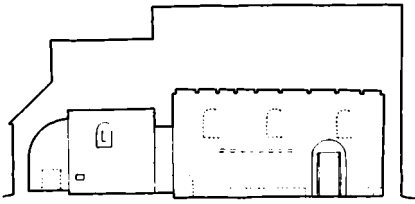
I det indre har stenhvælv forlængst afløst bjælkelofter. Der er tre hvælv i skibet og to i koret, alle fra tiden ca. 1450–1525. Inde i tårnet er der bræddeloft, men det gamle tårn, der styrtede sammen, havde stenhvælv, og til det hørte antagelig også den runde tårnbue, hvis former dog i senere tid blev dækket af glat cementpuds. Korbuen i øst derimod havde kun mange lag hvidtekalk, og de formåede ikke at dække sporene af en usædvanlig indretning i bueåbningen – en muret skranke med to små, rundbuede døre.

Det er i hovedsagen, hvad enhver hidtil har kunnet se, og det, som tidligere dannede grundlag for Nationalmuseets beskrivelse. Da kirkens arkitekter Rolf Graae og Erling Jessen meddelte, at tidspunktet for bygningsarkæologiske undersøgelser var gunstigt, rejste der sig man-

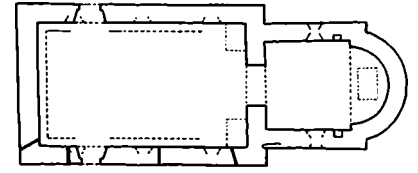
Fig. 2. Uggeløse kirke set fra kirkegårdsporten i sydvest. Danmarks Kirker fot.

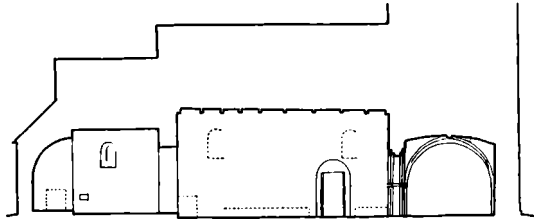
ge spørgsmål, således som det for øvrigt altid vil være tilfældet i forbindelse med restaureringer af historiske bygninger. Men rent bortset fra de mange problemer af mere almindelig art, var der her et helt væsentligt: Korbuens udformning. Ganske vist kendes der en parallel i den nordsjællandske Tikøb kirke, men den er ikke i bedre stand, og på samme måde står det til med en bornholmsk og et par skånske paralleller. En tilsyneladende tidlig ommuring af skibets østhjørner krævede også sin forklaring, og det ville have været en fordel at kende korets ældste plan. Havde det været så kort, som den enlige hjørnekvader i nordfacaden vidnede om? I så fald havde det lignet Esbønderupkoret og et par skånske, men så burde det også være udstyret med en halvrunder apsisudbygning til hovedalteret. Hvordan forholdt det sig med ældre gulvforhold i kirken og tårnbuens alder bag cementen? Var der spor efter ældre vinduer eller kalkmalerier, og hvad ville der i øvrigt fremkomme af ukendte detaljer og løsfund? Kun i tårnet var der planlagt en gravning som led i en større undersøgelse af problematikken omkring de tidlige tårne og deres mulige anvendelse som gravplads for bygherren; i sognet ligger ruinerne af Bastruptårnet og Lan-

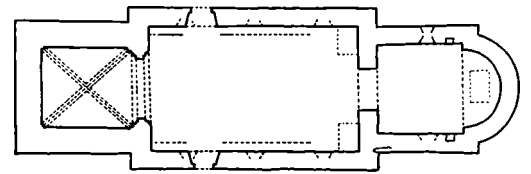
a

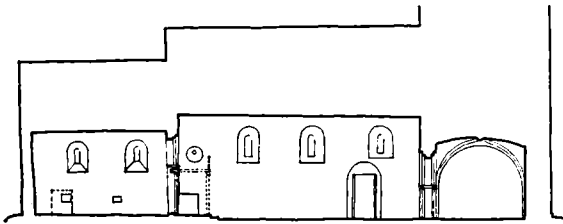
a

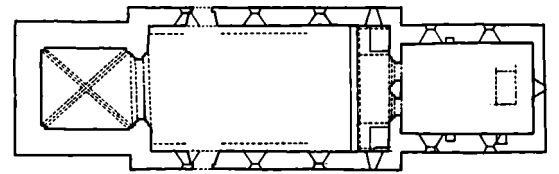
b

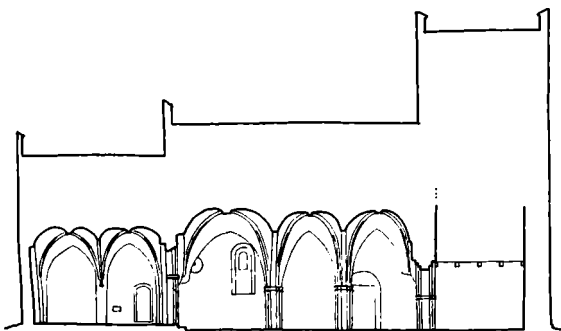
b

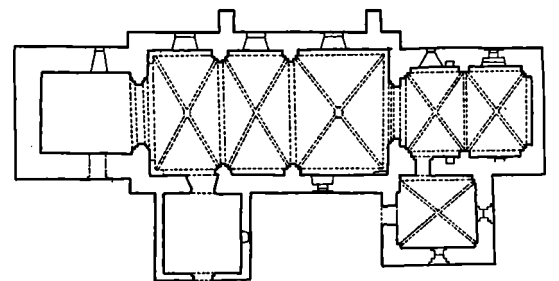
c

c

d

d

Fig. 4. Uggeløse kirkes indre set mod koret, før restaurering. Danmarks Kirker fot. 1961.

gesøhus, hvis ejere måske kan have spillet en rolle i kirkens bygningshistorie. Tårnundersøgelsen gennemførtes af museumsinspektør Hans Stiesdal, og de fundne grave vil blive publiceret i anden forbindelse.

Det første besøg blev aflagt i foråret 1971. Gulvene var fjernet i tårn og skib, og næste punkt på restaureringsprogrammet var den murræssige gennemgang af vægge og hvælv for udbedring af løs puds og revner. Bedre forhold for en undersøgelse kan ikke tænkes, og hurtigt kom den stive fejekost i gang både i skibets vestlige del, hvor der fremkom rester af et munkestensgulv og en muret bænk, og i skibets østlige del foran korbuen. Her lå der i nord og syd et lag kalksnus, som hverken kunne være rester af sidealtre eller af oprindeligt gulv. Det viste sig at være et afretningslag på et bredt kampestensfundament, der løb parallelt med skibets østmur. Kunne det være fra en ældre østmur med korbuen i midten, hvor fundamentet mangler? Skibets ommurede østhjørner kom her ind i billedet. De var måske ikke ommuret på grund af forfald, men fordi man på besynderlig vis havde foretaget en udvidelse af skibet mod øst på bekostning af koret. En stor kampesten i skibets sydhjørne blev det foreløbige bevis på en sådan fremgangsmåde. Dens bulede side mod kirkerummet måtte tidligere have siddet inde i kormurens nedrevne del, mens den glatte „ydside“, der nu kunne føles inde i skibets mur, efter at lidt puds var hugget væk, måtte høre til den tidligere korfacade. Da pudsafbankningen senere var nået hertil, bekræftedes det, at skibet virkelig var blevet udvidet mod øst, og at den nuværende korbue var fra samme tid, men mere herom senere.

Det vundne resultat fik betydning for vurderingen af det første

Fig. 3. Uggeløse kirke, planer og langsni set mod syd. 1:400. a viser den oprindelige stenbygning fra 1100'rne. b viser kirken med et tilbygget tårn. c gengiver tilstanden med udvidet kor og skib samt det formodede lektorium. d kirken i dens nuværende skikkelse. Tegnet af Elna Møller.

Fig. 5-6. Uggeløse kirkes nordre korbuevange med rester af den murede kor-skrankes ene rundbuede dør. Nederst: Stenen, som skjulte aftrykket efter den formodede lektorieplanke, er fjernet. Efter lektoriets fjernelse blev korbuekrucifikset anbragt på en planke tværs over korbuen; (jfr. det tilmurede hul over kragbåndet). Erling Jessen fot.

kors udstrækning. Bygningens udsagn om et påfaldende kort kor holdt ikke stik. Dømt ud fra hjørnekvaderen i nord, viste koret sig nu kvadratisk, og at hjørnekvaderen ikke var flyttet, beviste fundamentet af korets østmur. Det lå lige under gulvfliserne, og sammen med det dukkede resterne af en halvrund apsis op langs det nuværende alterbords sider. – Der var kommet svar på næsten alle spørgsmål vedrørende stenkirkenes ældste form; den skiller sig ikke ud fra så mange andre kirker, rejst i 1100-tallet (fig. 3a). Desuden røbede spor i korets nordvæg dels den ældste vinduesform, dels noget om den ældste kalkmalede udsmykning. Tårnet kan være den første tilbygning på denne kirke (fig. 3b), hvilket i så fald forklarer den besynderlige udvidelse af skibet mod øst (fig. 3c). Til denne store ombygning var der imidlertid knyttet adskillige problemer, og løsningerne måtte i sommerens løb stykkes sammen som et puslespil. Undersøgerne skylder her ikke mindst murer Preben Jørgensen tak for en enestående årvågenhed over for tilsyneladende ligegyldige detaljer, der skulle vise sig at være meget væsentlige for helheden.

Som led i restaureringen fjernedes en stor gravsten fra 1754, der lå som kortrin, og pludselig stod man ved en gravsten fra 1100-tallet, der var brugt som opklodsning. Intet navn røbede den person, hvis grav engang dækkedes med den fornemme sten. Oversiden prydes af et stort reliefkors, der er blevet brutalt behugget ved anbringelsen under kortrinnet. Lidt mod øst, i korets midte, lå der en på sin vis lige så fin, navnløs sten, ligeledes trapezformet, men uden reliefhugget udsmykning. Fjernelsen af gravstenene i korbuen gjorde, at den spændende undersøgelse kunne fortsættes her. Ude til siden var gulvniveauet synligt, og man håbede at finde spor efter den pille, der måtte have stået midt i koråbningen mellem de to små, rundbuede døre. Det lykkedes dog kun at fastslå mørtelaftryk efter en række munkesten tværs igennem bueåbningen, hvorpå pillen har stået. Stenrækken har tillige tjent som trin i de to døre, ind til munkestensgulvet i det udvidede kor. Trods skuffelsen med midtpillen var opmærksomheden stadig rettet mod forhold ved korbuen, og senere dukkede der både en bemaling og andet frem, der på enestående måde supplerer vor viden om et kirkerums indretning i 1200-tallets første del og udskiller Uggeløse fra landsbykirkernes store masse. I skibets vestlige del fremkom som tidligere nævnt rester af et munkestensgulv; kampestensfundamentet til skibets tidligere østmur ligger højere, og det vil sige, at der har været et par trin op til en forhøjning i skibets østende. Fra denne må yderligere trin have ført op til korgulvet. Hvorfor havde man ikke fjernet et lag kampesten i det gamle fundament, så man undgik dette podie foran triumfvæggen? Forklaringen kom langsomt. Lad os nu vende blikket fra gulvet og op til murer Jørgensen på stilladset. Han havde peget på nogle lokalt afgrænsede revnedannelser højt på skibets langmure nær østvæggen, og bag pudsen afsløredes der her to cirkelrunde, tragtformede vinduer, hvis indvendige diameter er knap én meter, den ydre

Fig. 7. Uggeløse kirke. Skibets sydøsthjørne med den store kampesten, der hører til det ældste kors facademur, samt cirkelvinduet og den dekorerede korbue, som hører til østudvidelsen af skibet. Nationalmuseet fot.

kun få centimeter. Selv om lignende vinduer ikke er ukendt i vestenden af en kirke (Viskinge, Holbæk amt) eller i et tårnparti (Tårnby, Københavns amt), mangler der paralleller til sådanne kyklopøjne tæt op mod triumfmuren. Hvilket formål havde de? Efterhånden faldt tanken på et såkaldt lektorium, en speciel form for pulpitur, der hører hjemme mellem kor og skib, men som i øvrigt er næsten ukendt fra landsbykirker. Et sådant lektorium med gulvplan i højde med triumfbuens vederlagsbånd kunne forklare rundvinduerne og tillige forhøjningen i gulvet på tværs af skibets østende.

Hverken i gulv eller vægge var der imidlertid fundet spor efter en tømret konstruktion, men en ransagning af triumfmuren i forbindelse med dens istandsættelse gav resultat. I korbuens vanger udskiltes to mursten, som ikke kunne have siddet dér altid (fig. 5–6); de skjulte velbevarede aftryk efter to planker eller bomme, der måtte høre til en tømret opbygning af samme alder som buen. De har strakt sig vestover, hvor de i flugt med podiets vestkant kan have været støttet af en stolpebåret drager mellem langmurene (fig. 3c). Man må formode, at der til et sådant lektorium har hørt endnu to bomme, i syd og nord, men de vil aldrig kunne konstateres på grund af de yngre hvælv. Un-

Fig. 8. Skibets sydvindue, i hvis vestre karm afstrykket af den lange planke blev fundet. Nationalmuseet fot.

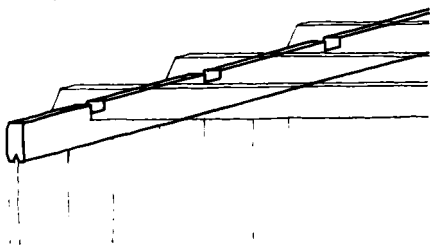
der lektoriet på fig. 11 er der i hjørnerne vist to sidealtre, der havde efterladt klare pudskanter under senere tiders hvidtelag.

Den usædvanlige opbygning i skibets østende kræver en nærmere forklaring. I middelalderen var et lektorium et uundværligt led i kloster- og stiftskirker som adskillelse mellem præsteskrabet i koret og menigheden i skibet. En fast mur med én eller to døre lukkede for indsigten i koret og dannede bagvæg for et muret eller tømret lektorium, der åbnede sig mod vest og dannede baggrund for sogne- eller helligkorsaltret, der var menighedens hovedalter, medens kirkens højalter skjultes i koret. Under lektoriet stod to altre, ét i syd og ét i nord. I Danmark er alle middelalderlige lektorier forsvundne (jfr. Fra Nationalmuseets Arbejdsmark 1950); de hører ikke hjemme i et protestantisk kirkerum, hvor man dog undertiden – sikkert på grund af traditionen – satte lette korgitre op på samme plads. Lektoriet indgik som fast led i mange af kirkeårets rituelle handlinger, der krævede et større præsteskrab. Derfor kan man undre sig over nytten af et lektorium i en landsbykirke, der har måttet nøjes med én præst. Bevarede norske landsbylektorier bekræfter, at Uggeløse-teorien har sandsynligheden for sig, og i Lunds Universitets Historiske museum står ydermere et sådant lektorium fra en skånsk kirke. Det er rekonstrueret af tømmer, der havde fundet sekundær anvendelse i Skårby kirkes vestpulpitur, men som formodes at stamme fra nabokirken Balkåkra. To danske kirker (Tise i Vendsyssel og Ulfborg i Ringkøbing amt) har prædikestolen svævende over korbuen som et karnapagtigt fremspring på pulpituret, der strækker sig tværs over skibets østende. Det fremgår af Jacob Madsens visitatsbog fra 1500-tallets senere del, at sådanne „lektorieprædikestole“ da var ret almindelige, og i dem kan middelalderlige lektorier have overlevet gennem en lang periode (sml. fig. 10).

Det billede, undersøgelsen tegner af Uggeløse kirke, da lektoriet holdt sit indtog, kan sammenfattes på følgende måde (fig. 3c): Skibets østmur var rykket så langt mod øst, at der blev plads til lektoriet, og det gamle kor var udvidet meget på bekostning af apsiden. Store høje vinduer havde afløst de oprindelige, men den gammeldags form med rundbue og stærkt smigede karme var bibeholdt.

Efter denne udvidelse af kirken står kun knap $\frac{2}{3}$ af sidemurene til det tidligere kor tilbage, men der var spor nok til at vise, at dette kor har haft et nordvindue og en udsmykning med kalkmalerier på fintglittet puds. Langs kanten på vinduet var der malet murværksimitation, og under vinduet løb en frise, men motivet er udslettet. Ved udvidelsen af koret blev et nyt vindue placeret omtrent på det tidligeres plads, og på den nyhvidtede væg blev der i røde nuancer malet en „kvader“-efterligning omkring buen. Denne dekoration går igen omkring vinduerne i skibet samt i en noget rigere udformning i og omkring korbuen. Kirken har i øvrigt været hvidkalket bortset fra dørbuerne i korbuen, som er behandlet på en ganske ejendommelig, men vistnok ikke helt ualmin-

Fig. 9. Den ovennævnte planke anbragt i rette stilling som hammerbånd i en stavbygget væg og med de tre indhug til tværbjælker, som afstrykket viste. Tegnet af Henrik Græbe.

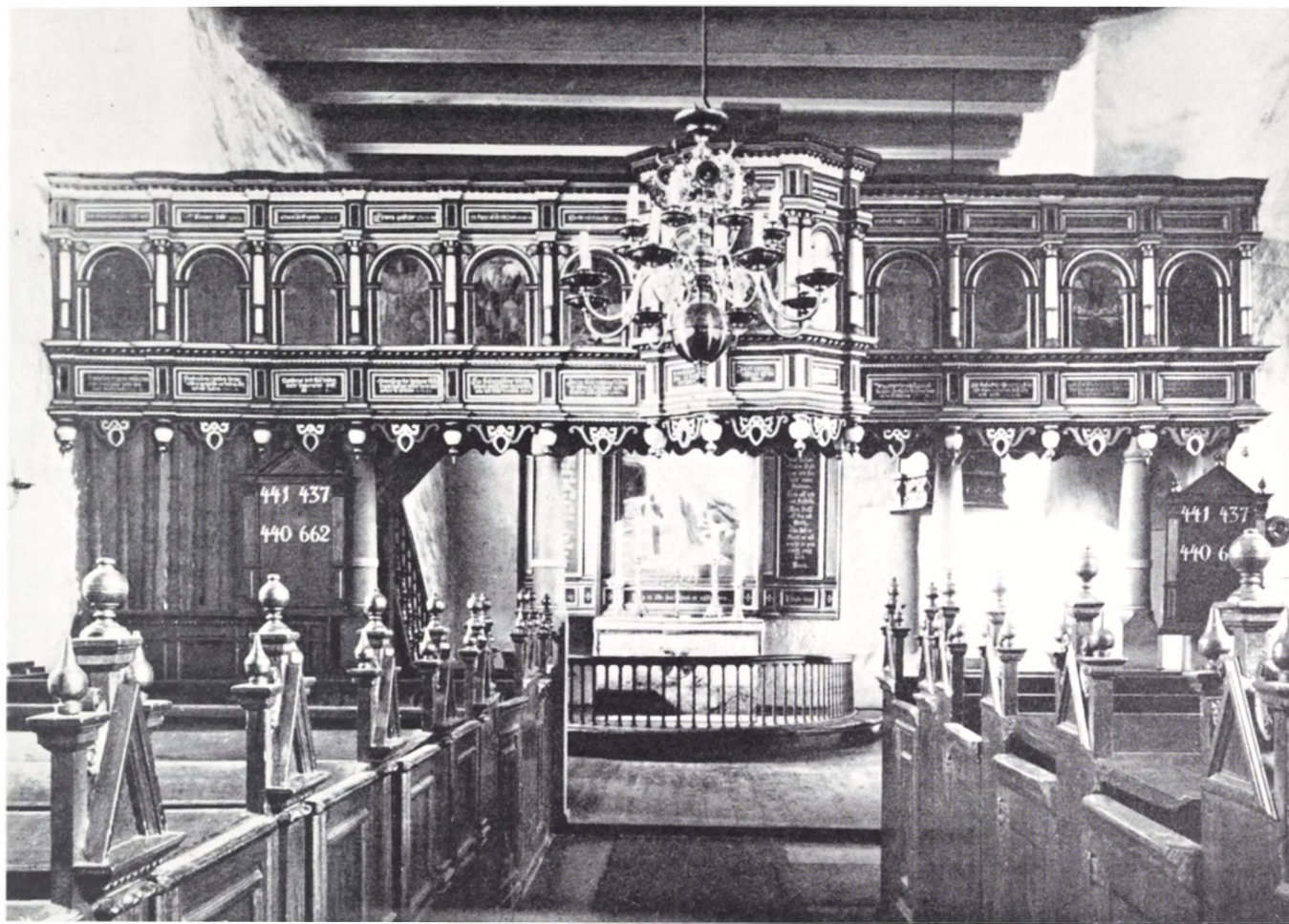
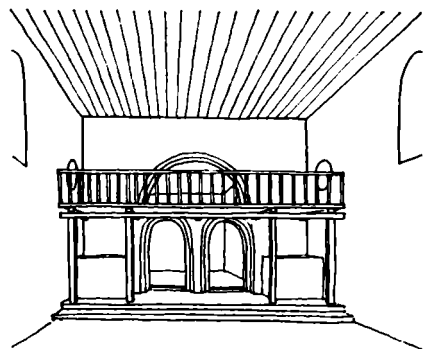

Fig. 10. I Ulfborg kirke, Ringkøbing amt, er prædikestolen anbragt på et pulpitur tværs over skibets østende, minnende om de middelalderlige lektorieanordninger. Nationalmuseet fot.

Fig. 11. Principskitse af lektoret i Ugge-løse kirke. Teg. af Ole Ross.

delig måde. Til trods for et udsøgt fint murværk med glittede fuger blev buerne rødkalkede og malet med hvide fuger, svarende til den rigtige inddeling. Samme dekorationsform var tidligere på året fremkommet i velbevaret stand i Torup kirke i Nordsjælland. I Uggeløses langt yngre hvælvinger er alle buer malet med stenimitation, men mens den tidligere bemaling var meget korrekt, har tålmodigheden nu svigtet over for den ensformede lineære opdeling, og maleren har arbejdet på fri hånd – sommetider endda lovlig frit. Det har moret ham mere at male store fantasifulde blomster i toppen af hvælvingerne. I østkappen nærmest triumfmuren, der kunne ses af hele menigheden, er der malet fem bomærker, hvoraf et genfandtes på kirkens tidligere, nu forsvundne klokke. Af kirkens øvrige udsmykning er der fremkommet små stykker malet glas, formentlig fra korets vinduer, samt brudstykker af nogle meget store gulvfliser med relieffornamentik og glasur (fig. 12–13). Flisetypen, der dateres til omkring år 1200 eller lidt senere, er rigest repræsenteret på Ringsted-Sorø-egnen, og hidtil har man regnet med, at produktionen hørte hjemme der. Ifølge oplysning fra museumsinspektør Tage E. Christiansen er typen imidlertid for nylig påvist blandt affalds-

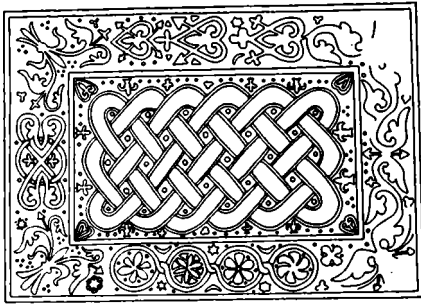

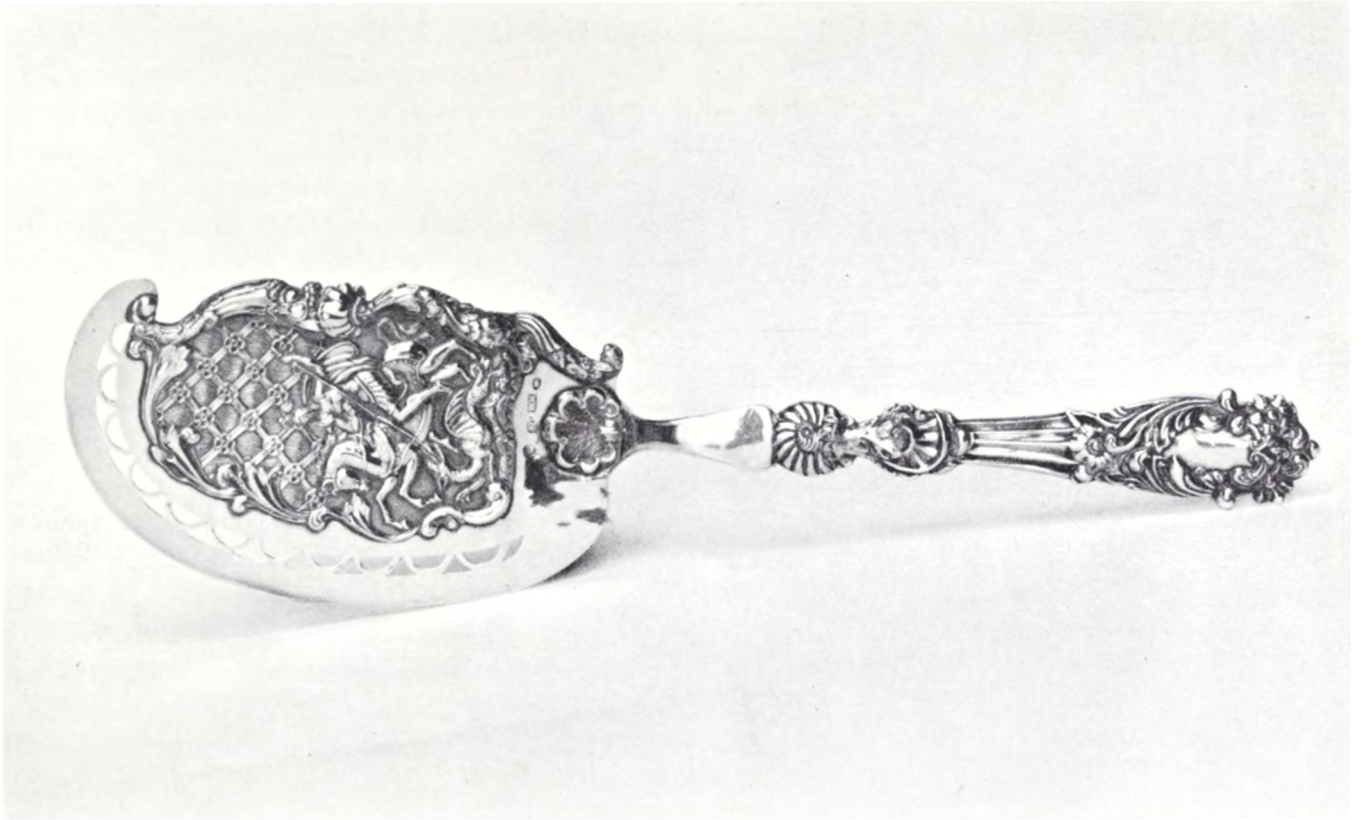
Fig. 12. Rekonstruktion af den flisetype der blev fundet i Uggeløse, og hvoraf et hjørne er vist på billedet forneden til højre. Tegnet af Birgit Als-Hansen.

materialerne i det middelalderlige keramikværksted i Farum Lillevang nær Uggeløse.

Iagttagelserne i Uggeløse kirke belyser på en ofte helt overraskende måde kirkens historie, og resultaterne må siges at være af væsentlig værdi – også til forståelse af problemerne i andre kirker. Men før restaureringen var afsluttet, skulle der vise sig endnu mange ting. Heriblandt kan nævnes aftryk efter forskelligt træ og tømmer i sydturen. Nogle små runde huller på tværs af kampestensmuren stammer fra gennemgående stilladsbomme, der brugtes ved murens støbning. Men samme mur har rummet solidt tømmer af en anden art, måske indlagt som armering, således som det undertiden var tilfældet i stenbyggeriets første tid. Da mureren en efterårsdag skulle istandsætte prædikestolsvinduet vestkarm, så han et hul (fig. 8); det sidder ca. to meter over kirkegulvet og måler $33,5 \times 12,5$ cm. For at fastslå dybden måtte blikkenslagerens split skaffes til veje, og resultatet blev, at hullet inde i murkærnen strakte sig mindst 3,85 m vestover. Med projektørens hjælp kunne man se visse detaljer i dette mørtelhulrum, som er en afstøbning af et forarbejdet stykke tømmer. Hvad havde det været brugt til, før det kom ind i muren? Efterhånden forsvandt dog al tvivl – vi stod over for et levn fra en stavbygning. Det er sikkert, at det bortrådnede tømmer har været et hammerbånd med svagt krummet yderside som Nationalmuseets berømte fra Hørning (Nationalmuseets Arbejdsmark 1961); i den ene smalside har der været not for de lodrette vægplanker og i den anden side udskæringer for mindst tre tagbjælker (fig. 9). Der er ikke i denne forbindelse gjort nogen forsøg på at efterspore en trækirke i kirkens gulvlag. Dette får stå hen til kommende tiders forskning, og man har indtil videre ingen vished for, at hammerbåndet har tilhørt Uggeløse stavkirke. Sandsynligheden taler dog for det.

Fig. 13. Til venstre uglaseret brudstykke fra Farum Lillevang, til højre glaseret brudstykke fra Uggeløse kirke. De to stumpers mønstre er så identiske, at de kan være dannet i samme form. Nationalmuseet fot.

Sølv fra stadsguardein Hinnerups tid

Af D. YDE-ANDERSEN

Sølv er – set med en museumsmands øjne – et ideelt materiale. Ting, der er lavet af sølv, er næsten uforgængelige. Er de ved slag eller tryk kommet ud af form, lader de sig let rette op. De går ikke i skår som glas og keramik. Sølv har altid været kostbart. Derfor har man passet på sølvtøjet. Det er gået i arv fra generation til generation og er som værdigenstand blevet opført i dødsbofortegnelserne. Man kan læse mange sider af sølvtøjets kulturhistorie i skifteprotokollerne.

Selv sølvets svaghed har bragt fordele. Sølv er blødt, så blødt at det i ren form er uanvendeligt til brugsgenstande. Man har derfor altid blandet kobber i sølvet. Det gjorde det ikke alene hårdere, men også billigere. Men da det er umuligt for en ikke-fagmand at se, hvor meget kobber der er sat til sølvet, er svage sjæle ofte blevet fristet til at øge kobbertilsetningen uden samtidig at regulere prisen ned. Derfor har myndighederne i snart sagt alle lande og til alle tider interesseret sig for sølvets renhedsgrad, stillet mindstekrav og krævet stempning, der

Fig. 1. Fiskeske i nyrokoko, stemplet København 1843, guldsmed Moritz Kløse. På bladet kæmper Sankt Jørgen med dragen, men der skal næppe lægges for megen symbolik i motivet. Privateje.

angav, hvem der indestod for kravets opfyldelse. Denne stemping gør, at man i dag som regel kan bestemme, når, hvor og af hvem et stykke sølvtøj er fremstillet. Det er oplysninger, der er af grundlæggende værdi for forskningen. Føjes dertil, at sølvtøj ofte er forsynet med ejerangivelser og anskaffelsesår, kan man roligt hævde, at få ting indeholder så mange kulturhistoriske oplysninger som gammelt sølvtøj. Det er derfor berettiget, at sølv indtager en fremtrædende plads i mange museer. Det er ikke snobberi med den dyre vare. Det er heller ikke for at konkurrere med den private samler, tværtimod.

Det ideelle museumskøb foretages ikke, når samlere interesserer sig for tingen. For en interessant antikvitæt bliver altid dyr. Det ideelle museumskøb sker, netop som tingen er gået af brug og mode, når klunseren med syvtallet er museets eneste konkurrent. Helt så heldigt stiller det sig ikke med sølvtøj; for det bevarer altid en betydelig metalværdi og ender aldrig i klunserens sæk. Her må man købe, når handelsprisen nærmer sig metalværdien. Det vil for sølvtøj sige, at museet i dag med fordel kan købe sølvtøj, der er 40–80 år gammelt, først og fremmest i de stilarter, som lidt hånlige betegnes som Frederik VIII's og Christian X's, eller pænere udtrykt fra skønvirke til funktionalismens begyndelse. I teorien er det rigtigt, og intet er i dag så vanskeligt at sælge som f. eks. spisebestik i Tangmønster fra århundredets begyndelse eller i Fransk Lillie fra den første verdenskrig. Men al teori er grå, for det er næsten lige så vanskeligt at skaffe penge til køb af den slags bestik. En sjælden rokokokaffekande virker meget mere overbevisende på bevillingshavere og fonds og ikke mindst på publikum.

Men det går fremad. I mange år standsede Nationalmuseets sølvsamling ved senempiren, dvs. 1830–40. I de sidste år er sket store anskaffelser fra tiden 1840–1900, ja endog af endnu yngre stykker. Væsentligt er det, at hullet mellem 1840 og 1860 er ved at blive fyldt ud. Dels fordi der er bevaret mindre sølv fra dette tidsrum end fra den følgende tid, dels fordi 1840–60 var en overgangstid, hvor meget nyt tog sin begyndelse.

Inden for stilen tog man tidligere europæiske stilarter som forbillede og brød med de klassiske traditioner, der siden 1770'erne havde domineret stilbilledet. Inden for produktionen gik man fra håndværk over til maskinel fremstilling, fra enkeltarbejder til massefremstilling, tydeligt markeret ved næringsloven af 1857, der ophævede de gamle håndværkslaug. Inden for politik gik man fra enevælde til parlamentarisme, markeret ved grundloven af 1849, og lagde hermed grunden til den borgerligt kapitalistiske kultur, der ifølge de unge stadig præger vort samfund. Godt museet nu får bjærget det tilsvarende sølvtøj.

Omkring 1750 herskede rokokoen i Danmark. Let og graciøs, men samtidig bizart forvredet. Med hang til små usymmetriske dekorationer, en inspiration fra kinesisk dekorationskunst. Rokokoens blomstringstid blev

Fig. 2. Opsats, stemplet København 1841, guldsmed Hans Josef Piil. Sammenloddet af pressede formstykker. Den rigtdrevne fod består således af fire stykker, der er loddet sammen over hjørnerne.

kort. Så tidligt som sidst i 1750'erne dukkede klassicismen atter op. Romersk og græsk blev igen det uopnåelige forbillede. Inspiration fik man fra det genfundne Pompeji. Den første klassicisme blev udvendig. Den betegnes almindeligt med Louis XVI's navn. Efterhånden fik man hold på de klassiske motiver. Livet kom i romerske rammer. Selv en kaffekande kunne se romersk ud. Det strålende toppunkt nåede stilen efter århundredskiftet ved Napoleons hof. Med rette blev denne stil opkaldt efter kejseren og fik navnet empire. Herhjemme blev empiren mere beskeden. Forskellen mellem fransk og dansk empire er omtrent som forskellen mellem kejser Napoleon og vor egen Sjette Frederik. Napoleonstiden blev en ulykke for Danmark. Hovedstadens bombardement, flådens tab, den langvarige krig, adskillelsen fra Norge, statsbankerot og krise. Måske var netop ulykkerne og fattigdommen skyld i, at man herhjemme holdt længere fast ved empiren end andre steder i Vesteuropa. Stilens sidste udløber blev bastant og borgerlig. Den varede i hovedstaden til ind i 1840'erne, men holdt sig i provinsen op til en menneskealder længere.

I udlandet gik empiren hurtigere af mode. I stedet for at søge inspiration i oldtiden vendte man sig her mod tidligere europæiske stilarter og genoplivede rokokoen. Mærkeligt nok lå England i spidsen med

denne udvikling. Her havde den oprindelige rokoko ellers ikke spillet større rolle. Også i Frankrig vendte man sig fra kejsertidens stil til kongeslægtens glansnummer, rokokoen. Fra Frankrig bredte nyrokoko sig ud over Europa. I Danmark slog den igennem i 1840'rne. Den blev tung, borgerlig og solid. Senempirens tyngde spores. Den originale rokokos lethed og elegance veg til fordel for soliditet og tyngde (fig. 3).

Sammen med nyrokoko gør en vis naturalisme sig gældende. Naturligt gengivne plante- og dyremotiver dukker op, ofte på de mest uventede steder. Men det er også romantikkens tid. Fabelens og eventyrets figurer træffes selv på sølvtøjet (fig. 1 og 6). Det er ikke med urette, at tiden kaldes stilblandings eller stilforvirringens tid. Så meget mere som gotiske elementer og – sidst i tyveåret – også renaissance og barok træffes side om side med tyrkiske påvirkninger.

Måske vil en nøjere undersøgelse vise, at sølvtøjets stilinspiration først og fremmest kom fra importvarerne. Her har antagelig Sheffield's plet og engelske fajancer spillet en overvældende rolle. Den første verdensudstilling i 1850 i London var heller ikke uden betydning for guldsmedenes formvalg.

1700-årenes guldsmedearbejder stod i håndværkets tegn. Først efter 1800 og herhjemme måske endda først efter 1815 kan maskinerne spores i faget. I begyndelsen i form af påloddede, pressede stykker dekorationsblik. Det var lettere at lodde et stykke blik med oppressede figurer på siden af en kande end at drive tilsvarende dekoration op i kandens egen side. Senere lærte man at sammenlodde hele kander af mindre, formpressede stykker. Bevaret sølvtøj viser mange eksempler på sådant montagearbejde (fig. 2). Så vidt man i dag kan skønne, kom de formpressede dekorations- og montagestykker fra Tyskland. Først i 1840'rne begyndte en enkelt dansk guldsmed en tilsvarende produktion med leverance til kollegerne.

Et vidnesbyrd om, hvor håndværkspræget guldsmedefaget var endnu i 1830'rne, finder man i den første danske lærebog for faget, *Guardein Reimer Hinnerups 734 sider store „Haandbog for Juvelere, Guld- og Sølvarbejdere“*, der udkom 1839. Her er et helt afsnit om maskiner, der kan lette og billiggøre arbejdet for guldsmedene: prægepresser, faldværker, slåværker og valsemaskiner, men de står alle i udenlandske værksteder, som Hinnerup har besøgt. Maskiner i danske guldsmedeværksteder nævnes ikke. Nu skal man næppe tage dette alt for bogstaveligt. Hinnerup havde fået offentlig understøttelse til at studere guldsmedehåndværket i udlandet, og derfor måtte han naturligvis beskrive de bedste maskiner, han havde set i udlandet. Spæde danske spirer kan han have set væk fra.

Der var i hvert fald én pioner i København, nemlig guldsmeden Jørgen Balthasar Dalhoff, som Hinnerup i øvrigt havde et nært samarbejde med. Han var foregangsmand på mange felter inden for metal-

Fig. 3. *Thekande, stemplet København 1845, guldsmed Carl Peter Buchter. Udpræget nyrokoko, i decorationen inspireret af den originale rokoko, men med senempirens tyngde i formen.*

industrien, også med anvendelsen af prægepresser. Men da han aldrig interesserede sig længe ad gangen for samme sag, er hans betydning vanskelig at konstatere i dag.

Den, der i praksis og i stor målestok indførte maskiner i guldsmedefaget, var Vilhelm Christesen. Han var udlært i Slagelse, kom som svend til en af Odenses mange dygtige guldsmede og fortsatte derfra til en stor sølvvarefabrik i Bremen, hvor han lærte tidens nye, maskinelle metoder at kende. Her blev han efter nogen tid mester for bestikpresseværkstedet. I 1846 vendte Christesen hjem til Slagelse, hvor han nedsatte sig som guldsmedemester. Her fik han efterhånden en lille virksomhed i gang med salg af maskinfremstillede hel- og halvfabrikata til kolleger landet over. I 1856 mente han, tiden var inde til at flytte til hovedstaden. I den anledning søgte han indenrigsministeriet om bevilling til at oprette en præge- og presseanstalt i København, for det var endnu i laugenes tid, så man kunne ikke uden videre etablere sig, hvor man ville. Hans argument var blandt andet, at der på den tid ikke var en sådan virksomhed i København.

Ministeriet sendte som skik og brug var ansøgningen videre til byens magistrat, der lod den gå til udtalelse hos guldsmedelaugets oldermann, der bl. a. svarede: „At der her i Staden ej befindes nogen, som ene og udelukkende beskæftiger sig med Presning af Guld- og Sølvarbejde, er vel Tilfældet. Dog har Guldsmedemester Dalhoff for flere Aar siden haft en saadan Presseindretning i Gang, men er senere ophørt dermed, formodentlig fordi samme ikke afgav et tilstrækkeligt Udbytte.“ Og oldermannen slutter sin skrivelse, måske lidt i modstrid med den

oven for angivne bedømmelse, men meget karakteristisk for tiden: „Endelig tror jeg, at denne Ansøgning, nu den sjællandske Jernbane snart kan ventes fuldfærdig, ikke vil blive et enestaaende Eksempel paa, at Provinsborgere paa en nem Maade søger at komme til København for at finde Fortjeneste. Hvilket dog saa vidt muligt bør afværget.“

Men det blev ikke afværget. Christesen kom i 1856 til København og nedsatte sig som sølv- og guldwarefabrikant. Efter en vanskelig start voksede hans virksomhed og blev snart en af de største inden for faget. Han forblev i mange år førende, hvad maskiner angik, men samtidig forstod han at knytte fine håndværkere og inspirerende kunstnere til sit værksted. Hans produkter blev ikke maskinprægede i dette ords nedsættende betydning. Fra myndighedernes side havde man øje for betydningen af hans virksomhed. Så tidligt som i 1861 fik han såvel den danske medalje „ingenio et arti“ i guld som den tilsvarende svenske „literis et artibus“.

Da Christesen kom til København, var tiden moden til en indenlandsk massefremstilling af sølvvarer, og det havde den været længe, uanset hvad oldermanden udtalte. Omkring 1830 var de værste følger af statsbankerotten overstået. Landet gik ind i en velstandsperiode, og i byerne voksede et stort, velhavende borgerskab frem, samme borgerskab som i 1848 gjorde ende på enevælden. Det ny borgerskab skulle bl. a. have bordbestik af sølv. Efter endnu bevarede eksemplars mængde må der være fremstillet sølvbestik som aldrig før, og nu bestod et sølvspisebestik både af ske og gaffel. Før 1800 kunne også jævne folk have noget sølvbestik, men i så tilfælde var det altid skeer. Efter 1830 blev gaffel i skeens mønster almindelig. (Det tredje stykke, kniv med sølvskæft i samme mønster, blev derimod først almindeligt omkring anden verdenskrig).

Forskellen mellem håndsmedet bestik og det ny maskinprægede er tydelig. To skeer i samme mønster bliver aldrig helt ens, når de er smedet i hånden. I en prægepresse kan man lave dusinvis af ens skeer. Prægepressen bragte også en ny mode. Bestikket fik glat bagside uden forsringer. Så sparede man graveret understempel i prægepressen.

Al begyndelse er svær. Blandt tidligt pressepræget bestik finder man former, der materialemæssigt er forkert udformet. Et rigtigt skæft er tykt, hvor skæftet er smalt. Så beholder skæftet sin styrke trods den ringe bredde. Fra prægepressens første tid finder man bestik, hvor materialet er lige tykt eller rettere lige tyndt overalt. Hvor skæftet er smalt og tyndt, bøjer det ofte under brugen. Samme fejl går igen i senere tiders billigbestik.

Blandt tidens statussymboler er to stykker anretterbestik: sukkerstrøskæen og fiskeskæen. Den første er i dag gået af brug og kan dårligt sælges som antikvitæt. Den sidste opfattes ofte som en kageske, men er dens blad gennemhullet eller bedre, er bladet dekoreret med en fisk, er

Fig. 4. Kaffekande, stemplet København 1854, guldsmed A. Michelsen. Glat, engelsk form, der siden kom i miskredit, fordi den blev almindelig til restaurationsbrug. Nu atter påskønnet for sine rene linier.

der ingen tvivl. Det er en fiskeske. De mange fiskeskeer kan vække undren i dag. Men husker man, at datidens anrettergafler ofte var af stål, og har man prøvet kombinationen ikke-rustfrit stål og fisk, forstår man tidens glæde ved fiskeskeer af sølv (fig. 1). Såvel sukkerstrøskeer som fiskeskeer kan være smukt udført, men mange eksemplarer ser presseprægede ud og udmærker sig ikke ved skønhed. De betegnes ofte som importerede fra Tyskland. Det er sandsynligt, men kan ikke bevises, da de er stemplet med en dansk guldsmeds mærke. Det krævede lovgivningen.

Til et fornemt borgerligt hjemms udstyr hørte et kaffeservice af sølv, bestående af kaffekande, sukkerskål og flødekande i samme mønster. Der kunne være en thekande til sættet, men det var ikke almindeligt (fig. 3). Danskerne var kaffedrikkere. Inden for kaffeservicet var nyrokokoformerne dominerende i 1840'erne, men i 1850'erne blev glatte engelske former moderne (fig. 4). Senere tider har haft vanskeligt ved at beundre dem, fordi de i nysølv og nikkel blev almindelige som restaurationservice. I dag kan man nyde den enkle form uden at tænke på restaurationskaffe.

Et mærkeligt stykke service er vinkanden, som efter de mange bevarede eksemplarer må have spillet en vis rolle. Vinkarafler kan ikke have været så enerådende, som de senere blev. Flasker satte man som bekendt ikke på bordet i bedre hjem. Vinkander bevarede mærkeligt

Fig. 5. To kander til vin, stemplet København 1862, guldsmed A. Michelsen. Gennem hele stilforvirringen bevarede vinkanden sin klassiske form, indtil den hen mod 1900 gik af brug, fortrængt af glaskaraffen.

Fig. 6. Svingkedel, stemplet København 1862, hofguldsmed Schröder & Søn. Vandet i kedlen er til the, theen kommer fra Kina, dragernes hjemland, derfor de fire drager på fodstykket.

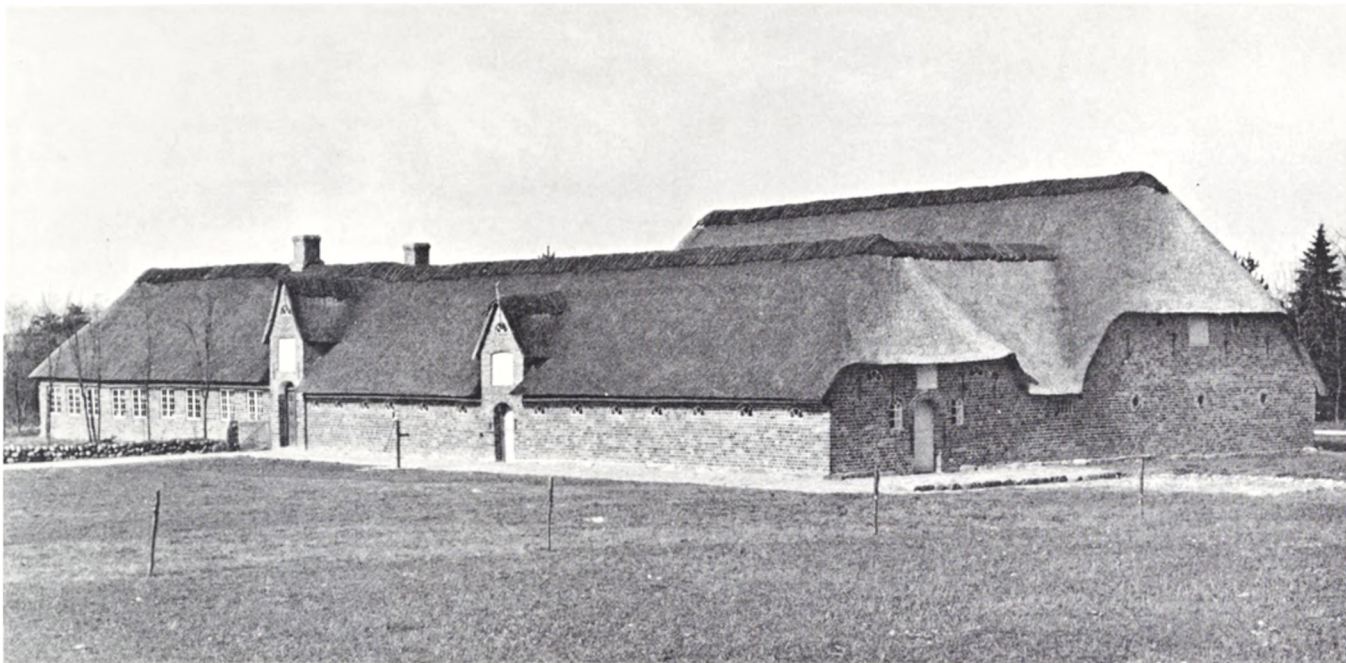

nok en klassisk form gennem hele stilforvirringen. Under navnet Rebeccakande levede formen århundredet ud (fig. 5).

Det mest karakteristiske stykke sølvtøj fra tiden er bordopsatsen eller skålen på fod (fig. 2). Den kan være helt af sølv eller bestå af en sølvfod med en skål af bøhmisk glas. Foden kan være sammenloddet af presseblik. Til tider mangler sølvstemplingen, måske fordi den anvendte sølvlegering er så slet, at den ikke kunne stemples efter dansk lov.

Københavnsk sølv er i perioden 1840–63 stemplet med gardein Reimer Hinnerups navnestempel, sammenskrevet RH i en oval. I denne periode blev det almindeligt, at provinsguldsmede indsendte sølvtøj til lødighedskontrol og stempling hos gardeinen i København, og det var næppe deres ringeste frembringelser. På dette sølv finder man guldsmedens stempel og hans hjembys mærke side om side med Hinnerups navnestempel og Københavns tre tårne. Mærkeligt nok kan man finde Odensesølv, der kun er stemplet med guldsmedens stempel, Odenses lillie og Reimer Hinnerups stempel, men som mangler Københavns tre tårne, der normalt altid følger med gardeinens stempel. Måske skyldes det en forglemmelse, måske er det et resultat af Odenseguldsmedenes kamp for en anden gardeinordning.

Dansk sølvtøj fra perioden 1840–60 er et interessant bekendtskab. Her i artiklen er der lagt vægt på pressesølvet, for det var det ny i tiden. Men samtidig blev der fremstillet meget sølvtøj ved håndarbejde. Faktisk er der så meget godt sølv fra perioden, at man kan frygte, at der i fremtiden bliver talt om Hinnerupsølv, ligesom der i dag tales om Fabriciussølv. Men Hinnerup har næsten fortjent det; for han gjorde en stor indsats for at forbedre kvaliteten af danske guldsmedes arbejde.

Gården fra Sønder Sejerslev

Af JØRGEN SPROGØE KØSTER

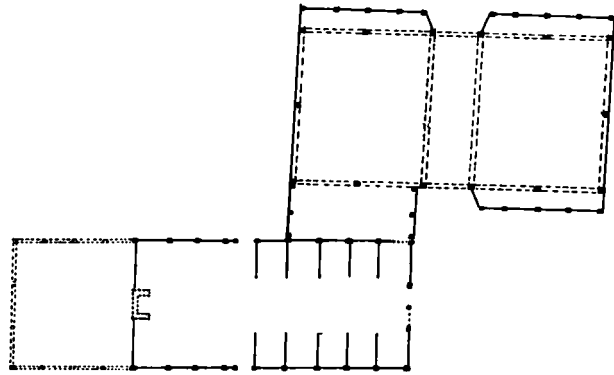
I august 1971 fuldførtes det hidtil største bygningsværk på Frilandsmuseet ved indvielsen af gården fra Sønder Sejerslev, en landsby, der ligger ca. 4 km nord for Højer i det sydvestligste Sønderjylland.

Museet havde ved genopførelsen af gården Rothelau fra Ejdersted i 1960 erhvervet en egentlig marskgård, der efter egnens skik er placeret på en menneskeskabt forhøjning (værft) midt i de inddigede marker. Det stod tilbage at få suppleret samlingen med et eksempel på den byggeskik, der prægede områderne i det sydvestlige Danmark, hvor gårdene ofte ligger på kanten af bakkeøerne, terrænets naturlige forhøjninger.

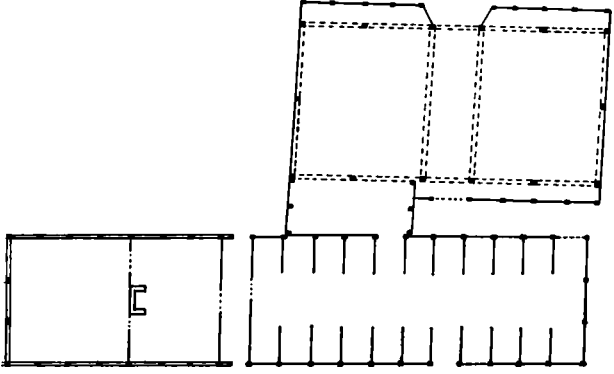
Søren Mikkelsen Clausens gård fra den vestre ende af Sønder Sejerslev er en værdig repræsentant for denne byggeskik, ikke alene ved sin form, men også ved at indeholde alle de karakteristiske træk: ydermure af røde sten, murede kviste over indgange i facaden, veludbygget stald med plads til stude og stor lade opført i højremsteknik med væglukninger af vandrette planker (bul).

Endnu genopføres på Frilandsmuseet kun bygninger, der er typiske for landlig byggeskik frem til år 1900, og da gården var udvalgt til at vise de seneste årtier af 1800-tallet, måtte man fjerne de tilbygning-

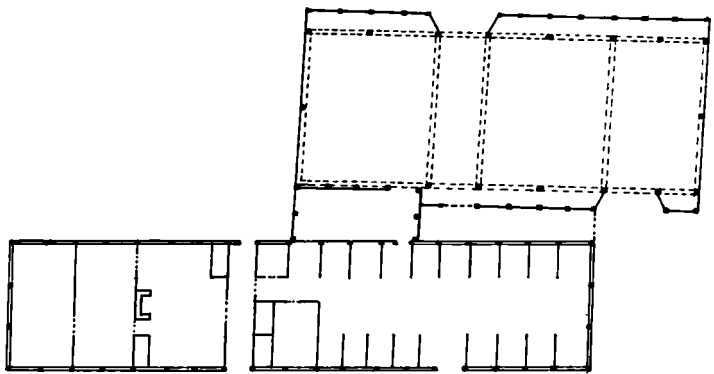
Fig. 1. Gården fra Sønder Sejerslev blev på museet placeret overfor Ejderstedgården på et rektangulært område, der før var adskilt fra den egentlige museumspark med et levende hegn. Dette er blevet fjernet, og området med de sydvestjyske bygninger danner nu en helhed. A. R. Nielsen fot. 1972.

1

2

3

Fig. 2. Forsøgsvis rekonstruktion af gårdens udvikling. Stadierne 3, 4 og 5 kan omtrentlig henføres til tidspunkterne 1750, 1779 og 1823. 6 viser gårdens udseende efter ombygningen i 1874, - som på museet. Den ved 5 skitserede bygning syd for stalden er en lade, tidligst erkendt ved en brandtaksation fra 1805 og, ifølge Emmerlev Sognekrønike, nedrevet i 1839. Der findes ingen oplysninger om opførelsestidspunkt, bygningskonstruktion o. l. for denne lade, og ved udgravningen til den nye gård i 1962 fandtes ikke spor efter bygningen. Der har sandsynligvis været tale om en stråtækt bindingsværksbygning med væglukninger af bul, og dens størrelse er her angivet efter matrikelkortet 1843 (se fig. 11). Bygningens form på dette kort er dog tydeligvis mere en signatur end udtryk for en egentlig opmåling. Det understreges, at dette udviklingsforløb kun må opfattes som et hjælpemiddel til forståelse for gårdens bygningshistorie, og ikke som gengivelser af konkrete situationer. Tegnet af F. Kirk 1972.

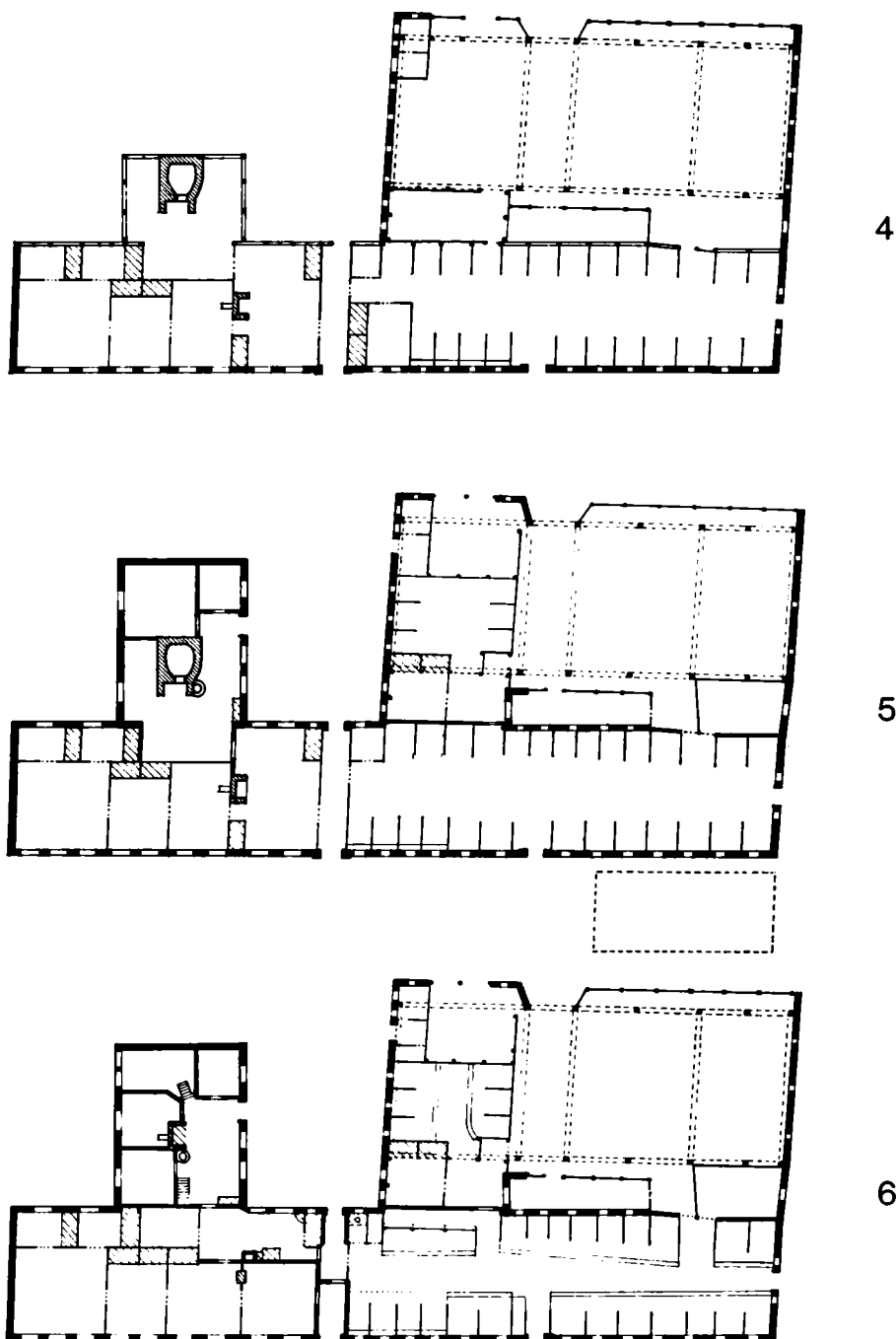

Fig. 3. Fra nedtagningen i 1962. På stuehusets murværk er tegnet målelinier. Lade og stald er fjernet, og opførelsen af den nye gård er begyndt. F. Kirk fot.

ger, der siden var foretaget. Disse lod sig forholdsvis let bestemme, og resultatet blev, at man besluttede ikke at hjemtage en udvidelse af bryggerslængen fra ca. 1900 og en ladebygning fra ca. 1910. Arbejdet ved nedtagningen foregik praktisk således, at den nyere lade blev stående for at danne lade til S. M. Clausens nye gård, der opførtes i takt med at museets medarbejdere opmålte, fotograferede og nedtog de gamle bygninger.

Bygningshistorie: Som gården nu står på museet, illustrerer den årene efter 1874, hvor der blev foretaget en større ændring af stuehuset, i forbindelse med at en ny ejer flyttede ind. Bygningerne er imidlertid langt ældre. Årstallene 1823 og 1779, der findes i form af murankre på ladens og staldens østgavle, beretter tilsyneladende ikke om opførelsestidspunkter, men om tilbygninger eller ombygninger.

Allerede i 1948 besøgte medarbejdere fra Nationalmuseets Bondegårdsundersøgelser området, og i rapporten om Sønder Sejerslev-gården gjorde man opmærksom på, at der i flere af loftsbjælkerne, både i stald og beboelse, var spor efter skråstivere (skråbånd). Disse kunne ikke have tilknytning til de murede ydervægge; derimod var det sandsyn-

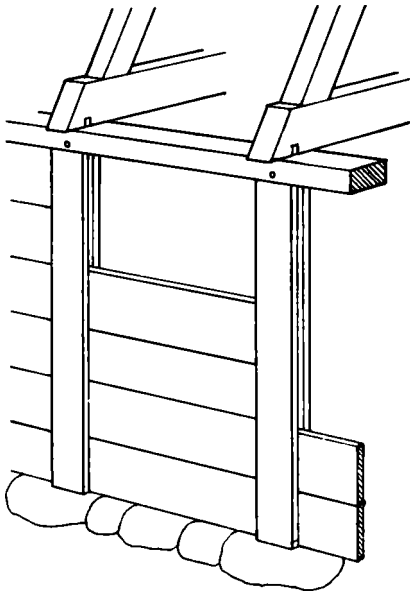

Fig. 4. Bulvæg. Stolperne er anbragt på store sten (syldsten), og de vandrette bulplanker, der danner den egentlige ydervæg, anbringes i stolpernes lodrette furer, såkaldte nóter. Tegnet af F. Kirk 1972.

ligt, at de hørte til nu forsvundne stolper i bindingsværksvægge. Sammenholdt man dette med de rester af trævægge (bulvægge), der stadig fandtes i ladens nordside ved museets nedtagning, fik man en antydning af et meget gammelt anlæg. Dette begrundes derved, at murstensbyggede (grundmurede) huse allerede var kendt i vesteregnet ved midten af 1600-tallet, da denne bygningsteknik erstattede trækonstruktioner i en egn, hvor bygningstømmer var svært tilgængeligt.

Ved nedtagningen af gården fik museets medarbejdere lejlighed til at undersøge disse detaljer nærmere, og det viste sig, at en række stolper, der havde stået halvt indemuret i staldens nordvæg, havde en lodret fure (not) til anbringelse af bulplanker. Endvidere fandt man en række taphuller i tagremmen i stuehusets nord- og sydside, og disse måtte hidrøre fra tidligere stolper og dørindramninger. Alle iagttagelserne bekræftede, at størstedelen af stuehus og stald, ligesom laden, engang havde været opført i bindingsværk, og da, i hvert fald for staldens og ladens vedkommende, med væglukninger i form af bulvægge. Sandsynligvis er ændringsprocessen foregået således, at trævæggene langsomt er blevet udskiftet til fordel for grundmur, en proces, der endnu ikke helt var afsluttet, da gården blev overtaget af museet.

I dette tilfælde, som så ofte når det drejer sig om landbobygninger, er det ikke muligt at give et nøjagtigt årstal for gårdens opførelse, og dette hænger bl. a. sammen med, at en gård er en funktionel helhed, som ændres i takt med produktionen. Stalden må udvides, når dyreholdet forøges, og samtidig må laderum udvides til plads for yderligere vinterfoder. Sønder Sejerslev-gården har fået sit udseende ved tilbygninger gennem flere hundrede år, og er ikke, som man umiddelbart skulle tro, en firlænget gård i familie med de typer, der er almindelige på øerne og i Østjylland. Dette på trods af at den består af fire længer, der omslutter en gårdsplads. Her i området er den typiske gård en

Fig. 5. Gården på museet. Snit gennem stald og lade. Laden er et såkaldt „højremshus“, hvor taget ikke bæres af ydermurene, men af en række kraftige stolper, placeret parallelt med ydervæggene et stykke inde i huset. Konstruktionen afstives af skråbånd, der enkelte steder er dobbelte, et nyere træk ved denne byggemåde. Tegnet af F. Kirk 1972.

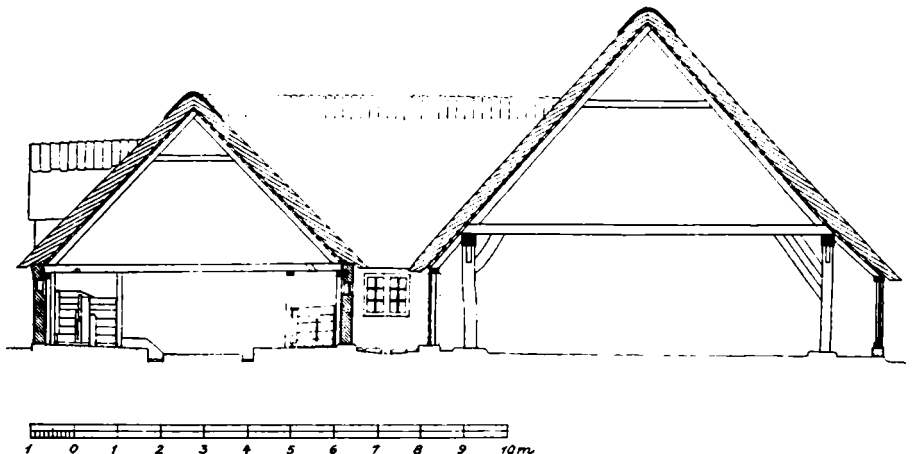
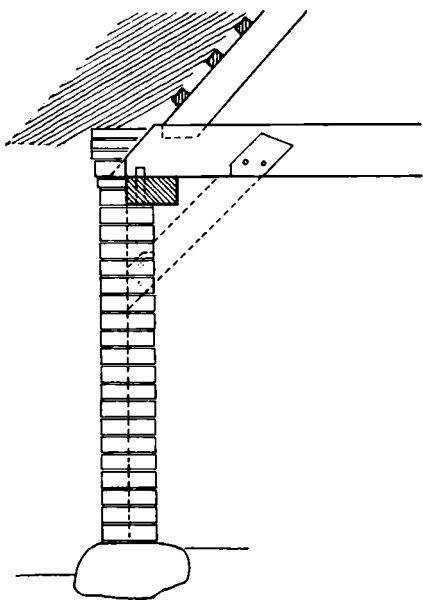

Fig. 6. På museet kan man stadig se spor af de omtalte skråbånd. Her ses bjælken nr. VII (omvendt romertal t. v. i billedet), der findes i forstuen, i skille-væg til kønne dørens. A. R. Nielsen fot. 1972.

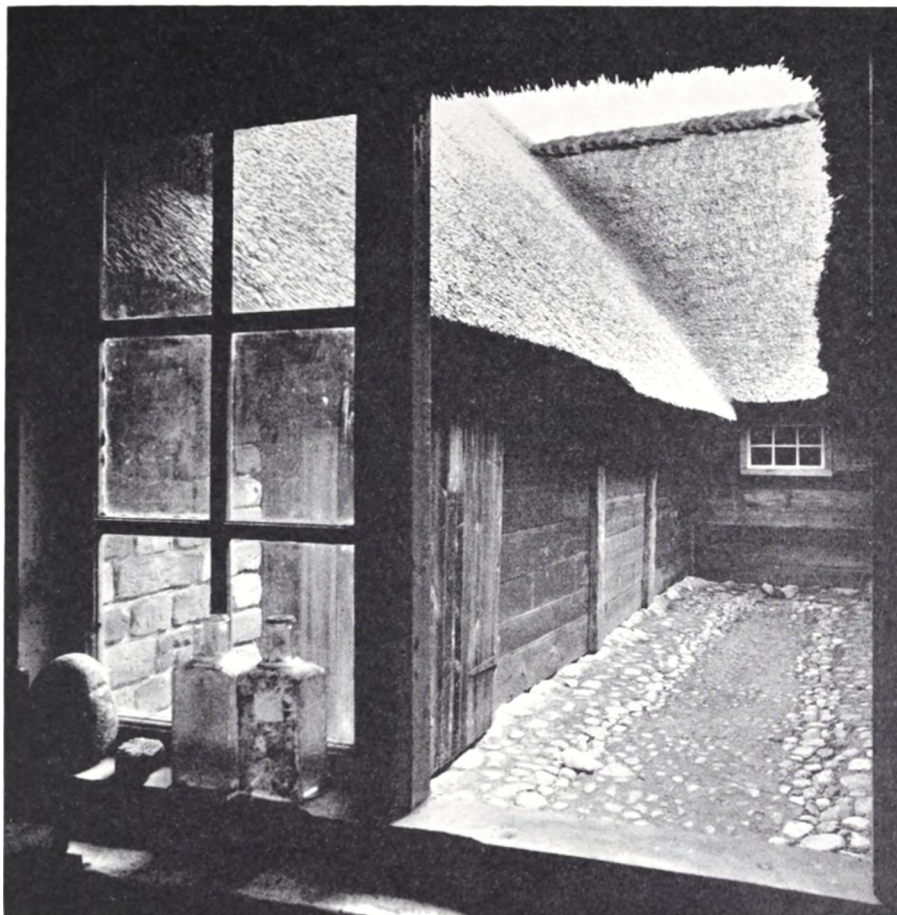
Fig. 7. Snit der viser muret ydervæg med tagkonstruktionens befæstelse (tagfoden). Bør sammenholdes med fig. 4. Den vandrette bjælke, der spænder over hele længens bredde, hviler i hver side på en bjælke (tagremmen), der bæres af en murgesims. Den skråstillede bjælke (spæret), der bærer lægter og tækkemateriale, fastholdes i bjælken med en tap. På snittet er antydnet et skråbånd, som det i sin tid må have siddet før ydervæggene blev grundmurede. Tegnet af F. Kirk 1972.

enlænget bygning, med stald i den ene og beboelse i den anden ende, ofte øst-vest orienteret; alt efter brugets størrelse med en tilbygget lade, sådan at der opstår en Γ -formet gård. Så vidt det kan tolkes af tømmermærker og spor efter tidligere samlinger på S. M. Clausens gård, har denne også engang haft en sådan grundplan. Efterhånden er der tilbygget en bryggerslænge vinkelret på stuehuset, stalden er blevet forlænget, og laden er blevet udvidet mod øst. Til slut er laden ved en mellembygning blevet koblet sammen med stalden, og på denne måde er det, der før blot var en smøge mellem stald og lade blevet til en lukket gårdsplads af så lille en størrelse ($7,6 \text{ m} \times 1,8 \text{ m}$), at den ikke har nogen reel brugsværdi. Skal man endelig forsøge en datering ud fra det nu foreliggende materiale, må resultatet blive, at gården har fået sit nuværende udseende engang i slutningen af 1700-tallet; men de bygningsdele, der danner den enkle Γ -form, er betydeligt ældre.

Erhverv og økonomi: Søfarten var helt frem til slutningen af 1800-tallet en livsbetingelse for de kyst- og øsamfund, hvor der i kraft af jordens ringe kvalitet og stadige problemer med sandflugt var be-

Fig. 8. Den lille gårdsplads set fra vestenden, gennem vinduet ved karlekammeret. A. R. Nielsen fot. 1972.

hov for en alternativ næringsvej som supplement til landbruget. Dette gjaldt f. eks. for Fanø, Manø, Rømø og Sild såvel som for de øvrige frisiske øer, hvor søfarten satte sig dybe spor i kulturen, f. eks. i boligindretningen og arbejdsorganisationen. Det kan nævnes, at da hovedparten af øernes mandlige befolkning var borte fra februar til november, måtte kvinderne påtage sig meget af det arbejde ved landbruget, der traditionelt betragtes som mandsarbejde. Indtil Esbjerg havn blev bygget i 1860'erne, var anlægspladserne i Vadehavet de eneste naturlige havne på Jyllands vestkyst. Det beskyttede fladvand bag ørækken var glimrende egnet til den kysttrafik, der knyttede det danske vadehavsområde sammen med kystegne og handelsbyer langs den tyske og hollandske nordsøkyst.

Vender vi os mod fastlandsboerne inden for ørækken i Vadehavet, befolkningen i vesteregns kystsogne, finder vi, at disse også var beskæftigede ved søfarten, men under andre forudsætninger. Marskbøndernes stilling var forskellig fra øboernes, idet jordens kvalitet var langt højere i marsken end på øerne. På fastlandet var landbruget så ydedygtigt, at det kunne give kapitalbasis for investeringer i skibe og

Fig. 9. Gården på hjemstedet. F. Kirk
fot. 1962.

ladninger; søfolk i lighed med øboerne blev marskbønderne dog aldrig.

I den periode, hvor handelen og dermed også søfarten blomstrede i Vadehavet, da Ribe og Tønder var væsentlige handelsbyer på landsplan, blev der af de initiativrige og kapitalstærke bønder i kystegnene drevet en udstrakt skudehandel med eksport af stude og andre landbrugsprodukter, og import af kolonialvarer og træ.

I Tønder-området var i 1642 hjemskrevet ca. 60 skibe, og heraf alene i Emmerlev sogn, som Sønder Sejerslev tilhører, ikke færre end 20 skibe, hvilket modsvarer ca. 15 % af tonnagen i det sydlige Vadehav til og med Ribe. Vadehavssejlerne var fladbundede både, efter nutidens forhold usædvanlig små, og de blev lastet og losset enten direkte ved stranden, hvor hestevogne ved ebбетid kørte langs skibssiden, eller ved anlægspladser i åløbene.

En af de driftige bønder, der i 1600-tallets slutning investerede i skudehandelen, var Tyge Hansen, dengang ejer af museets gård. Vi ved desværre ikke så meget om hans aktiviteter udover, at han i 1698 sammen med fire andre oprettede et forsikringselskab „fællespungen“, der samme år fik 39 medlemmer, 26 fra Sønder Sejerslev og 13 fra andre landsbyer i sognet. Denne forsikring skulle træde til, „Om Nogen

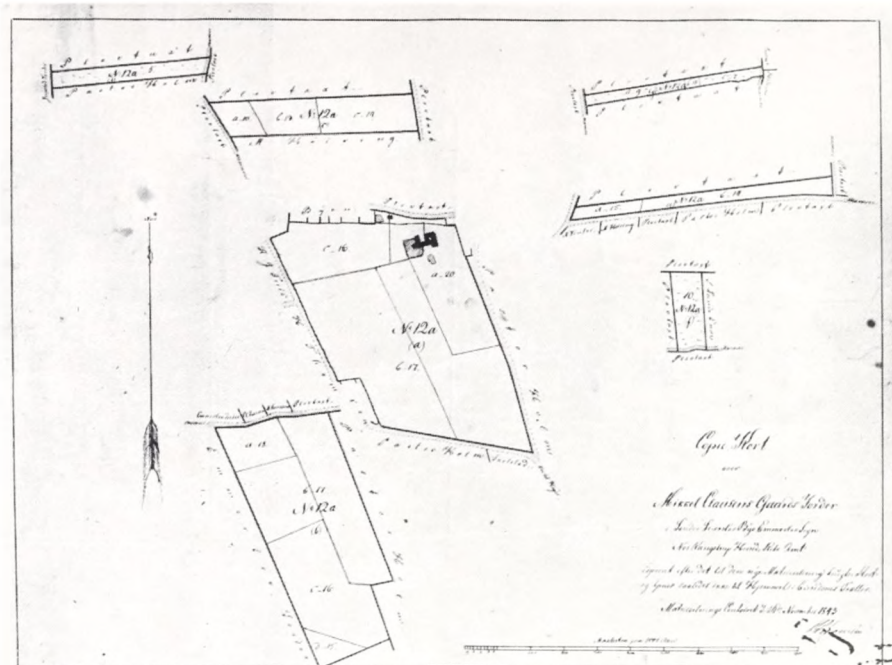

Fig. 10. Et par opslag i regnskabsbogen. Til venstre ses statutter for „fællespungen“ med Tyge Hansens underskrift og til højre Peter Michelsens regnskab med kontrakten pr. 8. august 1733.

Gud forbiude, Giorde Forllaaren Reyse, . . . enten paa Grönland, eller til Cofertij, det maa være sig paa Huad fart Neffuenes Kand“. Fællespungen fungerede til 1712, hvor den opløstes, og restkapitalen fordeltes mellem de tilbageblevne medlemmer. Desværre giver regnskaberne ikke mange detaljer om søfarten, og vi får f. eks. intet at vide om skibenes størrelse og ladningens art. De eneste oplysninger, som regnskaberne giver om besejlingsområderne, findes i det ovenfor citerede, der nævner sejladsen på Grönland, hvilket må betyde, at man også investerede i jagt på sæler, hvalrosser og hvaler i Ishavet.

Fællespungens regnskaber og statutter findes i en regnskabsbog, som museet overtog sammen med gårdens forældede ejendomspapirer. Sådanne bonderegnskabsbøger er interessante kilder, der giver mulighed for at komme bag om de kortfattede oplysninger, som man endog skal være heldig for at finde, når man i arkiverne søger oplysninger om hverdagslivet i 1600- og 1700-tallet. Ydermere indeholder disse regnskabsbøger ofte mere end blot tal, da de også fungerer som en slags dagbøger, hvori mange oplysninger af mere tilfældig karakter er blevet noteret. I den pågældende bog, (der for øvrigt blev brugt af gårdens skiftende ejere fra 1698 til 1878) findes notater om tjenestefolks ansættelse og løn, om familieforhold, recepter på medicin til dyrene,

Fig. 11. Kopi af matrikelkort 1843 over gårdens jorder i Sønder Sejerslev by. Tegneren har af praktiske grunde trukket markerne sammen om hovedparcelen.

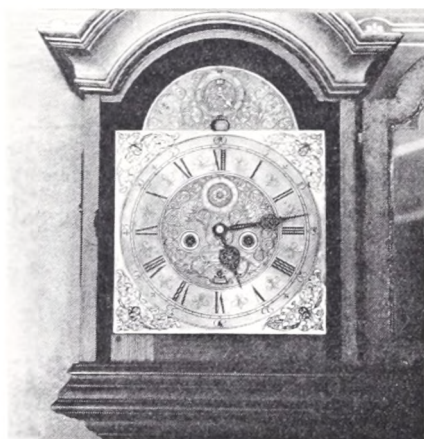

om hvornår køerne sidst var til tyr, hvornår familien sidst fik sko og støvler etc.

Særlig Peter Michelsen, der i 1730'rne overtog gården efter Tyge Hansens søn, var en flittig bruger af bogen, og vi får et glimrende indtryk af en initiativrig bonde, hvis aktiviteter måske ikke helt svarer til den gængse opfattelse af, hvad en landmand foretager sig. Vi er vænnet til et samfund med skarpe erhvervsgrænser og høj grad af specialisering, og for de fleste betyder ordet „bonde“ en person, der lever af landbrug i snævraste forstand. Gennem regnskabsbogen oplever vi derimod en bonde, der også ernærer sig som urmager, vognmand, handelsmand, kleinsmed og kobbersmed. Det er imidlertid svært, på grund af regnskabernes diffuse karakter, at få et klart billede af, med hvilken vægt de enkelte næringsmuligheder indgår i Peter Michelsens samlede økonomi; men netop denne blandede økonomi, hvor man udnytter de til enhver tid givne muligheder, har været langt mere typisk for landbefolkningen end hidtil antaget.

Peter Michelsen var ikke alene en dygtig urmager i rent faglig forstand, som de bevarede ure beviser, men forstod sig også på at sælge sin kunnen, bl. a. på en måde, der til forveksling ligner nutidens serviceabonnemeter: „A^o 1733 d. 8de August gjorde ieg under skrefuen rigtig Acordt med Velagte Mand Jens Termensen af Mielbye, at holde ham hans Lomme-Uhr udi stand Orlig for 1 Rdl undtagen fald eller stød eller anden Ulempe, oc har han betaldt for indeværende Aar som er 1733 oc swaris rigtig paa baade siider at holle Ord oc Aftalle, saa frembt Gud sparer Liff oc Helbred.“

Fig. 12. Urskiven på Peter Michelsens standur. A. R. Nielsen fot. 1972.

Imidlertid holdt denne aftale kun et par år, hvorpå Peter Michelsen lidt spidst tilføjer, for derpå at aflyse kontrakten med et kryds: „Fremdeeles har han det icke Vildet holde, da han dog Sielff begierlig har indgaaet Ovenmeldte Acordt, men for at gaa forbi Trætte vil hermed alt ovenmeldte udslette.“

Sønder Sejerslev danner sammen med nabobyerne en omtrent sammenhængende kæde af bebyggelse langs den vestlige og sydlige del af Hjerpsted Bakkeø, der begrænses af Vadehavet, marskområder og store mose- og engarealer. Dette særlige forhold, at bebyggelsen ligger på kanten af bakkeøen (geest-randen), er ikke en tilfældighed, idet man derved har sikret sig på en naturlig måde i tilfælde af stormflod. Samtidig har man anbragt driftsbygningerne midt i jordtilliggendet, der udover pløjeland på bakkeøen består af eng, mose og marsk i de udenfor liggende lavere områder.

Eng og marskjord (kogsland) er gårdenes vigtigste jorder, idet de giver græsningsareal til studefedning, og studehandel må givet betragtes som den faktor, der har betydet mest for egnens velstand. Studene

Fig. 13. Daglig dørn set mod køkkenet. Langs loftet er en skabelonmalt frise i rødt, hvidt og sort, rekonstrueret af museets malerkonservator på baggrund af et ganske kort stykke, der blev afdækket ved nedtagningen af gården. A. R. Nielsen fot. 1972.

Fig. 14. Høstarbejde. I baggrunden ses nabogården. Personerne er ikke identificeret, men er sikkert to karle og en daglejer. Ved hjemtagelsen af gården overtog muscet ca. 125 negativer; så vidt oplyst optagelser foretaget i perioden 1900–1915 af en af Claus Clausens døtre. Negativerne er nu kopierede, og indgår i museets arkiv.

blev enten tillagt fra gårdens egne kalve eller købt fra Nørrejylland om foråret. De blev fedet om sommeren og solgt hen på efteråret eller fedet yderligere på stald vinteren over for derpå at blive solgt om foråret. Sønder Sejerslev-gårdens udvidelser af stald og lade må netop ses på baggrund af, at gården har fået udvidet sit jordareal. Som vi møder den på museet, har der været mulighed for at udnytte ca. 80 tdr. land pløjjord og ca. 60 tdr. land kogsland i Gl. Frederikskog, Ny Frederikskog, Højer Kog og Rudbøl Kog.

Emmerlev sogn hører til den gruppe af sønderjydske sogne, hvor der i ældre tid var blandet jurisdiktion. Før 1864 hørte nogle af sognets ejendomme til kongeriget og andre til hertugdømmet, og da Sønder Sejerslev-gården havde været fæstegård under Schackenborg gods, var dens beboere kongelige undersåtter. I 1855 hørte 160 af beboerne i Sønder Sejerslev by under kongeriget Danmark (Ribe amt) og 250 under hertugdømmet Slesvig (Tønder amt). Dette betød, at man i samme landsby fulgte forskellige love og anordninger med hensyn til retsvæsen, køb og salg af ejendom, politikvæsen, brandforsikring etc., alt efter borgernes tilhørsforhold, ligesom man i Emmerlev sogn havde både en kongerigsk og en slesvigsk sognefoged.

Efter krigen i 1864 blev de kongerigske enklaver sammen med hertugdømmerne afstået til Preussen, og dermed indledtes en svær tid for sognet. I 1867 omlagdes administrationen komplet, idet man indførte preussisk lovgivning og administration, samtidig med at man afskedigede de embedsmænd, der nægtede at aflægge ed til kongen af Preussen. Dansksindede borgere, der ville undgå preussisk krigstjeneste ud-

vandrede, og de såkaldte „optanter“, der forblev danske undersåtter, risikerede udvisning uden rimelige begrundelser eller måtte leve under en konstant udvisningstrusel.

Folketallet i sognet faldt fra 1503 (1860) til 1089 (1910), og man kunne være fristet til at tro, at dette udelukkende var et resultat af indlemmelsen i Preussen. Imidlertid må denne nedgang i folketallet også ses på baggrund af den almindelige vandring mod industrien i byerne, og på baggrund af den generelle udvandring mod Nordamerika og Australien i disse år.

Gården på museet: Sønder Sejerslev-gården blev i 1874 overtaget af Claus Nielsen Clausen. Han var født på familiens anden gård i nabosognet Brede sogn, hvortil hans far var flyttet fra Sønder Sejerslev i 1839, og i perioden 1839–1874 havde Sønder Sejerslev-gården dels været udlejet, dels været drevet ved hjælp af en avlskarl. Claus Clausens oldefader var i øvrigt den første af familien Clausen, der ejede gården, idet han overtog den efter Peter Michelsens enke, som sikrede sig sin alderdom ved at gå på aftægt hos den nye ejer.

Som vi møder gården, er den for nylig blevet overtaget af en ung land-

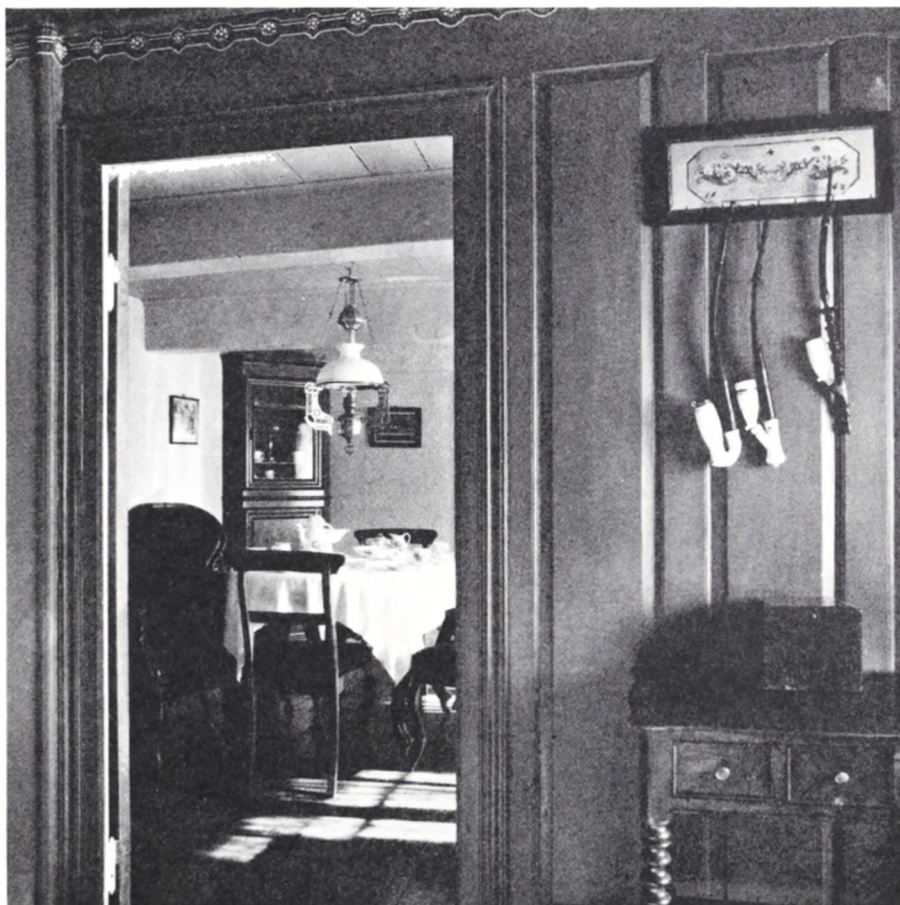

Fig. 15. Et kig fra daglig dørs ind i kønne dørs. A. R. Nielsen fot. 1972.

Fig. 16. Der bælges ærter en sommermorgen på bænken foran stalden. Nr. 2 fra højre er Claus Clausens kone, Caroline. Data som fig. 14.

mand, der før indflytningen har moderniseret stuehuset: „vaaningsleiligheden er blevet ganske omdannet og bekvemmere indrettet“, som sognekroniken for Emmerlev sogn beretter.

Den pæne indgang, som ikke blev brugt til daglig, ligger mod syd, hvorfra gården med den 42,5 m lange facade med de to murede kviste også tager sig stateligst ud. Forstuen har murstensgulv og går tværs gennem stuehuset, hvorved den deler længen i beboelse og stald. Samtidig er forstuen delt midtpå med en dør, og denne deling går igen i hele beboelsen, sådan at man får en langsopdeling omtrent midt i huset: mod syd en række stuer, og mod nord køkken og kamre.

Fra forstuen går en dør til kønne dørn, og er dørene åbne mellem stuerne, får man et blik gennem alle fire rum: kønne dørn, daglig dørn, mellemstue og pisel, alle adskilt med panelvægge. En sådan række af stuer vidner om, at gården hører til de rigere i sognet, og karakteristisk for egnen er flisebeklædningen på stuerne ydervægge: dekorerede fliser i de tre første rum og udekorerede i piselen. Kønne dørn er, som navnet fortæller, en dagligstue til pænere brug. Den er moderne indrettet med tapet på indervægge, ferniseret gulv og blondgardiner for vinduerne. Museet har ved genopstillingen valgt at illustrere stuens karakter ved at dække op til fint kaffebord. Bordet, sofa og de syv tilhørende stole

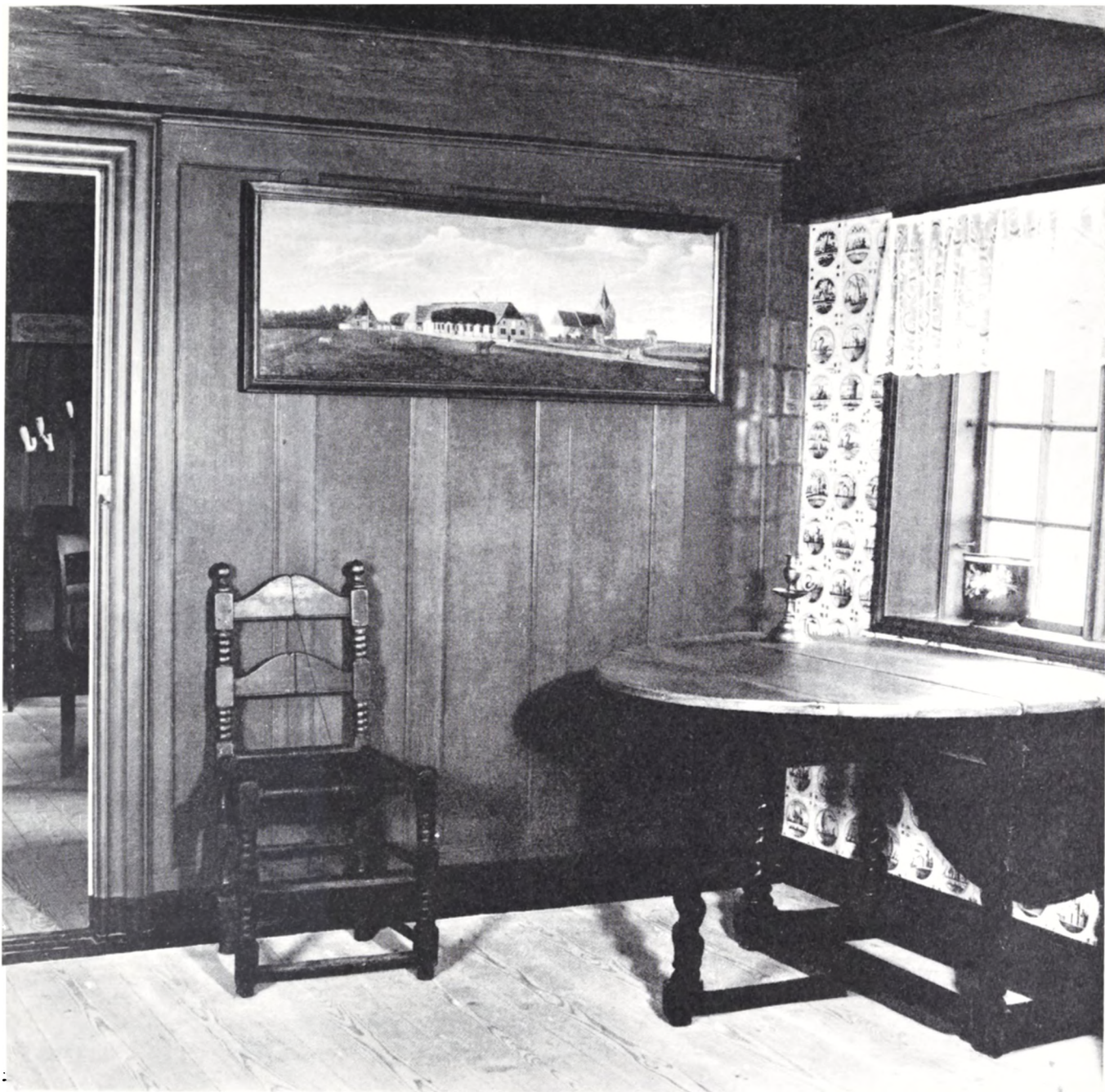
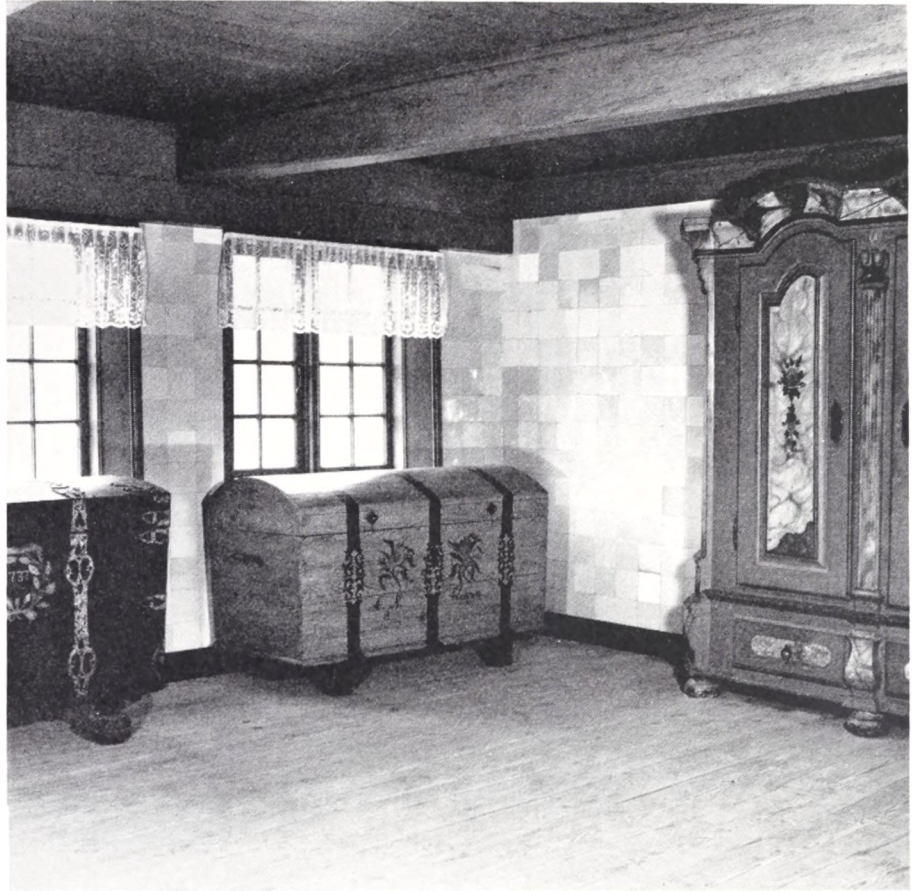

Fig. 17. Væg i mellemstue med Martens' maleri. A. R. Nielsen fot. 1972.

stammer alle fra Claus Clausens nyindretning i 1874; møblementet har man opsporet og erhvervet ved familiens bistand. Stuen opvarmes med en dobbeltkakkellovn; dobbelt i den forstand, at den er halvt indemuret i væggen til den næste stue, daglig dørn, som var familiens sædvanlige opholdssted efter arbejdet. Her domineres rummet af det egetræsådrede træværk. Døre, loft, vinduer og vindueskarme, skab og alkovelåger; alt er malet i den særlige teknik, hvorved en simpel træsort kunne bringes til at ligne en finere.

Fig. 18. Kiste i piselen med Claus Nielsen Clausens navnetræk. Egetræsådet med påmalede sorte „beslag“. A. R. Nielsen fot. 1972.

I hjørnet findes gårdejerens skriveplads ved chatollet, og her har Claus Clausen, der var kendt som en stor kreaturhandler, ført regnskaberne for korn- og studehandler. Selv om indretningen af gården fandt sted i 1874, har han beholdt den gammeldags sovemåde i alkoven, der findes i væggen til køkkenet mod nord. Mellem alkoven og køkkendøren står et af Peter Michelsens standure på den plads, det sandsynligvis har haft siden det blev fremstillet omkring 1750. Uret, der er et usædvanligt godt stykke håndværk, slår timeslag og viser udover sekunder, dato og måned også ugedagens navn og symbol.

Et andet af Peter Michelsens arbejder, et solur, findes i vindueskarmen i den følgende stue, mellemstuen. Denne kan ligesom piselen ikke opvarmes og har til daglig kun været brugt som soverum. På væggen ind imod daglig dørens hænger et naivt maleri fra 1854, der omtrent giver den besøgende et indtryk af udsigten fra stuens vinduer over mod Emmerlev kirke og Højkro. Desværre er det ikke lykkedes museet at finde frem til oplysninger om maleren, der signerer sig „H. Martens“, men der eksisterer i hvert fald endnu et af hans billeder – endda med omtrent samme motiv, og det hænger i dag i Højkro. Denne kro har spillet en central rolle i sognets kulturelle liv og var, indtil forsamlingshuset blev bygget ca. 1910, samlingsstedet for sognets

Fig. 19. Køkkenet set fra forstuen. A. R. Nielsen fot. 1972.

dansksindede. Kroen har været centrum ved utallige kongefester, dyrskuer, ringridninger og havefester.

Den yderste stue, pisel, illustrerer den gamle overstue, som den så ud, før man på gårdene ved århundredskiftet indrettede den som pæn stue med siddemøbler, sofa og borde. Det frie gulvareal er stort. Langs væggene er gemmemøbler, skabe og kister til linned og kisteklær, og dette fortæller ligesom de manglende opvarmingsmuligheder, at stuen ikke er beregnet som opholdsstue. Vi ved ikke, om piselen her på gården har været anvendt som ligstue, dvs. det rum hvor lig hensattes, og hvor man vågede før begravelsen; men skikken har længe været i brug her på egnen. Mange gårde har endnu i gavlen til piselen en særlig ligdør, der kun er blevet brugt, når lig skulle bæres ud.

Bag piselen findes to kamre; det ene er gæsteværelse, og det andet brugtes på den måde, som ubenyttede stuer så ofte blev det dengang: til henstilling af tekstilredskaber som karter, hasper, rokke og hegler.

Køkkenet blev ved Claus Clausens ombygning forsynet med jernkomfur til afløsning af det åbne ildsted, og samtidig blev den fornævnte dobbelte kakkelovn mellem kønne dørens og daglig dørens opsat i stuerne bagved. Køkkenrummet er aflangt, og under vinduerne mod den egentlige gårdsplads, hvor pumpen findes, er bordet, hvor kvinderne

spiste, et langbord med skuffer til mel og gryn og en tilhørende bänk.

Til beboelselængen er en tilbygget bryggerslænge med en række specialrum: rullestue med rulle og linnedskab, folkestue hvor husfaderen, karle og drenge spiste, en ret stor og dyb kælder og et pigekammer. Bryggerset har et åbent ildsted og støbejernsgruekedel, men der findes ingen bageovn, som man skulle vente, i tilknytning til bryggersildstedet. Dette hænger sammen med, at hjemmebagningen var i aftagende, i hvert fald for de bedre stillede, og i Sønder Sejerslev var på den tid flere hvedebrøds- og rugbrødsbagere.

Går man fra forstuen mod øst, kommer man ud i „æ bås“ (stalden), hvor der i begge sider af det lange rum er „stal“ (båse) til dyrene. Øverst mod forstuen er i søndre side plads til fire heste, og modsat er et tøndelokum ved siden af en hakkelseskiste, placeret under hakkelsesmaskinen på loftet. På gården staldfodrede man ca. 50 kreaturer, heraf 7–8 malkekøer og resten ungkreaturer og stude. Da der ikke i denne stald er trug til vanding i båsene, blev dyrene parvis slået løs til vanding midt i stalden ved et muret trug, der fyldes gennem en trærende fra pumpen på staldens sydside.

Fra stalden er en dør til „lille bås“ en studestald, der delvis er bygget ind i den vestre ende af laden, og i tilknytning hertil er karlekammeret, der også virker som selekammer. Karlernes alkover har en tynd bræddevæg fælles med den første bås, hvor tyren stod, og en af museets meddelere, der som dreng kom på gården, husker endnu ganske tydeligt, hvordan karlekammeret genlød af den store tyrs bevægelser.

Den store højremslade er kun oplyst af de runde glugger i østgavlen og giver på museet desværre ikke det rigtige indtryk, da man af hensyn til brandfaren ikke kan vise den fyldt med afgrøder: hør, halm og utærsket korn. Dette giver imidlertid gæsten bedre mulighed for at undersøge ladens særlige tagkonstruktion, hvor taget ikke bæres af ydervæggene, men af de svære stolper (højremben), der er placeret i ca. 1½ m afstand fra de lave bulvægge. Rummet bruges som lade (magasinrum), tærskelo og vognport. Rækken af højremben danner

Fig. 20. Bryggerset. Til venstre gruekedel og åben skorsten, i baggrunden dør til kælder, i midten pigekammer og til højre dør til den egentlige gårdsplads med pumpen. A. R. Nielsen fot. 1972.

Fig. 21. Folkestuen set fra bryggerset. A. R. Nielsen fot. 1972.

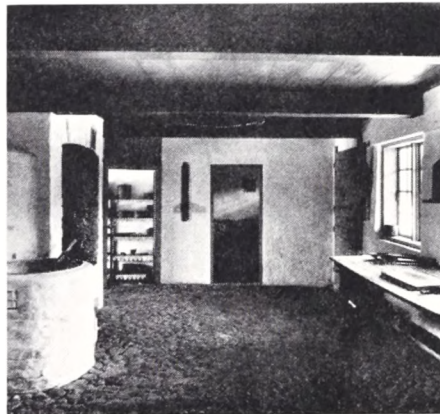
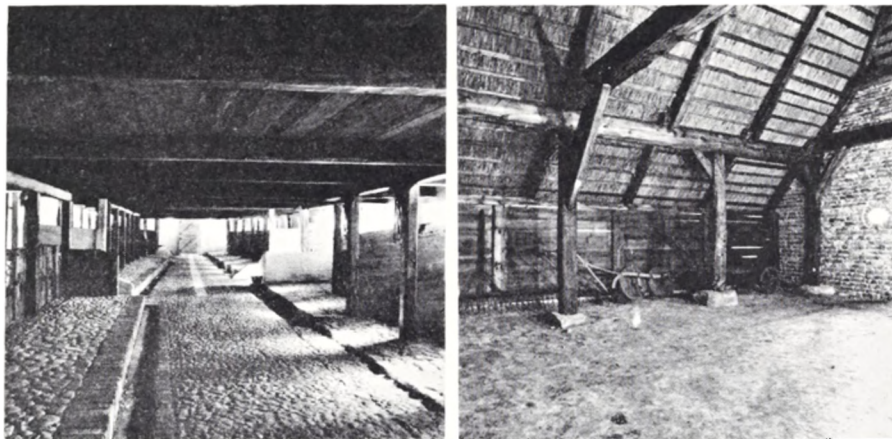

Fig. 22. Stalden set fra forstuen. I bro-lægningen er nedfældet en køreplanke, der fører til halvdøren ved møddingen ved staldens østgalv. A. R. Nielsen fot. 1972.

Fig. 23. Højremladens nordlige udskud med markredskaber, bl. a. hjulplov. A. R. Nielsen fot. 1972.

sammen med bulvæggene i hver side af laden et aflangt rum, udskud, og det sydlige er afskilt fra selve laden med lægter. Her opbevares tørv til brændsel. I udskuddet mod nord findes en del markredskaber, og man lægger særlig mærke til den svære hjulplov, en plovtype der i denne egn blev brugt helt op til ca. 1910, mens den i det øvrige Danmark for længst var forladt til fordel for den lettere svingplov.

Fig. 24. Gården på museet set fra nord-vest. Fra denne vinkel er indtrykket af bygningskomplekset forvirrende, og de enkelte bygningsdeles funktionelle sammenhæng begribes først ved et nærmere studium af grundplanen. Se fig. 25. A. R. Nielsen fot. 1972.

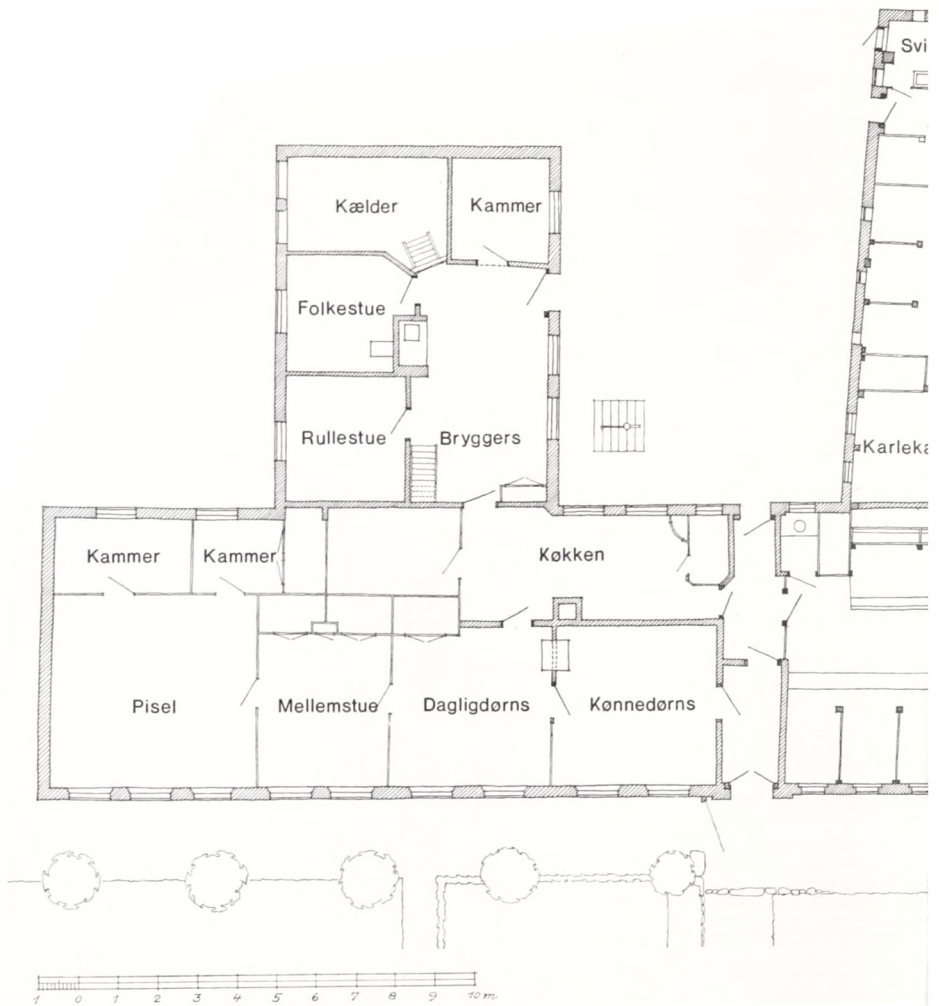
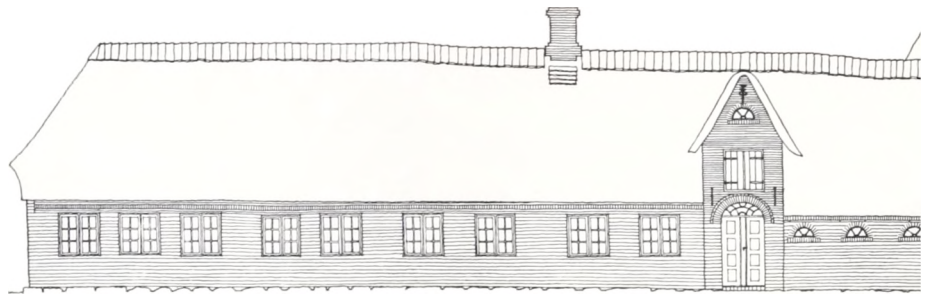

Fig. 25. Gården på museet. Plan og opstalt. Målt af F. Kirk og tegnet af J. Greiffenberg 1971.

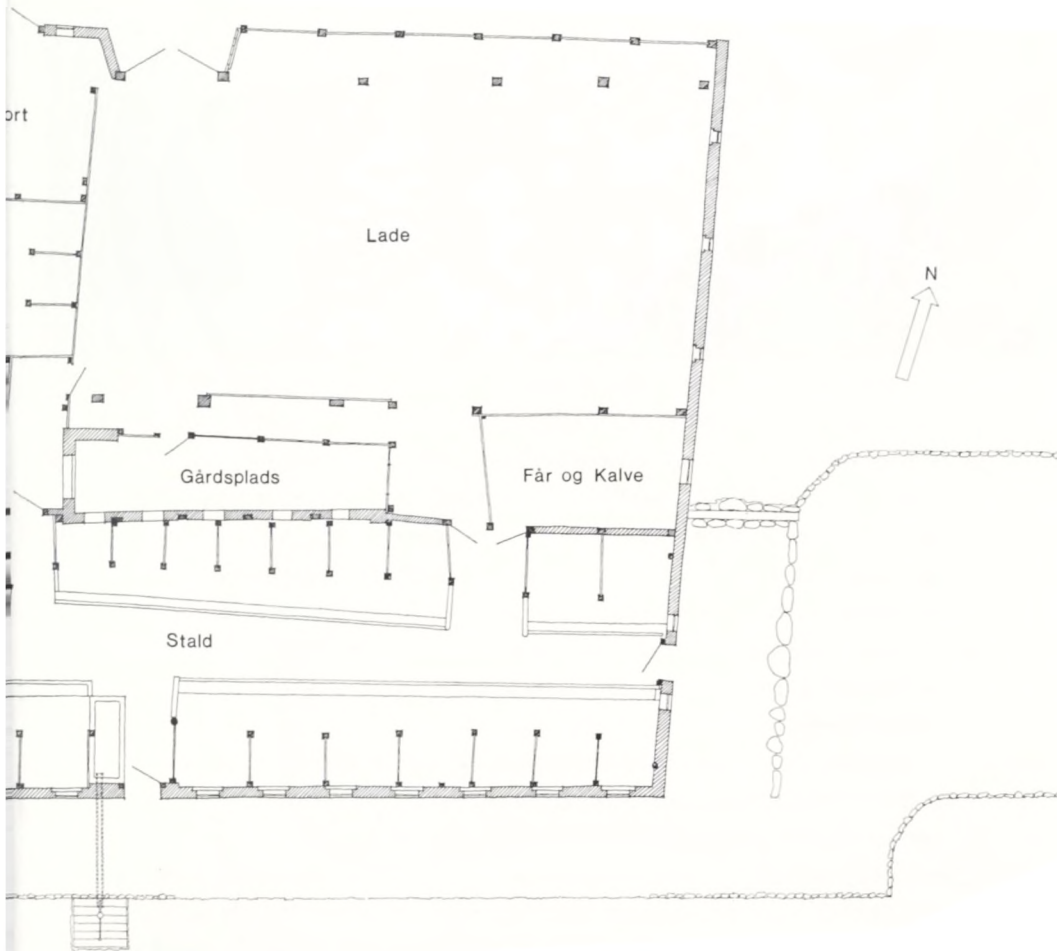
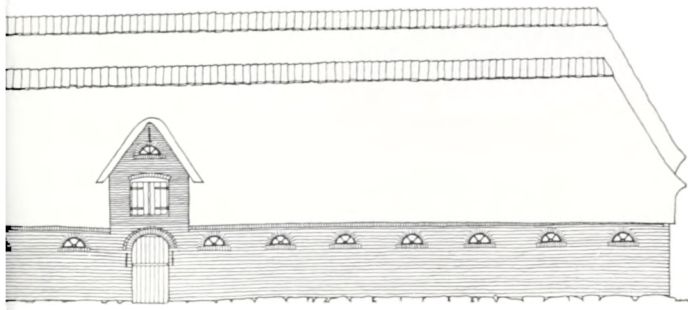
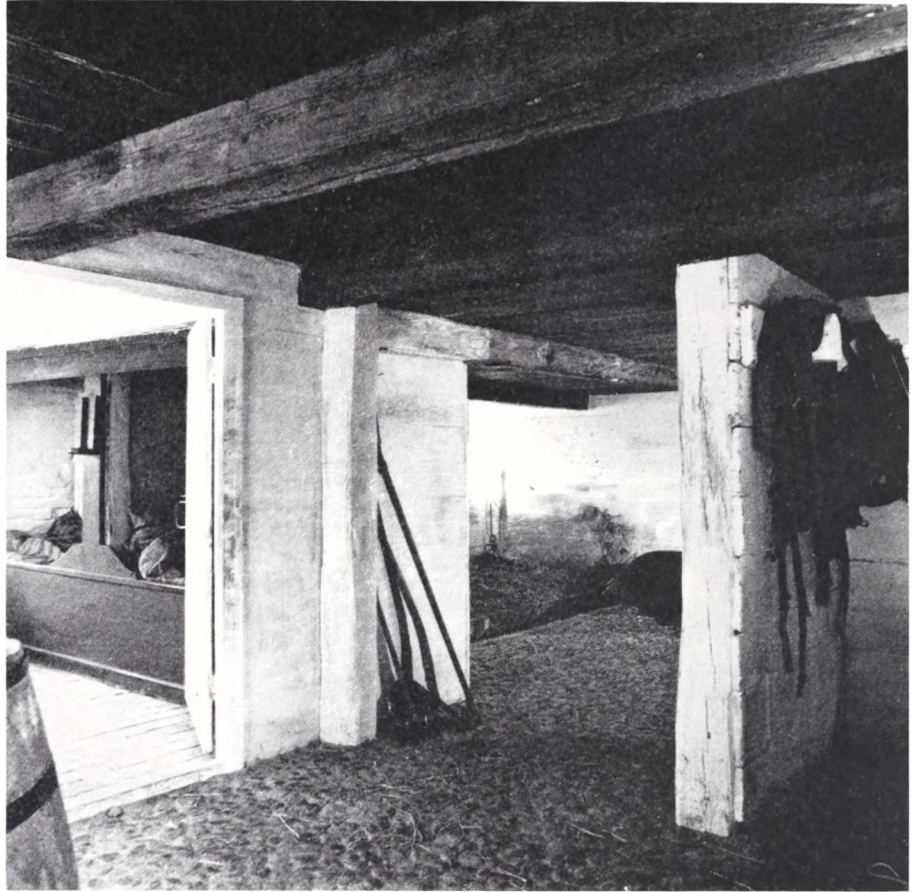

Fig. 26. Studestald og karlekammer.
A. R. Nielsen fot. 1972.

Nu må man ikke forledes til at tro, at vesteregns bønder var særlig gammeldags landbrugere. Netop Claus Clausen var en af de gårdmænd i sognet, der var hurtigst til at prøve nye redskaber, og han havde f. eks. allerede i 1874 købt en slåmaskine for at spare penge til høstfolk. Udvandringen betød mangel på arbejdskraft og stigende lønninger, og dette var medvirkende til, at der i disse år blev indført mange nye landbrugsmaskiner. At man i denne egn beholdt den gamle hjulplov, hænger derimod sammen med denne plovtypes særlige egenskaber og fordele ved pløjning af de tunge eng- og marskjorder og brækning af hedejord.

Udover de 4 heste, 50 kreaturer og nogle får holdt Claus Clausen et par svin i en sti bag den lille studestald, og hønse-, „huset“ var efter vestjydske skik anbragt over svinestien.

Gården har ingen særlig køkkenhave, da man plejede at udlægge et nærliggende markestykke til dette formål, og haven på gårdens sydvestlige side omkring beboelsedelen er fortrinsvis til pryde. Foran stuehusets vinduer er der en for egnen karakteristisk række lindetræer, og haven er fint anlagt med regelrette stier, der skiller bede og græsplæner. I sydøsthjørnet ved det lave stengærde, der kun er stensat mod markerne

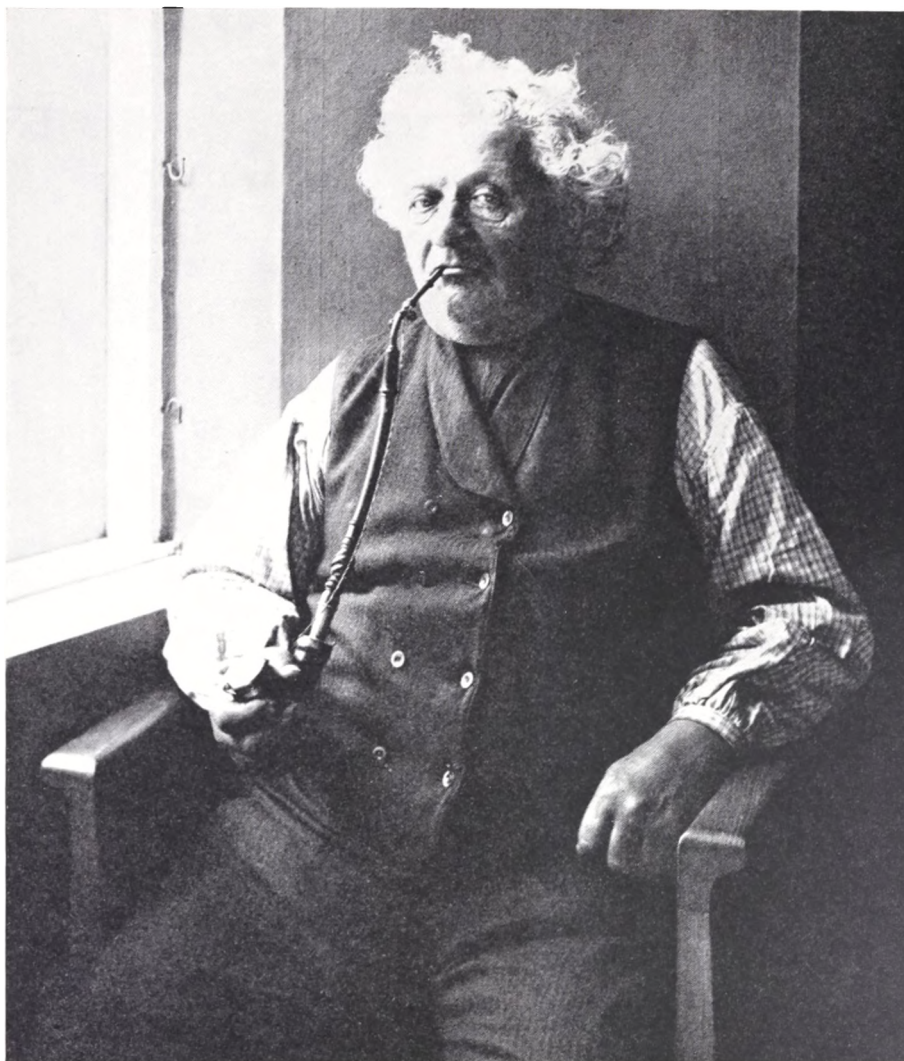
Fig. 27. Caroline Clausen mellem sine to søstre, Grethe (t.v.) og Meta. Sidstnævnte var gift med ejeren af nabogården, Andreas Sørensen Andresen. Deres datter Signe blev siden gift med Caroline og Claus Clausens søn Peter, der overtog museets gård i 1921. Data som fig. 14.

og indefter blot skråner mod haven, er et lysthus, dvs. en lille cirkulær plads omgivet af lindetræer.

Museet forsøger ved sine genopførelser at skildre landlig byggeskik og landbefolkningens kultur så bredt som muligt, og udførelsen af disse principper er selvfølgelig afhængig af, hvilke pengemidler museet får at arbejde med, og hvilke bygninger der er mulighed for at overtage. Sønder Sejerslev-gården skildrer på museet den velbjegete bonde, men giver derved et ensidigt billede af egnens kultur. Sognedegn J. Hansen, der skrev Emmerlev Sognekronike, foretog i 1855 en analyse af sognet, hvori han konkluderer, at 70 familier kan henregnes til gårdmandsklassen, 175 til husmandsklassen og 121 til indersteklassen, dvs. de jordløse husmænd. Disse forhold havde selvfølgelig ændret sig en del i løbet af de 20 år frem til 1874, men giver alligevel basis for et skøn over sognets sociale struktur på den tid, Claus Clausen flyttede til gården.

Claus Clausen hørte til sognets overklasse. Familien ejede flere gårde,

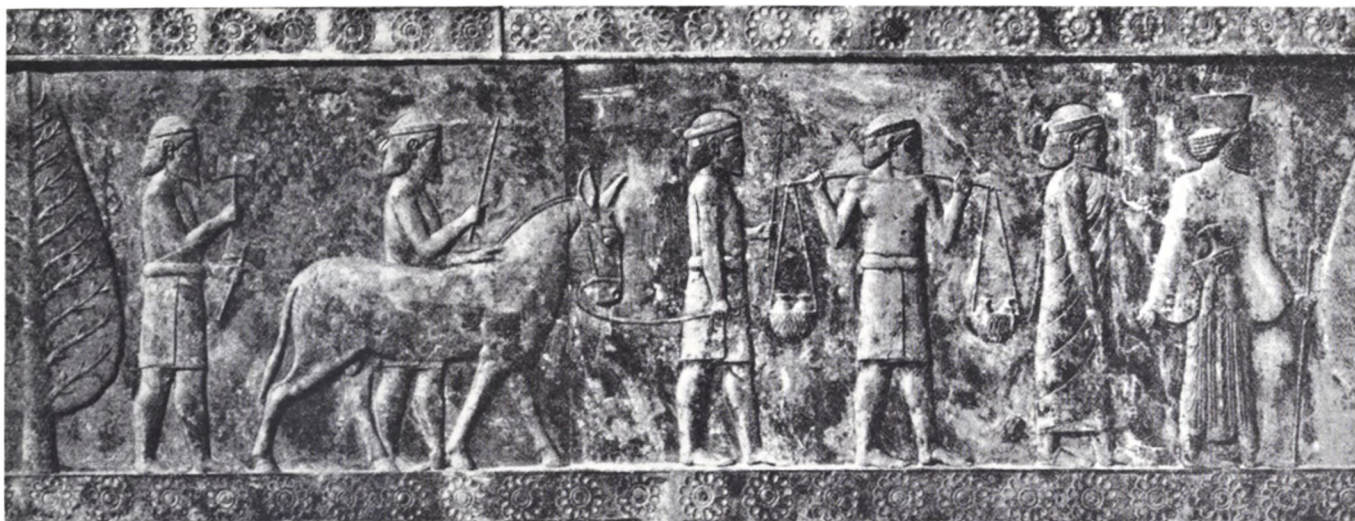
Fig. 28. Claus Nielsen Clausen. Affotografering af skilderi på museet.

og hans far Mikkil Sørensen Clausen var en højt agtet sognefoged, der ved begravelsen blev fulgt af ca. 270 personer med 68 vogne. På gården bespistes 200 gæster, og i testamentet blev oprettet et legat på 3900 Rigsmark til fordel for trængende i Sønder Sejerslev bylag.

Sønder Sejerslev-gården kan således kun tale for en beskeden del af sognets befolkning; imidlertid kommer denne gård ikke til at blive den eneste repræsentant for egnens kultur på museet. I 1965 var man så heldig at kunne overtage et hus fra nabobyen Nørre Sejerslev, og dette lille syvfags hus opføres i øjeblikket overfor Claus Clausens gård og vil illustrere husmandens tilværelse.

Når de besøgende har glædet sig over Claus Clausens imponerende gård, bør de gå over marken og kigge ind til husmandsfamilien, hvis tilværelse blandt andet var baseret på kniplingen, et håndværk der netop i disse år var i stærk tilbagegang på grund af den voksende konkurrence fra de maskinfremstillede tekstiler.

De ældste græske mønter

Af OTTO MØRKHOLM

Gennem menneskehedens historie spiller begrebet „penge“ en stor og afgørende rolle. Dels tjener pengene, så snart man har forladt den mest primitive samfundsorganisation, som værdimåler og omsætningsmiddel for varer, men nok så vigtig er deres funktion ved opsamling af kapital. Besiddelse af kapital medfører ikke alene social status, men giver også ejeren mulighed for direkte eller indirekte at udøve politisk magt inden for det samfund, han lever i. Fra de ældste tider har mange forskellige varegrupper fungeret som penge. Hos Homer træffer vi oxen som værdimåler, og det latinske „pecunia“, hvorfra ordet „penge“ stammer, viser også hen til et samfund, hvor kvæget var både omsætningsmiddel og kapital. I visse dele af Afrika finder man stadig skallerne af kauri-muslingen benyttet som betalingsmiddel. I de fleste samfund blev metallerne, især ædelmetallerne guld og sølv, hurtigt den foretrukne pengeform af rent praktiske grunde. De var nærmest uforgængelige, kunne nemt transporteres, og endelig var de lette at dele i de større eller mindre portioner, man havde brug for ved forskellige økonomiske transaktioner.

Overgangen fra penge af ædelmetal til egentlige mønter, dvs. små metalbarrer af en bestemt vægt og forsynet med et præg, som garanterede deres omsættelighed, finder sted i den vestlige del af Lilleasien, omtrent samtidigt i de græske byer langs kysten og i det lydiske kongerige i baglandet. Her fandtes i naturen det såkaldte elektron, en legering af guld og sølv, som især udvaskedes af Paktolos-floden, der

Fig. 1. Relief fra Persepolis. Indisk gesandtskab frembærer gaver eller tribut til Perserkongen. Krukkerne, som bæres i to kurve ophængt i et åg, indeholder muligvis guldstøv.

2

Fig. 2. Lille elektronfigur, fundet i basis af det ældste Artemis-tempel i Efesos. Beg. af 6. årh. f. Kr.

flyder forbi den lydiske hovedstad Sardes. Dette blev i begyndelsen det foretrukne møntmetal.

Dateringen af de ældste græske mønter hænger nøje sammen med fortolkningen af de arkæologiske udgravninger af Artemis-templet i Efesos. Her undersøgte en ekspedition fra British Museum i årene 1904–1905 nogle fundamenter, som gik tilbage til tiden før kong Kroisos (ca. 560–546 f. Kr.). I en rektangulær basis, som var bevaret i 1,21 m højde, fandtes nedlagt mellem skifterne en række smykkegenstande (fibler, figuriner o. l.) samt 28 mønter (4 af sølv og 24 af elektron), alt tydeligt anbragt som bygningsoffer under selve opførelsen. Genstandene spændte i alder fra slutningen af 8. årh. f. Kr. til begyndelsen af 6. årh. f. Kr. (fig. 2). De yngste genstande må naturligt antages at være samtidige med afslutningen af byggearbejdet, der således kan dateres til årene 600–590 f. Kr. Det er nu interessant at konstatere, at de 28 mønter fra denne basis repræsenterer alle stadier i de tidligste mønters udvikling. Først, typologisk set, kommer de fire kugleformede sølvklumper uden noget som helst præg samt et bønneformet elektronstykke, hvis forside er glat og konveks, medens bagsiden er flad og forsynet med uregelmæssige fordybninger (fig. 3). I næste stadi bliver møntens bagside behandlet med én eller flere punsler, der efterlader en regelmæssig firkantet fordybning (fig. 4–5). Derefter bliver forsiden forsynet med en række striber, formentlig for at metalstykket ikke så nemt skulle glide under prægningen (fig. 6). Endelig bliver der i forsidestempet skåret en egentlig type, i begyndelsen ovenover den stribede grund (fig. 7), men til sidst forsvinder striberne. En enkelt mønt fra Artemis-templet har endda nået den sidste fase i udviklingen og har figurtyper på både for- og bagside. Et eksemplar af den almindelige lydiske løvetype er særlig interessant ved at den bærer spor af den lydiske indskrift „*valvel*“, der almindeligvis tydes som kongenavnet Alyattes, Kroisos' forgænger (fig. 9). Da Alyattes besteg den lydiske kongetrone omkring 615 f. Kr., må hans mønt være en af de yngste i fundet.

Den komplicerede udvikling, som er skitseret ovenfor, kunne måske tænkes at have krævet temmelig lang tid. Imidlertid er de ældste typers andel i fundmassen så betydelig, at deres oprindelse ikke kan skydes alt for langt tilbage i 7. årh. f. Kr., da de ellers næppe kunne være i cirkulation i nævneværdigt omfang ved næste århundredes begyndelse. En datering til omkring 640 f. Kr. for møntvæsenets fødsel kan ikke være meget forkert.

Blandt de tidlige elektronmønter har den lydiske serie været genstand for den mest indgående undersøgelse. Hovedmønten var en såkaldt stater, der vejede 14,16 g, men den almindeligste mønt var tredjedelsstateren med en vægt på 4,72 g og en fremstilling af et løvehoved på forsiden, medens bagsiden var forsynet med en firkantet fordybning uden type (fig. 10). Denne møntserie viser en bemærkelsesværdig nøjagtighed ved justeringen af vægten; derimod har undersøgelser

Fig. 3-9. Elektronmønter fra udgravningerne af Artemis-templet i Efesos. 2:1.

af legeringens sammensætning vist, at guldindholdet er stærkt svingende fra 54,9 helt ned til 31 %. De tilsyneladende ganske ens mønter har altså en højst forskellig metalværdi, et forhold, som spiller en vigtig rolle i den moderne videnskabelige diskussion om indførelsen af mønter, og som vi skal vende tilbage til nedenfor.

Mens det lydiske rige besad en fast mønttype, som sandsynligvis er blevet benyttet af flere konger, prægede de ioniske kystbyer, så vidt vi kan skønne, med flere forskellige typer, hvoraf langt fra alle med sikkerhed kan henføres til bestemte byer. Milets liggende løve med tilbagevendt hoved og Fokaias sæl (græsk: foke) er dog tydelige nok (fig. 11-12). Fra Efesos stammer nogle mønter forsynet med Artemis' hellige dyr, hjorten i hel eller halv figur. Et par mønter af denne serie er særligt vigtige ved at være forsynet med indskrift. En lille nominal har personnavnet Phanes i genitiv, men den tilhørende stater bærer den udvidede indskrift „*Phaneos emi sema*“, „jeg er Phanes' tegn“ (fig. 13-14). Det store problem ved disse mønter er nu, om Phanes er navnet på en møntembedsmand, som forestod udmøntningen på byens vegne, eller om han kan være en privat person, storkøbmand eller lignende, som selv af prestigemæssige eller praktiske grunde har ladet en del af sin beholdning af elektron omdanne til mønter. Personlig finder jeg den sidste forklaring mest sandsynlig. Før vi forlader elektronmønterne, er det værd at understrege, at deres købekraft var så stor, at selv de mindste elektronmønter, små „fnug“ på 0,15 g, havde en værdi svarende til $\frac{1}{3}$ får, mens man for én af de almindelige lydiske tredjedels-staterer ville kunne købe over 10 får. Disse mønter kan øjensynligt ikke anvendes ved den daglige omsætning af livsfornødenheder på torvet, men udover eventuelle større ind- og udbetalinger til og fra offentlige kasser kun til engros handel og fjernhandel.

Med Kroisos' tronbestigelse i Lydien ca. 560 f. Kr. indledtes en ny udvikling, idet den legendarisk rige konge opgav sine forgængeres elektronudmøntning og i stedet gik over til at præge mønter af rent guld og rent sølv (fig. 15-17). Samtidig nedsattes vægten på stateren til ca. 10,8 g for både guld- og sølv mønt. Hermed fik man imidlertid et vanskeligt vekselforhold mellem mønterne i de to metaller, idet værdiforholdet mellem dem øjensynligt lå fast som $13\frac{1}{3}:1$. For at lette omvekslingen nedsattes guldstaterens vægt en gang i løbet af Kroisos' regeringstid til 8,1 g, hvorved man opnåede, at ti sølvstaterer kunne omveksles til 1 guldstater ($8,1 \times 13\frac{1}{3} = 108,0 = 10,8 \times 10$). Der blev således etableret et fast bimetallisk møntsystem, det første i verdenshistorien. De tunge og lette guldmønter samt sølvmønterne har alle samme forside type: forparten af en løve med åbent gab konfronteret med en tyr, hvoraf kun forkroppen afbildes. Bagsiden er stadig uden type, men for at få både løve og tyr til at træde tydeligt frem på forsiden anvendes to punsler af lidt forskellig størrelse, som efterlader hver sit firkantede indslag på bagsiden.

10

11

12

Fig. 10. Lydien. $\frac{1}{3}$ -stater af elektron.
 Fig. 11. Elektronstater fra Milet med liggende løve, der drejer hovedet tilbage. Bemærk i bagsidens fordybninger foroven et hjortehoved, i midten et firbenet dyr. Fig. 12. Elektronstater fra Fokaia; under sælen ses byens initial. 2:1.

Da perserne gjorde ende på det lydiske herredømme ved erobringen af Sardes i 546 f. Kr., kom de til at herske over landområder, hvor mønter gennem knapt hundrede år havde vundet en fast plads som omsetningsmiddel til betaling af skatter og afgifter osv. Som det så tit går, når et krigerfolk på et relativt lavt kulturelt niveau får magten over et gammelt kulturområde, efterlignede de nye erobrere slavisk deres forgængere, også på udmøntningens område. Under de to første perserkonger Kyros (død 529 f. Kr.) og Kambyses (529–522 f. Kr.) udmøntedes i Sardes guld- og sølvmonter af Kroisos' type og efter samme vægt-system, som hans sidste serier. Kun foretrak perserne at udmønte sølvet som halvstaterer på ca. 5,4 g, hvoraf der gik 20 på guldstateren.

Mønter af denne type anvendtes hovedsagelig i Perserrikets vestligste provinser, især Lilleasien, men et interessant fund fra rigets centrum, Persepolis, i selve stamlandet Persis, viser, at man her tillagde mønterne stor betydning som en slags officielle dokumenter. I to af hjørnerne af Dareios I's store audienspalads, den såkaldte *apadana*, fandtes kileskrifttavler af guld og sølv indmurede i fundamentet, og under disse tavler var anbragt sølv- og guldmønter som et bygningsoffer. Alle guldmønterne var staterer af Kroisos' type, mens sølvmonterne var græske og stammede fra Abdera i Nordgrækenland, den vigtige handelsø Aigina, samt fra Kypern. På grundlag af kileskrifttavlernes oplysninger kan grundstensnedlæggelsen og bygningsofferet dateres til årene før 511 f. Kr., og i betragtning af fundets højofficelle karakter, må man være berettiget til at slutte, at en egentlig persisk udmøntning endnu ikke var påbegyndt. Hvis Dareios på dette tidspunkt havde præget mønter af den nye persiske type, måtte han dog have foretrukket dem til nedlæggelse i apadana-bygningsofferet.

Sandsynligvis er der ikke gået mange år efter apadanaens indvielse, før Dareios besluttede at ændre de fra lyderne overtagne mønttyper. Omkring 515–510 f. Kr. indførtes nye mønter i både guld og sølv. Vægten øgedes lidt, således at guldmønten (*dareiken*, som har navn efter Dareios) vejede 8,4 g; sølvmonter, den såkaldte *siglos*, øgedes tilsvarende til 5,6 g; værdiforholdet mellem de to metaller var uforandret, og 20 sigler havde altså samme værdi som 1 dareik ($8,4 \times 13\frac{1}{3} = 112,0 = 5,6 \times 20$). I hvert fald i begyndelsen har møntproduktionen stadig været koncentreret i Sardes.

Af siglerne kendes fire forskellige typer. På de to ældste (fig. 19–20) ses henholdsvis en stående figur som knæstykke med en bue og to pile i hænderne og den samme figur som bueskytte i knæløbende stilling. På en senere type fremstilles den samme skikkelse i knæløb med en bue i venstre hånd og et spyd i højre (fig. 21); endelig erstattes på den yngste type spydet i højre hånd med en daggert eller et kort sværd (fig. 22). På grund af disse typers forekomst i forskellige møntfund kan de to ældste dateres til Dareios I's tid (død 486 f. Kr.), mens gruppe tre, som er langt den største, har været udmøntet fra ca. 486 f. Kr. og

13

14

Fig. 13-14. Stater og $\frac{1}{3}$ -stater af elektron. Præget i Efesos af Phanes. 2:1.

lige til achæmeniderigets ophør. Fra ca. 400 f. Kr. prægedes gruppe fire jævnsides med gruppe tre. Dareikernes fremstilling er den samme som siglernes. Type tre (fig. 23) og fire er langt de hyppigste, men i de seneste år er i alt fire dareiker af type to blevet kendt. Type ét er derimod stadig ukendt som guldmønt, og det er muligt, at den aldrig har været præget, selv om nogle forskere mener, at et heldigt nyfund kan bringe den for dagen.

Tidligere har figuren på dareiker og sigler almindeligvis været betragtet som perserkongen, og man har endda forsøgt at fordele mønterne på forskellige herskere efter portrætfremstillingerne (?). I nyeste tid har man imidlertid gjort opmærksom på, at den takkede krone, som figuren bærer på hovedet, ikke svarer til den persiske kongelige hovedbeklædning, og at perserkongen i de officielle relieffremstillinger, som vi kender fra Persepolis, aldrig fremstilles bevæbnet eller i kamp. Det er derfor naturligt at antage, at mønttyperne viser en guddom eller heros, som symboliserer kampen mod mørket og de onde magter, der spillede en så stor rolle i den zarathustriske religion.

Som allerede nævnt var den persiske møntproduktion koncentreret i Sardes, og ud fra møntfundene i hele Perseriget er det klart, at de persiske sigler var en lokalmønt, hvis væsentlige omløbsområde var indskrænket til det vestlige og centrale Lilleasien; dareiken blev derimod efterhånden en handelsmønt af international betydning. Vi har nu fulgt møntvæsenets udvikling i det vestlige Lilleasien fra udmøntningernes begyndelse omkring 640 f. Kr. og ned til Dareios I's indførelse af den persiske rigsmønt i slutningen af 6. årh. f. Kr. I løbet af samme tidsrum begyndte en række stater i det græske moderland, først og fremmest byerne ved den saroniske bugt, Aigina, Korinth og Athen, at præge mønt, men i dette område blev sølvet det helt dominerende møntmetal. Fra 6. århundredes midte findes også sølvudmøntninger fra en række bystater i det græske kolonisationsområde, både mod nord i Thrakien og Makedonien og i de betydelige vestlige kolonier i Syditalien og på Sicilien. Før århundredets slutning er selv så fjerne områder som Kyrene i Nordafrika og Kypern blevet møntproducerende.

Mens den græske verden således hurtigt overtog brugen af mønter, blev den nye opfindelse ikke særligt påskønnet uden for grækernes område. Så vigtige handelsfolk som fønikerne, karthagerne og etruskerne vedblev langt ned i 5. årh. f. Kr. at klare sig med umøntet ædelmetal, og når græske mønter fandt vej til disse egne, blev de altid betragtet og behandlet som barrierer af metal, skåret i småstykker, omsmeltet osv. Dette forhold virker umiddelbart besynderligt, men må nok inddrages i overvejelserne, når man ønsker at diskutere og eventuelt forklare det ældste græske møntvæsens opståen og funktion.

Den klassiske teori om mønters funktion, som allerede findes udformet hos Platon og Aristoteles, går ud på, at mønterne anvendes som værdimåler, omsætningsmiddel og til opsparing af kapital. Den er ud-

Fig. 15–17. Kong Kroisos' mønter fra Sardes. Fig. 15: Tung guldstater; fig. 16: let guldstater; fig. 17: sølvstater. Den lette guldstater fig. 16 kan eventuelt være præget under Kyros. 2:1.

formet under indtryk af forholdene i 4. århundredes Grækenland og forklarer indførelsen af mønter som en simpel, praktisk begrundet forholdsregel, der så at sige opstod af sig selv, da handelslivets vækst skabte behov derfor. En udvikling fra primitiv tuskhandel over brugen af ædelmetal til egentlige mønter synes naturlig og ligetil.

Selvfølgelig, fristes man næsten til at sige, har en sådan forklaring ikke kunnet tilfredsstille den moderne videnskab. Forskellige forskere har udkastet mere spekulative teorier og villet søge religiøse eller sociologiske forklaringer på fremkomsten af mønter. Ifølge én teori har de græske templer spillet en afgørende rolle som produktionscentre for de ældste mønter, og alle typerne har først og fremmest en magisk-religiøs betydning. De mange dyrefremstillinger opfattes som totemdyr. Andre forskere betragter de første mønter som udmærkelsestegn eller „ordner“, hvis hovedfunktion er at fremhæve besidderens position og status, og sammenligner dem med de guldringe, som skandinaviske konger i sagntiden skænkede deres hirdmænd. Som følge af mangelen på skriftlige kilder kan sådanne overvejelser dog næppe blive mere end ubevislige formodninger. Selv de bedste analogier, hvad enten de hentes fra vor egen fortid eller fra primitive samfundsforhold i nyere tid, kan jo kun angive en mulighed.

En ny og opsigtsvækkende teori om møntvæsenets opståen er for nogle år siden fremsat af den nu afdøde svenske historiker Sture Bolin. Hans udgangspunkt er den konstaterede svingning i de lydiske elektronmønters guldindhold, der som ovenfor anført, giver de enkelte mønter en meget forskellig metalværdi. Bolin forklarer dette som et resultat af en bevidst manipulation med møntmetallet. Ved at iblande større mængder af det billige sølv opnåede den lydiske konge en fortjeneste, og hans undersåtter, som var tvunget til at bruge hans betalingsmidler, havde vanskeligt ved at opdage dette, da en nøjagtig lødighedsbestemmelse af metallegeringen var så at sige umulig. For Bolin bliver den væsentlige faktor ved møntvæsenets opståen den møntudstedende statsmagts ønske om at sikre sig en indtægt. Mønterne bliver bærere af en afgift til staten, mindst ca. 30 %, men så længe de er lavet af elektron, kamoufleres afgiften ved, at manipulationen kun omfatter mønternes lødighed, mens deres vægt fastholdes med stor nøjagtighed.

Overfor Bolins tanker kan man imidlertid rejse flere indvendinger. For det første er det ikke bevist med sikkerhed, at metallet i de lydiske mønter er en kunstigt fremstillet legering. Så længe man ikke har analyser, og helst mange, af det naturlige lydiske elektron, kan man ikke afvise, at de observerede svingninger i guldindholdet kan forekomme allerede i det af flodsandet udvaskede metal. Endvidere forudsætter Bolins argumentation en stærk statsmagt, der kan påbyde anvendelsen af sine mønter inden for sit territorium og kontrollere, at påbudet overholdes. En sådan magt var de lydiske konger måske i besiddelse af, selv om man er berettiget til at tvivle om deres mulighe-

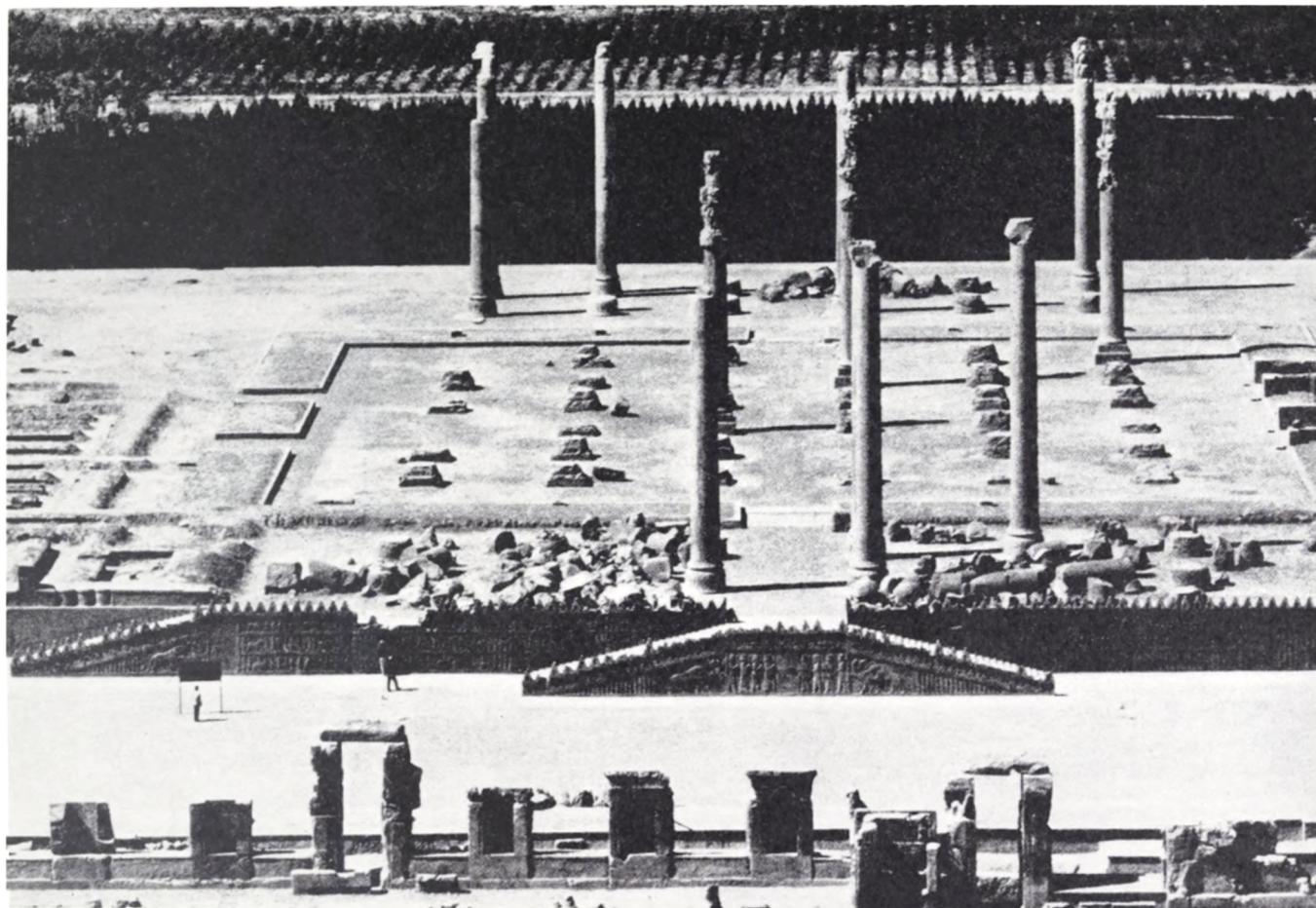

Fig. 18. Apadana-bygningen i Persepolis, påbegyndt af Dareios I ca. 515 f. Kr.

der for at udøve den effektive kontrol. Men de græske bystater med deres løse organisation og deres uendeligt lille landområde kan hverken have haft ønske om eller mulighed for en så snæver økonomisk kontrol med samfundslivet.

Endelig bliver møntvæsenets videre udvikling meget vanskelig at forstå ud fra Bolins udgangspunkt. Dersom de lydiske herskere havde gjort den mageløse opdagelse, at de kunne tjene på at blande mere sølv i deres elektron før udmøntningen, hvorfor gik Kroisos så over til en produktion af guld- og sølvmonter, hvorved netop den indbringende mulighed for at fuske med metallets lødighed gik tabt? Og hvis møntproduktion i det hele taget blev benyttet som indtægtskilde blandt de græske stater, hvad mange af Bolins tilhængere går ud fra, hvorfor holdt perserne så fast ved deres overvejende natural-økonomi så længe, således som både indskrifter og de berømte tributrelieffer fra Persepolis giver tydeligt udtryk for (fig. 1)?

Under indtryk af de vanskeligheder som Bolins teori rejser, er det nok nødvendigt at vende tilbage til en mere traditionel forklaring på

19

20

21

22

Fig. 19–22. Persiske sigler af sølv med fire forskellige fremstillinger. På fig. 22 bemærkes en kontramarkering, sandsynligvis udført i Kilikien i 4. årh. f. Kr.

mønternes oprindelse og ældste historie. En sandsynlig rekonstruktion af udviklingen må vel lyde omtrent således:

Omkring 640 f. Kr. begyndte enkelte købmænd i de ioniske byer på Lilleasiens vestkyst at omdanne deres beholdninger af elektron til mønter af en bestemt vægt. I ganske få tilfælde signerer de deres produkter, hvad der formentlig må have reklamemæssige årsager, ligesom udmøntningen i det hele taget vel snarere skyldes ønsket om at erhverve prestige end praktiske, handelsmæssige hensyn. Råmaterialet importeredes formodentligt fra Lydien, hvor man hurtigt lærte den ny opfindelse at kende. De lydiske konger begyndte så deres egne udmøntninger, som hurtigt fik et væsentligt større omfang end de ioniske. Da Lydien var selvforsynende med råmaterialet, kunne produktionsomkostningerne ved udmøntningen væltes over på kunder, der ikke havde egne metalforekomster, dvs. først og fremmest de ioniske købmænd. Det er muligt, at den lydiske konge har sikret sig en beskedent fortjeneste udover de rene produktionsomkostninger, men en profit i nærheden af Bolins 30 % er ganske udelukket. I hele den græske oldtid var fortjenesten ved møntproduktion reguleret af forskellen i pris på råmetallet i de producerende og ikke-producerende områder. Det lydiske eksempel har hurtigt haft den virkning, at udmøntningen også i de græske byer i Ionien gik over til den offentlige myndighed, og i denne skikkelse har møntvæsenet bredt sig vestpå, hvor vi aldrig træffer privatudmøntninger. Netop i slutningen af 7. og begyndelsen af 6. århundrede f. Kr. førte både en væsentlig udvidelse af fjernhandelen og en forøgelse af de græske bystaters økonomiske aktivitet til et øget behov for let håndterlige betalingsmidler, hvilket forklarer den forbavsende dynamik i møntvæsenets udbredelse i den græske verden.

23

Fig. 23. Gulddareik, 5. årh. f. Kr., for- og bagside. 2:1.

Altartavle på værksted

Af VERNER THOMSEN

Om Roskilde Domkirkes højaltartavle har en historiker udtalt, at den er et perfekt stykke håndværksarbejde, som ikke efterlader synderligt indtryk på sin beskuer. En erfaring der sikkert er blevet mange af domkirkens besøgende til del.

Altartavlens rigdom på snitværk og forgyldning har, under den hidtidige opstilling i kirken, virket overvældende og uoverkommelig at beskue og måske som følge deraf en smule uinteressant. En del af skylden herfor må nok placeres på de sekundære trekantgavle, som man i renaissancetiden har anbragt oven på tavlens ellers så arkitektonisk smukke kronesims. Balancerende oven på disse gavle har yderligere

Fig. 1. Altartavlen fra Roskilde Domkirke under snedkermæssig behandling på Nationalmuseets konserveringsværksted.

været anbragt kugler, der i nyere tid er blevet erstattet med forgyldte kors. Altsammen tilføjelser, der har været påhængt, antagelig for at tavlen skulle synes større end den i virkeligheden var uden egentlig hensyntagen til altertavlens arkitektur. Endvidere har tavlen farvemæssigt været svært belastet af den nyere bemaling, der hovedsagelig er blevet påført tavlens konstruktive elementer, karme, rammeværker, gesimsli-ster og lignende. En staffing, der symfonisk med tavlens billedskårne, malede og forgyldte relieffer uden pauser har istemt et kæmpemæssigt trompetskrald, således at de oprindelige farvers finere og spinklere toner ingen mulighed har haft for at klinge igennem. Så meget mindre som den oprindelige staffing i mange år har været stærkt nedstemt af snavs og eftermørknet lakovertræk.

Altertavlen blev nedtaget umiddelbart efter tagbranden i domkirken den 26. august 1968, da det endnu var uvist om korets hvælvinger kunne styrte sammen. Under branden blev altertavlens fløje tillukket og hele skabet tildækket med presenninger, der til stadighed overspuledes med vand, alt imens en regn af gnister feg ned fra huller i korets hvælvinger. Der skete da ingen betydelige skader på altertavlen. Tav- lens alvorligste skader er snarest sket under de senere års udtørring af træværket i forbindelse med en effektiv opvarmning af kirken, uden at der samtidig blev rådet bod på den faldende relative luftfugtighed. Sådanne udtørringsskader på vort kirkeinventar er blevet alt for almin- delige i de seneste år. Under udtørringen af det bemalede træværk opstår en skrumpning i træet, og farvelaget, der her som oftest er anlagt på et kraftigt kridtgrundslag, har ringe mulighed for at følge træets bevægelser. Der opstår i heldigste fald blærer i farvelaget, der kan fast- lægges igen, i værste fald blærer, som skaller af og går tabt. Roskilde- tavlen havde ved nedtagningen både skader af den første og af den sid- ste art, hvorfor altertavlen blev genstand for en grundig undersøgelse med henblik på en nødvendig konservering.

Fig. 2. Perspektivisk reliefstykke i pre- dellaens midtfelt. Nederst er en kvinde og en mand vidne til Kristi omskærelse. På pulpituret over deres hoveder musi- cerer en mandsling på et orgel, hvis fløje er prydet med miniaturemalerier. Fotografiet er taget før konserveringen.

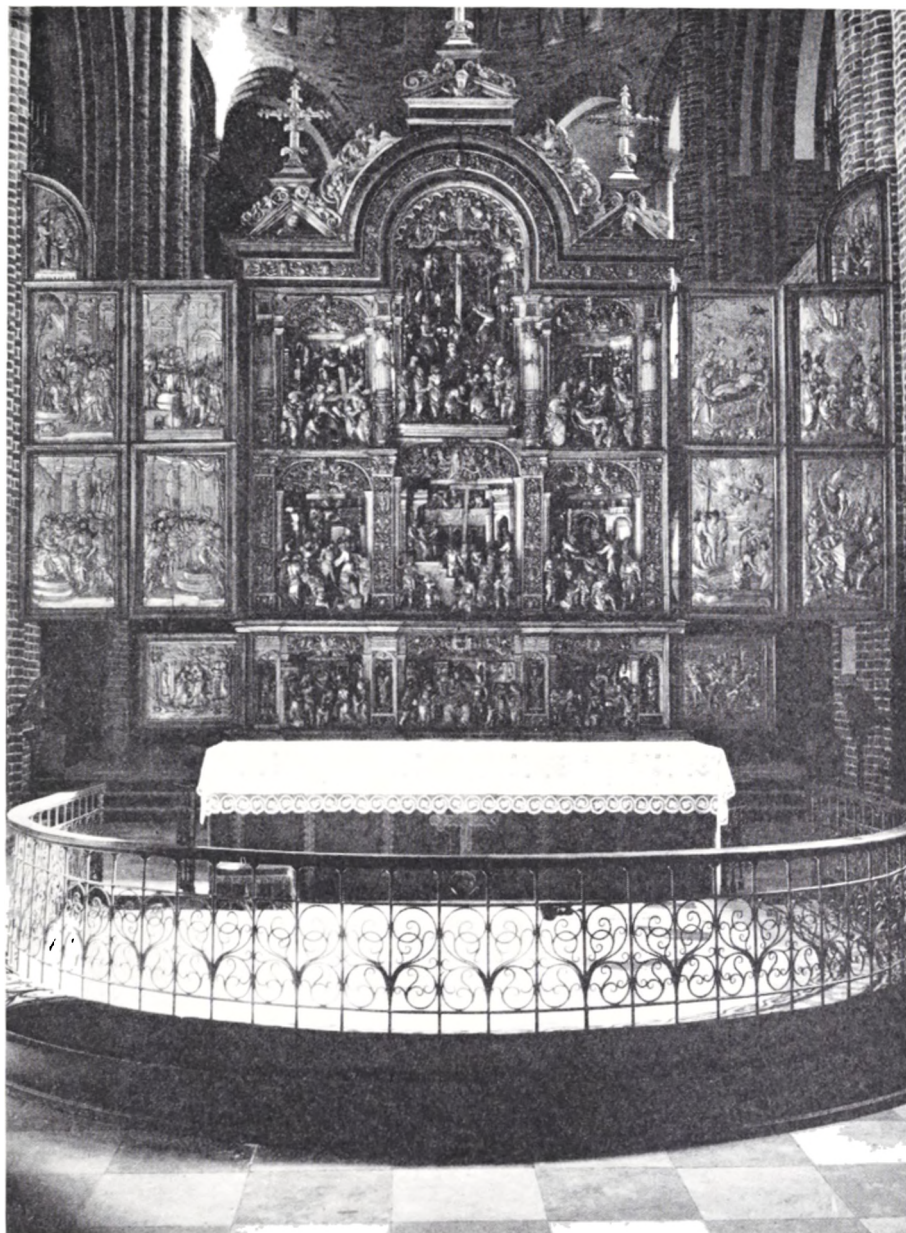
Der blev stillet to forslag til en farvemæssig istandsættelse af alter- tavlen. 1. En fastlægning af den bevarede staffing. 2. En fastlægning som 1, en afdækning af tavlens overmalede partier med efterfølgende retouchering og en supplerung af kridtgrund og forgyldning.

Idet man skønnede det arkæologisk forsvarligt at udføre de foreslåede suppleringer, og da man anså en afdækning og retouchering for en gen- oplivning af staffingens kunstneriske værdi, valgtes forslag 2, hvorefter arbejdet på Nationalmuseets atelier nu har stået på i tre år.

Sideløbende med den farvemæssige istandsættelse blev tavlen underkastet en snedker- og billedskæreremæssig istandsættelse, hvor bl. a. alle snedkerkonstruktioner har været adskilt og samlet på ny.

At Roskilde-tavlen kan virke fremmedartet er intet under, idet den er importeret fra Antwerpen. Tavlen, der er fra omkring 1560, er ud- præget nederlandsk og er nært beslægtet med altertavlen i Bouvignes. I sin opbygning er den nærmest i sengotisk tradition, men ved nær-

Fig. 3. Ældre fotografi af altertavlen med sekundære trekantgavle, ornamenter og kors.

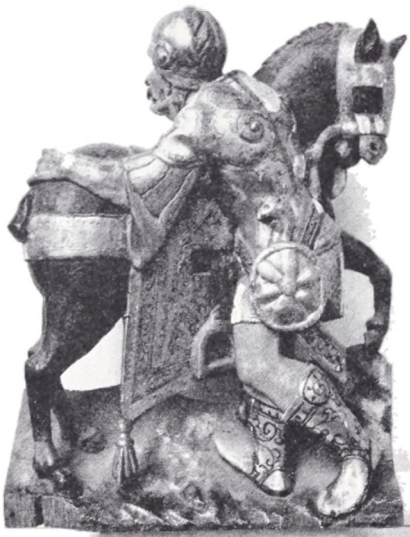
mere eftersyn fuld af renaissanceornamentik. Flandern drev på reformationstiden livlig handel med omverdenen. Det ville derfor være naturligt, om altertavlen også var præget af orientalske strømninger.

Midterskabet, der har påhængslede fløje med fladt udskårne og forgyldte relieffer på begge sider forestillende scener fra Kristi liv, hviler på et selvstændigt udført fodstykke (predella) ligeledes med påhængslede fløje, dog kun med relieffer på indersiden. I predellaen og midterskabet findes nicher, i alt ni, også med scener fra Kristi liv. Nicherne er udformet som små dukketeatre, med perspektivisk opbyggede sætstykker og et væld af figurer udført i rækker af relieffer påsømmet lagvis uden på hinanden. Scenerne er overhvælvede med muslingeskal-

Fig. 4. Nærbillede af afskalninger på en af midtskabets kulisser.

Fig. 5. Et af predellaens mange polérforgyldte relieffer med ciseleringer, stemplinger og malede mønstre, tildels udført i den omtalte skrabeteknik. Enkelte partier af kridtgrunden med forgyldning er skallet af og gået tabt. Billedet er taget før istandsættelsen.

formede baldakiner og udskårne gitre af planteornamentik. Hver af nicherne flankeres af pilastre eller halvsøjler med udskårne figurer og ornamentik.

Ved forundersøgelsen fandtes det første fulgyldige bevis for tavlenes oprindelse, nemlig byen Antwerpens kvalitetsgodkendelse af tavlen som eksportvare, to små hænder, nærmest som bjørnekloer, indbrændt i ydersiden af predellaens ene karmstykke. Stemplet sad skjult under et påsømmet billedskærerarbejde. Siden er utallige lignende stempler opdukket rundt omkring på tavlenes karme, rammestykker og snitværker, endog enkelte steder suppleret af Antwerpens byvåben, tre tårne indbrændt oven over de to hænder. På reliefferne forekommer hænderne stemplet enkeltvis i fodstykkernes forkant. Altertavlen i Viborg Søndre sogns kirke er ligeledes et Antwerpen-arbejde, og der findes da også stempler, her anbragt oven i de udskårne figurers hoveder, men af en mere langstrakt hånd. Her i landet er desuden Antwerpen-tavler i Holstebro, Sæby og Ulkebøl på Als. Sidstnævnte med stempel.

Hvornår Roskilde Domkirkes altertavle er opstillet i kirken vides ikke. Den var her i 1623, da fyrst Christian den Yngre af Anhalt besøgte kirken. Han har noteret sagnet om, at spanierne „for år siden“ havde villet bringe den fra Danzig gennem Sundet, men da kongen erfarede, at de satte dens værdi meget ringe, for at den ikke skulle sættes for højt i told, købte han den til den anslåede sum. Det siges at tavlen først stod i Frederiksborg Slotskirke, men blev skænket til Roskilde af Christian IV. Tavlen stod oprindeligt, indtil 1694, „neden for Choret“, dvs. vest for lektoriemuren, og var til daglig lukket. Den blev åbnet „på de tre store Høytider oc Søndagen Jubilate, som er Aarlig Marches Tjd“, samt når „Udlenske Herrer oc Førster eller Gesanter oc andre“ ønskede det. I 1878 nævner Kornerup, at den forhen kunne åbnes, dvs. at den sikkert fra ca. 1860 har fået sin nuværende faste opstilling med fløjene i åben position.

Hovedskabets oprindelige bagklædning kan med rette betegnes som værende altertavlenes bagside, idet den består af tyndt udsavede påsømmede egebrædder med primitivt tildannet not og fjer, og med indridsede tømmerhandelsmærker i den rustikke træoverflade. Det er muligt at synet af en så rå udført bræddevæg ikke har kunnet tåles i en domkirke. Derfor har man forsynet bagsiden med dens gulvbræddetykke forskalling. Denne beklædning har så i vort århundrede lidt samme skæbne som sin forgænger, idet man da har tilføjet altertavlen sin tredje bagklædning, en smuk fyldingspanelering i fineste maskinsnedkermæssige udførelse fra 1920–21. Skabets karme var på ydersiderne påsømmet nyere glathøvlede finerplader til udjævning af de oprindelige, efter et perfektionistisk synspunkt lidt for rå forarbejdede egeplanker.

Efter fjernelse af karmenes og bagsidens træbeklædninger er frem-

Fig. 6. En primitivt sammentømret baggrundskulisse med baldakin fra altertavlens midtskab. Det malede interiør skæmmes i væsentlig grad af de kedelige afskalninger i farvelaget.

Fig. 7. Reliefskåret figurkomposition fra midtskabet. Foruden stafferingens rigdom på mønstre og ciseleringer er mandfigurens rygstykke ved stempning i forgyldningens kridtgrund tilføjet en stoflighed, der på afstand næsten er usynlig, men ikke uden virkning for helheden.

kommet sømrester og farvespor fra et groftvævet lærred, der tilsyneladende har siddet udspændt fra karmens forkant og hen over tavlens bagside. Efter farvesporene at dømme har denne lærredsbeklædning været til stede, da tavlen for første gang blev udsat for overgreb af en maler med lyst til at ændre på tavlens oprindelige farveholdning. Lærredsbeklædningen er så igen blevet fjernet, inden karmens træbeklædning og bagsidens „gulvbrædder“ er sømmet på.

Gennem tiderne har det ikke skortet på fantasi, når der skulle udtænkes metoder til afstivning, forskønnelse, og om man vil kalde det således restaurering af altertavlen. Jernbeslag er vel nok et af de mest anvendte „konserveringsmidler“, når det har drejet sig om samling af tavlens defekte snedkerkonstruktioner. Således har man i nyere tid afskrælet predella-fløjenes rammetræ for at give plads for kolossalt tunge og kraftige jernrammer til afstivning af de ellers så spinkle trærammer, en vægtforøgelse der i sig selv har krævet fjernelse af fløjenes oprindelige jernhængsler og erstatning af nyere og kraftigere hængsler. Hovedskabets oprindelige bladhængsler har nok været for spinkle til at bære vægten af de store fløje. Vist nok på et ret tidligt tidspunkt har de løsnet sig. Forsøgsvis har de været flyttet til fastere træ, men er siden blevet udskiftet af nyere stabelhængsler.

Afstivning af en fritstående skabsaltertavle med bevægelige fløje som Roskilde-tavlen vil altid være et problem, især når der ingen mulighed er for at anbringe stivere i murværket omkring den. En mulighed var, som gjort andetsteds, at opbygge et udvendigt stolpeværk ved tavlens bagside. I domkirken har man en gang i vort århundrede klareret problemet ved i altertavlens skab at indoperere fire kraftige, lodretstående og i stengulvet indstøbte T-jern, fastboltet i tavlens karmtræ, en operation, der ikke har kunnet gå helt smertefrit for sig, idet man for at give plads for så kraftige jernbjælker i tavlens indre, har måttet bortskære dele af tavlens oprindelige træværk.

Under tavlens oprindelige opbygning har snedkeren ikke blot skelnet mellem, hvad der var for eller bag på altertavlen, men han har også i sit arbejdes udførelse skelnet mellem, hvad der ville kunne ses, og hvad der ikke kunne ses, når han havde afsluttet sit arbejde. Ligeså pertentligt som facaden er forarbejdet med fineste fornemmelse for træelementernes proportioner, ligeså simpelt er arbejdet udført i de tildækkede områder af tavlen – så sjusket at man ikke kan tro, at det er den selv samme mand, der har forestået hele snedkerarbejdet. Predellaens og hovedskabets karmtræ er godt nok sinket og tappet sammen, hvilket da også har været nødvendigt for at opnå tilstrækkelig stabilitet i de svært belastede hjørnesamlinger. Plankerne er derimod i tilfælde som f. eks. retablets vandrette karmstykker og ved de lodrette karmstykker i hovedskabets topstykke sammentømret af forhåndenværende brædestumper med alle størrelser af jernsøm. Et decideret klamp-huggerarbejde uden sidestykke i tidens danskfremstillede altertavler.

Hovedskabet består af tre lodretstående sammensatte kasser. Den midterste med buet topstykke er noget højere end de andre. Ved nedtagelsen var kasserne sammenholdt af moderne brædebolte og søm. Oprindelig har kasserne tilsyneladende været samlet på en betydelig snedigere måde. Kassernes fodremme er nemlig tildannet med slidser til sammenkobling af de tre selvstændige skabe. På tværs af hver af de to sammenslidsninger er boret et hul, der rimeligvis har været anvendt til indføring af en løstsiddende, men alligevel fastlåsende trætap. Foroven på kassernes sammensatte lodrette karmstykker findes en gennemgående kvadratisk udstemning i træet. I denne udstemning har antagelig været anbragt en trætap med klods på den ene og en kile på den anden side. Et system hvorefter man i århundreder f. eks. har samlet en høvlbænk. Efter dette system har man på en nem måde kunnet adskille og samle en hel albertavle under en transport; den er vel nok en af albertavlens mest raffinerede snedkerkonstruktioner. Kun enkelte steder på tavlen er der anvendt lim. Det findes i relieffernes fuger og som fastgørelsesmiddel for profillister og mindre detaljer. Under videre iagttagelser af snitværket konstateres bedrøveligvis, at alt er samlet med søm, oftest på steder hvor det ikke kan ses, men undtagelsesvis også på steder, hvor maleren med omhu forinden har pålagt sin forgyldning.

I vurderingen af den oprindelige Roskilde-tavle uden tilføjelser og overmalinger vil interessen nok først samles om tavlens fremragende arkitektur indrammende et myldrende figurliv med maleriske kvaliteter, mere end den vil samle sig om billedskærmæssige præstationer. Hvis man går nær på de uhyre detaljerede billedskærerarbejder og studerer livet under nichernes baldakiner, oplever man først denne meget litterære fremstilling af Kristi liv og nikker måske genkendende til den bibelske handling. Ser man da nærmere på figurernes ansigter, må man konstatere, at disse er såre ens allesammen, dog med undtagelse af enkelte landsknægte der er blevet begavet med et særligt ondskabsfuldt udseende. Trods denne noget stereotype fremstilling af handlingens personer danner figurerne, deres placering og deres staffering tilsammen et rytmisk forløb, et skue der med sit litterære indhold nok er en fordybelse værd.

Albertavlens skaber har i tavlens figurlige opbygning moret sig med et perspektiv, der går langt ud over centralperspektivets love. Store figurer er effektivt anbragt side om side med mindre figurer, og baggrundsarkitekturen har styrkende linier for at angive bygningsværkers kolossale størrelser. Den fantasifulde billedskærer har da heller ikke kunnet modstå fristelsen til at lade krogede lyngrødder illudere træer og buske langs Kristi vej til Golgata.

I predellaens to yderste nicher findes tegn på svigtende samarbejde mellem maler og billedskærer. Maleren har på en baggrundskulisse omhyggeligt malet udsigt fra tre vinduer, som billedskæreren har an-

*Fig. 8. Detalje af fig. 7. Ryggens stemp-
linger stærkt forstørret. Billedet fortæl-
ler samtidig en del om den nedbrydning
af kridtgrundslaget, som har fundet sted.*

bragt i modsatte side. Heraf fremgår tydeligt, at malerens arbejde har været helt afsluttet, inden billedskæreren har fastgjort sine snitværker i altertavlen.

Altertavlens staffering, der som før nævnt er anlagt på kridtgrund, er også på anden måde et kapitel for sig. Foruden dens rigdom af matte og polerede forgyldninger forekommer et væld af dekorative mønstre udført i en skrabeteknik, nærmest som mural-maleriets såkaldte sgraffito. De skrabede mønstre er alle udført over en polerforgyldt bund. Oven på denne guldbund er påstrøget et magert farvelag, hvori det pågældende mønster er skrabet, så mønstret veksler mellem farve og guld. Således er mange af personernes dragter rigt udsmykkede,

Fig. 9. Antwerpen-stempling af to hænder indbrændt i predellafløjens rammeværk. Foroven Antwerpens byvåben, tre tårne, som her er stemplet på hovedet.

mere til opnåelse af en æstetisk helhed end for at sætte skel mellem rige og fattige. Mønstrene veksler med næsten usynlige, men dog virkningsfulde stemplinger og ciseleringer i forgyldningens kridtgrund.

For hudfarverne er det gennemgående træk, at kvinderne har lyse ansigter med let røde kinder, fortonende i kølig afskygning ved halsen. Mændene derimod er rødmossede og ofte kølig gråfarvet ved hagens skægvækst. Det er ens for alle figurerne, at maleren har tilstræbt en laserende porcelænsagtig virkning i hudfarven, en malemåde der ved første øjekast kan minde om fede sekundære overmalinger. Mikroskopiske tværsnitundersøgelser har derimod vist, at der her er tale om en bevidst lagvis opbygning af den oprindelige hudfarve. Hudfarverne er anlagt på en meget tynd kridtgrund. Kridtgrundslaget er de fleste steder behandlet med en rødlig blymønjeholdig grundfarve, virkende som klangbund for den endelige hudfarve, der er udpenslet og nuanceret vådt i vådt. Ved enkelte særlig mørklødede personer er hudfarven i stedet anlagt på hvid klangbund. Efter hudfarvens tørring er ansigterne blevet forsynet med detaljer som øjne, næsebor, læber samt overskæg og andre påmalede vækster. Kvindernes og børnenes hårpragt er matforgylt, mændenes hår og skægvækst er malet med brunt eller gråt.

Hovedskabets fløjrelieffer domineres af mat og blank forgyldning og har kun sparsom bemaling. Den blankpolerede forgyldning findes hovedsagelig på klædedragter og baggrundsarkitektur. Den matte forgyldning er anlagt i landskaberne på himmel og jord. Kun de malede vækster på skabsfløjenes indersider og de stafferede rammeværker bryder enstonigheden i fløjenes gyldne spil.

De profilerede rammeværkers oprindelige farveholdning virker i sort, blå og matforgyldning. Det grovkornede blå farvestof er her som flere andre steder på tavlen en art koboltglas, kaldet smalte. Ved undersøgelser er smalte konstateret anvendt som malerfarve første gang omkring 1550, altså et for vor maler ret moderne og uprøvet farvestof, her anvendt med stor teknisk dygtighed både til udfyldning af flader og som led i den før omtalte dekorative skrabeteknik.

Blandt andre af de anvendte farvestoffer kan nævnes den blå azurit og det beslægtede grønne kobberfarvestof malakit. Blandt de røde findes zinner, kraplak, blymønje og den til guldgrunden anvendte bolus. Denne bolus, der er en varm, rødlig lerskifer, har den egenskab, at den kan poleres med agatsten, hvorfor den er anvendelig som underlag for en polerforgyldning. Bolus eller poliment, som farvestoffet også kaldes, tilsættes et bindemiddel, æggehvide eller lim, og påstryges i flere tynde lag, hvorefter guldet anskydes i ren æggehvide eller vand. Det tynde bladguld, der i forvejen er udbredt på en skindpude og tilskåret i kvadrater på ca. 2×2 cm, lægges nu stykke for stykke i den fugtige hinde af bindemiddel. Når bindemidlet er tørt, kan guldet poleres med agatstenen.

Fig. 10. Endnu et Antwerpen-stempel, en enlig hånd, er bragt til syne under et kraftigt støvlag på et af de mange relieffer.

Fremgangsmåden ved guldets polering findes levende beskrevet af den italienske 1400-tals maler Cennino Cennini i „Bogen om malerkunsten“. „Tag din træplade eller det, der er lagt guld på. Læg det på to bukke eller på en bænk. Tag din polersten og gnid den på brystet, eller hvor du har det bedste tøj, som ikke er fedtet. Varm den godt. Så føler du på guldet, om det er færdigt til at blive poleret, undersøg det, mens du hele tiden føler kritisk på det. Dersom du føler støvkorn under stenen, eller det knaser, som når man får støv mellem tænderne, tager du en egerhale og fejer med let hånd hen over guldet. Og således polerer du lidt efter lidt en flade, først på den ene led, dernæst på den anden led, idet du bevæger stenen meget forsigtigt. Hvis du undertiden ved gnidningen med stenen skulle se, at guldet ikke er så jævnt og blankt som et spejl, så tag noget guld og læg et stykke eller blot et halvt stykke på, mens du samtidig ånder på det med munden og straks polerer det med stenen. Og hvis det skulle ske, at din guldgrund driller dig og ikke vil makke ret, så udbedrer du skaden på samme måde. Og dersom du har råd til det, ville det være udmærket og tjene dig til ære at forgylde hele fladen igen på denne måde. Når

du ser, at den er smukt poleret, så er guldet næsten blevet mørkt på grund af glansen.“

En matforgyldning er mindre kompliceret end polerforgyldningen. Som bund for tavlens matforgyldninger er anvendt en mørk okkerfarve, og som indramning af hele den levende guld- og farvevirkning har maleren stafferet predellaens profillister samt alle karmstykkers og rammeværkers yderkanter med en behagelig afstemt sort farve.

Selv en så smuk farveholdning, som tavlen oprindeligt har haft, har ikke kunnet holde stand over for senere tiders modeluner. Man må dog trøste sig ved, at tavlens billedskærerarbejder stort set er gået fri for senere overmalinger. Forhåbentlig skyldes det respekten for det fremragende staffererarbejde, som netop er lagt i disse dele af tavlen. Blot har man overset i hvor høj grad, at snitværkernes staffering har været farvemæssig afhængig af de konstruktive deles stafferinger. Ganske hæmningsløst har man gennem tiderne givet sig i lag med at ændre på karmes og rammeværkers farveholdning, vel nok i den gode tro, at der snarere var tale om en forbedring end om en forsimpning af tavlens farveholdning. Således har altertavlen fire gange været partielt overmalet.

Den seneste staffering af gesimsen, predellakarmens profiler og fløjenes rammeværker (staff. A) var med ultramarinblåt, sort og uægte guld (1884–85). Ved en lagvis afdækning viste sig en hvid maling med forgyldte partier (staff. B), en empirestaffering fra ca. 1820. Staff. C blå med forgyldte partier. Staff. D stort set en partiel opmaling af den oprindelige staffering. Alterskabets og predellaens pilastre, halvsøjler og baldakiner har en oprindeligt smuk, men lidt dekomponeret smalte. Denne smalte dækkedes af et nyere lag mørkeblå farve.

Alle overmalinger er nu fjernet til fordel for den oprindelige staffering. Forinden er der udtaget farveprøver til mikroskopiske tværsnitsundersøgelser. Predellaens karme, der førhen glimrede i ultramarinblåt og guld, bidrager nu til helheden med afdæmpet sort. Denne originale sorte farve er i øvrigt så velbevaret, at retouchering kun i meget ringe omfang har været nødvendig.

Den oprindelige staffering på midtskabets gesims er mindre godt bevaret. Stafferingen står her i mat og blankt guld med blå smalte indlagt bag udskårne frugtklaser anbragt side om side med rødkindede ansigtsmasker. Tre af maskerne er gået tabt. De var forsøgt efterlavet i gips, men der er nu skåret tre nye ansigter i træ. Det er bemærkelsesværdigt, at gesimsens oprindelige ansigter varierer så stærkt i størrelse og form – måske igen et udtryk for tavlen som værkstedsarbejde. Ved afdækningen af gesimsen afslørede farvespor, der markerede anbringelsen af femogtrediven, nu forsvundne tandsnit. Vel nok af praktiske grunde har de været limet oven på den færdigmalede hvide og malakitgrønne bundfarve. Da snedkerlimen binder dårligt på maling, er

Fig. 11. Udtøringskader på et fløjrelief. Træværket er svundet ind, og det kraftige kridtgrundslag med forgyldning er skallet op og flere steder gået tabt. Sml. side 129.

gesimsen nok hurtigt blevet „tandløs“, hvorefter alle spor er blevet ud-slettet med en gang sort maling. Hvorfor tandsnittene først er an-bragt på gesimsen, efter at bundfarven er malet, kan forklares ved, at bundfarven for tænderne har været lettere at male, inden de blev limet fast. Mere rimeligt er det måske nok at forestille sig tandsnittene pry-det med en særlig fin kridtgrundsbehandling og polerforgyldning, der har kunnet danne forbindelsesled mellem gesimsens øvrige polerfor-gyldte elementer. I så fald har det i meget høj grad været i malerens favør at lade snedkeren vente til senere med anbringelsen af de mange tandsnit. Sidstnævnte teori – og en æstetisk vurdering tillige – er bag-grunden for, at man ved den nuværende restaurering har skønnet det rigtigt at forsyne gesimsen med polerforgyldte tandsnit.

Under afdækningen af predella-fløjenes planfyldinger, der har op-rindelig marmorering, fremkom konturerne af et på hver af to fyldinger fastsømmet ornament, måske et håndtag, der senere er fjernet og gået tabt. De to ornament, der tydeligvis er påsat efter, at flø-

jene er marmoreret, har afgivet deres egne konturer ved påstrygningen af farvelaget D. Det kan da konstateres, at ornamenterne af ukendte grunde er fjernet inden påføringen af staff. C.

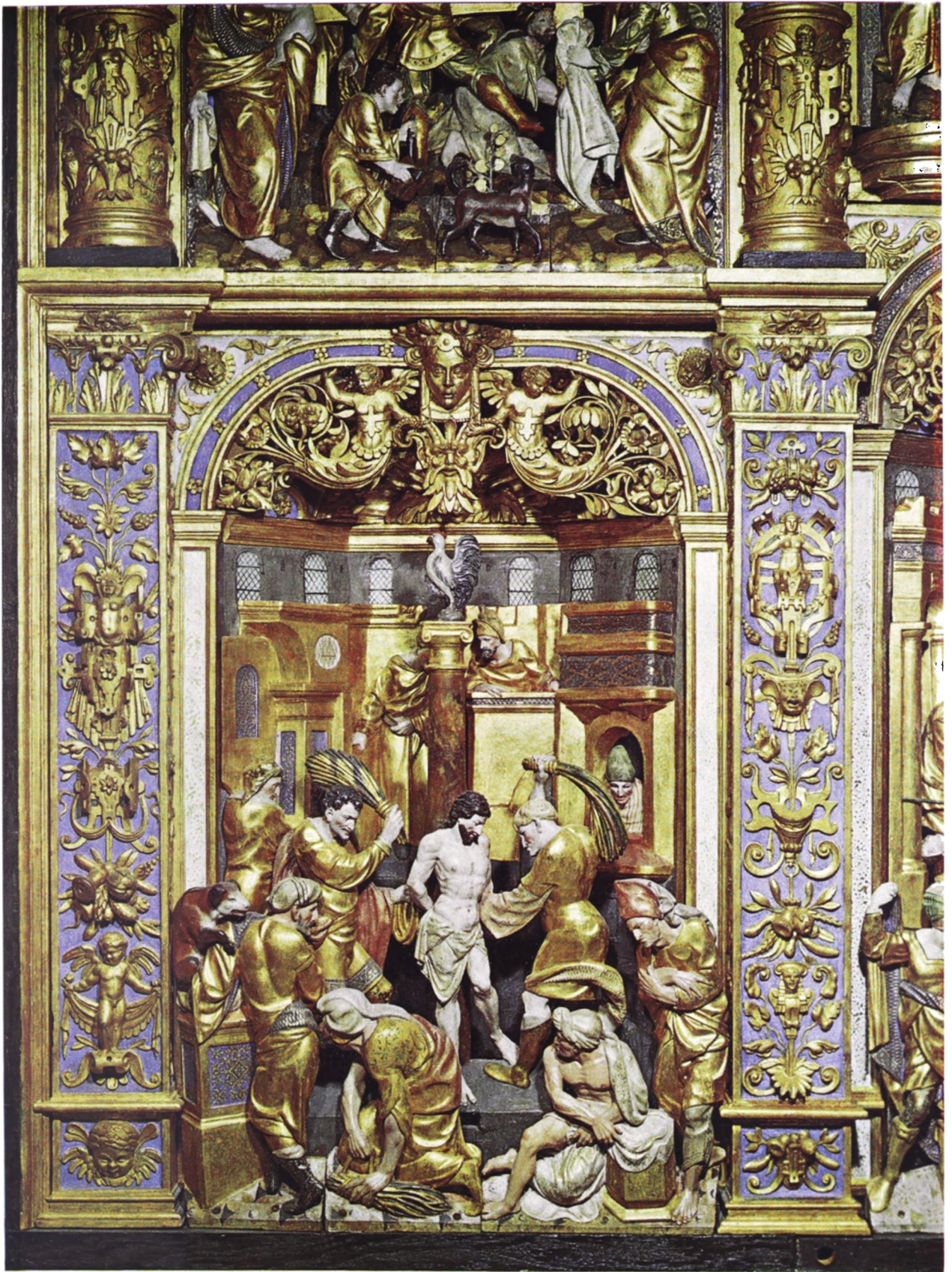
Ligesom altertavlen er blevet rensset for senere overmaling og lak, således er også de nyere snedkermæssige tilføjelser fjernet fra træværket; dette gælder også fløjenes smedejern og låseanordninger. De kedelige sår efter overflødige indfældede jernkonstruktioner er derefter udbedret med træ. Fløjenes hængsler er delvis udskiftet.

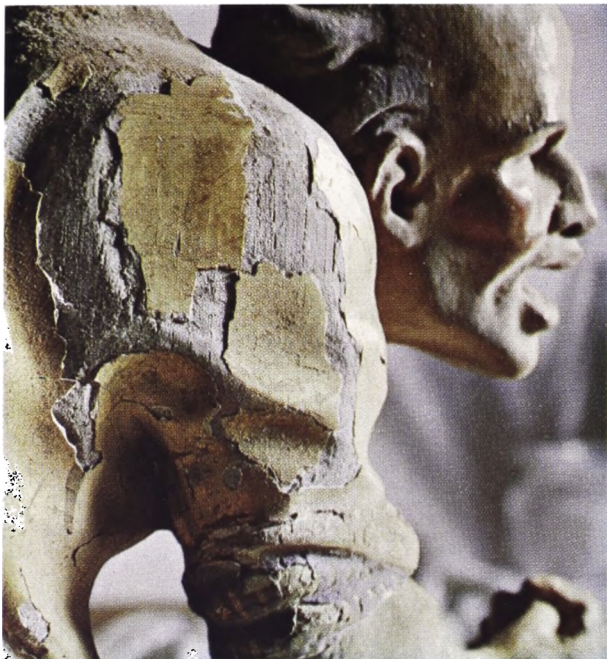
Ved adskillelsen af fløjenes relieffer fandtes på bagsiden oprindelig skrift med blyant og kridt til angivelse af relieffernes placering i tavlen. Eksempelvis kan nævnes „botscap“ (bebudelse) og „Hemmelvart“.

Det må nævnes, at man på Nationalmuseet af arkitektoniske grunde gik ind for en fjernelse og opmagasinering i kirken af krongesimsens sekundære trekantgavle med ornament og kors. Denne tilføjede pynt virker arkitektonisk stærkt tyngende på hovedskabets pilastre og halv-søjler og samtidig afledende fra alt, hvad der sker i alterets centrale felt. Fjernelsen medfører, at tavlens indhold med roligt blik kan „af-læses“ i vandret forløb lige som i en opslået bog, som det oprindelig må have været meningen. Gavlenes halvgure minder i deres grovhed om Roskilde-snedkeren Anders Nielsen Hatts arbejder fra omkring 1615. Lignende snitværk findes på alteret i Kvislemark kirke i det syd-vestlige Sjælland.

Til den farvemæssige istandsættelse er anvendt moderne såvel som traditionelle metoder og materialer under arbejdet. De løse kridtgrundslag med farver og forgyldning er fastlagt ved indsprøjtning og pensling med kasein-opløsning. Dette arbejde måtte udføres med stor forsigtighed, idet altertavlens polerforgyldning er sårbar under påvirkning af vandholdige limstoffer. På steder, hvor stafferingen var særdeles vandbestandig, blev forsidesikring foretaget med pålimet japan-papir, hvorefter kridtgrunden undersprøjtedes med en blanding af harlim og fiskelim. Efter en sådan fastlægning af kridtgrund og farvelag til træet, blev forsidebeklædningen afvasket. En kostbar oprindelig staffering er nu reddet fra forfald. De guld- og farveskaller, som helt er forsvundet, er naturligvis uerstattelige, og skallerne har desværre efterladt talrige kedelige sår i tavlens staffering. Sårene var så generende, at de efter en tiltrængt afstøvning, selv på længere afstand, indvirkede stærkt på tavlens helhed. Da afskalningerne, trods deres tusinder i antal, kun udgjorde en lille procentdel af stafferingens samlede areal, skønnedes det som tidligere nævnt både arkæologisk og kunstnerisk forsvarligt at foretage en supplerende afgyldning af kridtgrund, guld og farver. Kridtgrundsreparationerne er udført med et polyvinylacetat som bindemiddel. Til farvereparationerne er anvendt bindemidler som ægtempera, gummi arabicum og acryl. Sidstnævnte har været en overordentlig stor hjælp under udførelsen af de mange retoucher på smalte. Den

Farveplanchen på modstående side. Detalje af midtskabet efter restaureringen. Lennart Larsen fot.

Detalje af figur med svære opskalninger i kridtgrunden.

Nærbillede af figurens knæ, hvor kridtgrunden med forgyldning totalt har løsnet sig fra det indskrumpede træ.

Beskadiget mønster, oprindelig skrabet i farvestoffet smalte.

Detalje af mønsterskrabet støvleskaft, alvorligt skadet af udtørring i træet.

Fig. 12. En af predallaens fløje efter fjernelsen af overmalinger og senere tilføjelser. For at give plads for kolossal tunge afstivende jernrammer har man i nyere tid afskræillet store dele af fløjenes oprindelige rammetræ. Samtidig har man, antagelig på grund af revnedannelser i fyldningens træværk, isat nye træstykker i begge sider. I midten ses fyldningens afdækkede oprindelige ret naturalistiske marmorering.

Fig. 13. Predellafløjens nyere jernramme, der nu er fjernet fra træet.

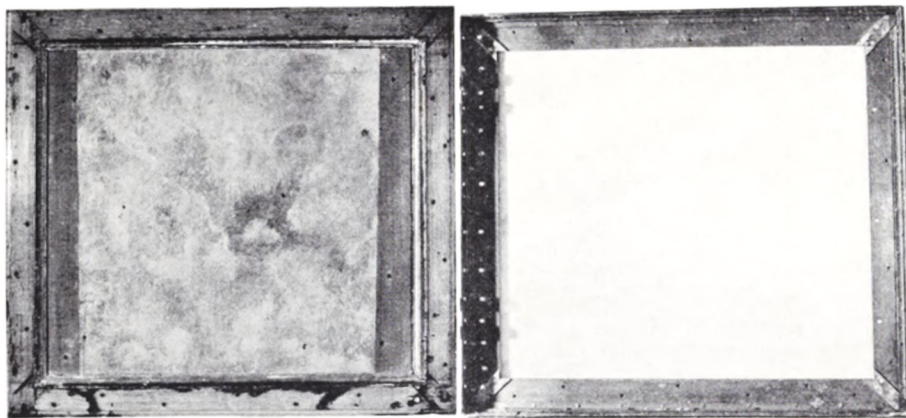

Fig. 14. Fløjrelieffet vist side 127, efter fastlægningsen og suppleringsen af kridtgrunden.

blå smalte fremtræder med en nærmest limfarveagtig karakter, overfladen er tillige ru som sandpapir. Denne overflade misfarves og skjoldes ved nærheden af både vandige og olieholdige bindemidler, hvilket vanskeliggør retoucheringen. Et stærkt xylenfortyndet acrylbindemiddel var sagen. Det kan lyde utiltalende, at man i en 1500-tals staffering benytter sig af et materiale som acryl, hvor der måske oprindeligt har været anvendt æg. Det moderne materiale er dog udvalgt specielt med henblik på den rent optiske effekt af den færdige retouchering. En virkning som den oprindelige staffering har „vokset“ sig til gennem århundreder. Til retoucheringen er bl. a. anvendt smalte, som venligst er fremstillet af maleren Fenge Hansen på Kunstakademiets farvekemiske laboratorium. Koboltglas smeltes i keramisk ovn, afskrækkes ved ca. 1000°C i koldt vand og knuses i morter til farvestoffet smalte.

Formålet med retoucheringen burde ikke være at genskabe en staffering i alle dens enkeltheder, men alene at understøtte den bevarede staffering som helhed. Det faldt derfor naturligt at undlade opmaling af detaljerede mønstre, i det omfang det ikke var påkrævet af helheden. I stedet er mange for øjet irriterende kridtgrundspletter blevet nedstemt til noget neutralt, som drukner i helheden. Andre steder som f. eks. ved de med parallelle linier skræbete mønstre, ville et væsentligt forløb være afbrudt, hvis disse linier ikke var ført helt igennem. Her er da tale om en fuldstændiggørelse af en detalje i stafferingen, stadig udført under hensyntagen til tavlens helhed. Samme princip har været grundlæggende for billedskærmæssige supplerings på nichernes gitterværker af planteornamentik. Her er nogle yderligt siddende og konturdannende rankeværker blevet suppleret, medens andre plante-stængler i gitrenes indre er forblevet urørt.

Reparationerne af polerforyldningen er udført efter førnævnte gamle recept og derefter nedslidt som det oprindelige guld. Matforyldningens reparationer er derimod anlagt i et moderne P. V. A. bindemiddel. Til alle guldreparationer er anvendt 23½ karats dobbeltslået guld, som i farvetone kommer nærmest det oprindelige guld.

Med dette for øje at konservatorens behandling af en altertavle kun må betragtes som en forhaling af en mere eller mindre naturlig nedbrydelsesproces, er der i videst muligt omfang taget hensyn til efterfølgende konserveringer. Bl. a. har dette forhold været medvirkende til, at tavlens mange relieffer og figurgrupper, der før var fæstnet med jernsøm, nu er fastgjort med noget i en altertavle så uæstetisk som moderne messingskruer. En sådan fremgangsmåde vil dog i høj grad være en fremtidig konservator og ikke mindst snitværket til gavn ved en eventuel adskillelse af et alter med en så særpræget konstruktion som Roskilde-tavlen. Det må bemærkes, at de indsatte skruer ikke er umiddelbart synlige i overfladen. Gesimsen, der ligeledes var fastgjort med jernsøm, er blevet forsynet med trævinkler og kiler, således at den med lethed kan hægtes af og på. Ved hovedskabets tre lodretstående kasser er den oprindelige tappe- og kilesammenføjning genetableret. Ved altertavlens genopstilling melder sig problemet, at det fritstående alterskab må have noget at støtte sig til. For et halvt århundrede siden løste man det noget brutalt ved påskruning af T-jern indkapslet i bagsiden. Arkitekt Court von Jessen fra professor Mogens Kochs tegnestue har nu sammenkomponeret et smukt udvendigt egestolpeværk med alterskabets oprindelige rustikke bagklædning.

Ét alvorligt konserveringsproblem står uløst ved afslutningen af tavlens istandsættelse, nemlig kirkerummets usikre klimaforhold. Retfærdigvis må nævnes, at en regulering af klimaet i kirken kan medføre en række andre problemer af teknisk og økonomisk art. Det må blot forudses, at uden en stabilisering af rummets klima vil nedbrydelsen af altertavlens kostbare staffering kunne fortsætte uhindret som før.

Fig. 15. Et eksempel på de mange kridtgrundsreparationer, som er udført under restaureringen. De tilslebne kridtgrundspletter er senere dækket med bladguld.

Sankt Mikkel i Slagelse

Om en nyfunden 1000-talskirke og dens forhistorie

Af OLAF OLSEN

Ærkeenglen Mikael, de himmelske hæskarers frygtløse anfører, dragedræberen og sjælevejeren, var i den tidlige middelalder en fremtrædende skikkelse i den kristne forestillingsverden. Overalt hvor kristendommen trængte frem, fandt missionærerne interesserede tilhørere til deres beretninger om Himmeriges uførtroede stridsmand med den kraftige arm og det flammende sværd, i evig kamp med djævelen for at vinde menneskenes syndige sjæle for Guds rige.

I Danmark blev Sankt Mikael til Sankt Mikkel, og om hans tidlige yndest vidner gravskrifter på flere bornholmske runestene: *Gud Herren hjælpe hans sjæl, og Sankt Mikkel*. I de nye stenkirker rejste

Fig. 1. Svejtserspladsen i Slagelse. I baggrunden Sankt Mikkels kirke. Efter Illustreret Tidende 1868.

Fig. 2. Dragedræberen Sankt Mikael. Kalkmaleri fra slutningen af 1100-tallet i Råsted kirke ved Randers. Egmont Lind fot. 1942.

man ofte altre til ærkeenglens ære. Disse altre er nu borte, men fra bevarede romanske kalkmalerier véd vi, at Sankt Mikkels alter havde en af de fornemste pladser i kirken. Det stod ved skibets østvæg syd for korbuen. Sammen med Den hellige Jomfrus alter flankerede det indgangen til det allerhelligste, kirkens kor.

De ældste Mikael-billeders motiv er altid det samme, ærkeenglens kamp med den som drage formummede Lucifer. Senere i middelalderen overtog ridderhelgenen Sankt Jørgen rollen som den mest populære dragedræber. Men Sankt Mikael trængtes ikke ud af den grund. Han var – som en indskrift i Sankt Mikkels kirke i Slagelse udtrykker det – af Herren sat til anfører for alle sjæle, der skal optages i himmelen, og han afbildes nu som sjælevejer på dommens dag. Mild og myndig står han med vægten, hvis ene skål rummer den forknyttede menneskesjæl. I den anden skål tumler ivrige djævle, som hiver og slider for at tynde den ned. Billederne lader os ikke i tvivl om, hvor Sankt Mikael's sympati ligger. Med et let tryk på vægtstangen står ærkeenglen den ensomme sjæl bi ved vejningen.

Den interesserede læser, der vil vide mere om Mikael og Mikael's dyrkelse, henvises til en aldeles storartet bog, *Helgener. Legender fortalt i Norden*, skrevet af Tue Gad og nylig udkommet. Her vil vi koncentrere os om en enkelt side af Mikael's kult: de kirker som blev indviet til ærkeenglen.

Overalt i Europa har Mikael's kirker et ejendommeligt særkende. De ligger så at sige altid dominerende i landskabet, øverst på bakke- drag eller ligefrem på bjergenes tinder. Man forstår det egentlig godt. Heroppe kommer man ærkeenglen i møde på halvvejen, og skulle det ske, at Sankt Mikael fik lyst til at aflægge besøg på jorden, ville han råde over velegnede landingssteder, hvor han ikke risikerede at få sine store vinger viklet ind i træer eller andre forhindringer.

Forklaringen på Mikael's kirker's høje beliggenhed kan da også findes i beretninger om sådanne besøg. En oldkristen legende vil vide, at ærkeenglen engang tog ophold på bjerget Gargano i Apulien og selv indrettede en kirke i en klippehule nær bjergets top. Nogle hundrede år senere blev Sankt Mikael atter set på en bjergtop, denne gang på en lille klippeø ud for Normandiets kyst. Her rejstes siden hen den berømmelige valfartskirke Mont-Saint-Michél, og et anseligt munkekloster af benediktinerordenen knyttedes til kirken. Herfra spredtes Sankt Mikael's ry over store dele af det nordlige Europa. Også i Mellemeuropa er der talrige vidnesbyrd om ærkeenglens stærke position i den middelalderlige kirke. Både ved Rhinen og langs Donaus løb vrimler det formelig med Mikael's berge, og mange af disse har kirker eller kapper på toppen.

Til denne store familie af højtliggende Mikael's kirker hører Sankt Mikkels kirke i Slagelse. Vel findes der højere bjerge end kirkebakken i Slagelse, men denne opfylder dog fuldt ud de krav til fri og monu-

Fig. 3. Sjælevejeren Sankt Mikael. Kalkmaleri fra o. 1400 i Højby kirke i Ods herred. Egmont Lind fot. 1950.

Fig. 4. Kloret på Mont-Saint-Michel, Normandiet.

mental beliggenhed, som Mikael's-yrkelsen stiller. Indtil man for ikke så længe siden gav sig til at bygge i højden midt inde i Slagelse by, hævede kirkebakken sig stejlt over de omliggende gader og deres huse.

I det gamle Slagelse var Sankt Mikkel's kirkebakke byens altdominerende centrum. Er dette forhold sløret i dag, vil et blik på et kort eller et luftfoto (fig. 5) dog umiddelbart vise, hvor centralt Sankt Mikkel's kirke ligger i byen. Fra alle sider har landevejene fra byens opland retning direkte mod kirkebakken. Her samles alle tråde. Dette konsekvente vejforløb kan ikke være nogen tilfældighed. Det ældste Slagelse må have ligget ved kirkebakken's fod, og bakken selv kan meget vel have været et vigtigt samlingssted for egnens beboere, længe før der blev by omkring den.

Slagelse's grundlæggelse kan ikke tidsfæstes på år og dag. Dertil er der hverken holdepunkter i de skriftlige kilder eller tilstrækkelige arkæologiske vidnesbyrd. Men af møntfund kan vi slutte, at byen hører til de ældste i Danmark. Allerede Knud den Store (1018–35) slog mønt i Slagelse, og gennem hele 1000-tallet forblev byen et vigtigt møntsted. Kun i Lund, Roskilde og Viborg blev der slået flere forskellige typer mønt end her.

Det er derfor heller ikke mærkeligt, at Slagelse fik en af rigets første stenkirker. Efterretning herom har vi i den såkaldte Roskilde-krønike, der blev skrevet ved bispesædet omkring år 1140. Her berettes, at biskop Svend Nordmand byggede domkirken i Roskilde omtrent fra grunden af. Dernæst lod han opføre en kirke i Ringsted til den hellige

Fig. 5. Slagelse o. 1960, set fra syd. Sylvest Jensen luftfoto.

jomfrus ære og – tilføjer krøniken i en bisætning – *aliud Slagløsi*, en anden i Slagelse.

Svend Nordmand var biskop i Roskilde fra ca. 1073 til sin død i 1088, og det er altså inden for dette åremål, at opførelsen af kirken i Slagelse er sat i værk. At kirken fra første færd var indviet til Sankt Mikkel, fremgår af en supplerende oplysning i Saxo's Danmarkshistorie, som i øvrigt opregner endnu et kirkebyggeri blandt biskop Svends fortjenester. Det er opførelsen af Vor Frue klosterkirke i Roskilde.

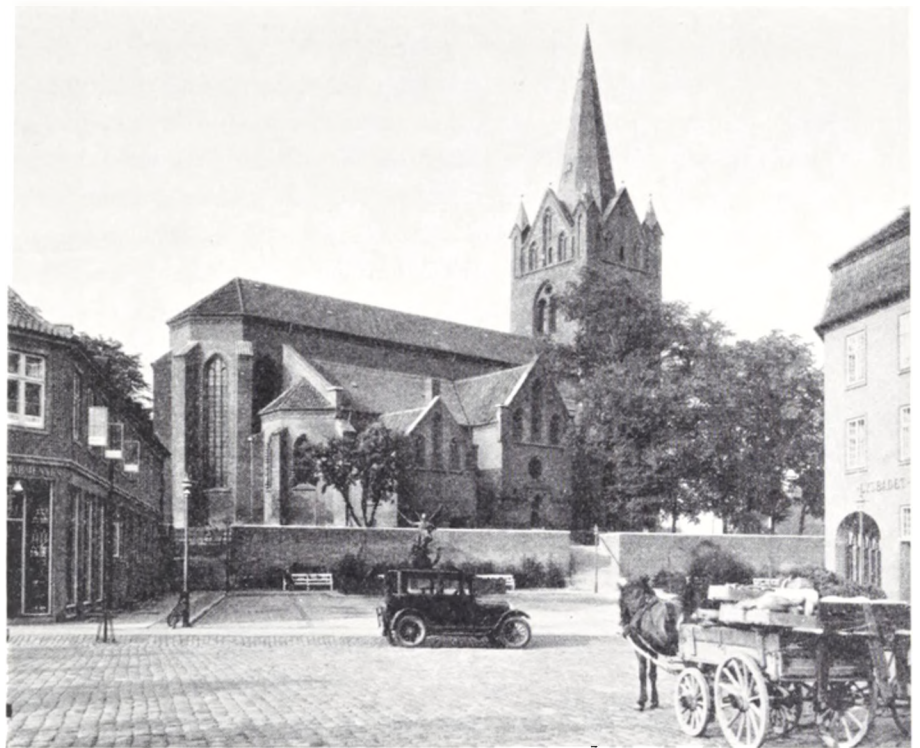
Tiden har været hård ved disse fire kirker, der kan knyttes til biskop Svend Nordmands navn. Kun én af dem, Vor Frue i Roskilde, står endnu og det endda i stærkt reduceret stand. Takket være en omhyggelig arkæologisk undersøgelse i og omkring kirken, som C. G. Schultz foretog i 1930'erne, véd vi imidlertid god besked om dens oprindelige skikkelse. Bispens domkirke i Roskilde og hans Mariakirke i Ringsted måtte efter godt hundrede års tjeneste begge vige for større teglstenskirker. Men også her er der foretaget ret omfattende arkæologiske udgravninger, som har givet væsentlige oplysninger om kirkernes udformning, størrelse og beliggenhed i forhold til deres efterfølgere.

Kun om Svend Nordmands Slagelse-kirke har man indtil for nylig været helt og aldeles uvidende. Det måtte formodes, at den ligesom Svend Nordmands øvrige kirker havde været opført af de første stenbygmestres foretrukne materiale, den let forarbejdelige frådsten, som man hentede i bakkeskråninger ved kalkholdige kildevæld. Men i den nuværende Sankt Mikkels kirke er der ikke en frådsten at øjne. Den er fra sokkel til tagfod en teglstensbygning, i hovedsagen rejst

Fig. 6. I det indre har Sankt Mikkels kirke bevaret sit rigt profilerede 1300-tals murværk intakt. Birgit Als Hansen fot. 1972.

Fig. 7. Udvendigt præges Sankt Mikkels kirke i dag af en ubarmhjertig ombygning i 1870'erne. Både tårnets overdel, spiret, våbenhusene og sakristiet stammer fra denne „restaurering“, der tilføjede den ærværdige kirkebygning uhelbredelige sår. Victor Hermansen fot. 1935.

i første halvdel af 1300-tallet, øjensynligt uden bevarelse af så meget som en stump af forgængerens på kirkebakkens.

Skulle Svend Nordmands Slagelse-kirke findes, måtte det ske ved udgravning i gulvet under den nuværende kirke. I 1952 gjorde museumsinspektør C. G. Schultz et forsøg. Han formodede, at den havde været en rundkirke. Til støtte for denne teori anførte han, at den indskrænkede plads på kirkebakkens topflade ville kunne udnyttes langt bedre af en rundkirke end af en normal langstrakt kirkebygning, og han pegede på, at en anden tidlig Mikkaels-kirke på gammel dansk grund, Sankt Michaelis i Slesvig, vitterligt var opført som rundkirke.

Hensynet til kirkens daglige benyttelse satte snævre grænser for C. G. Schultz' udgravninger i Sankt Mikkels kirke. Man måtte nøjes med at lægge nogle smalle søgegrøfter mellem bænkeraderne. Her fandtes hist og her i fyldjorden stumper af frådstenskvadre, men intetsteds sammenhængende fundamenter fra en ældre kirke. Arbejdsvilkårene var simpelt hen for dårlige.

I januar 1970 fik Nationalmuseet lejlighed til at fortsætte, hvor C. G. Schultz havde måttet give op. Kirkens flisegulv var begyndt at smuldre, og menighedsrådet havde derfor besluttet at tage det op og lægge et nyt gulv i hele kirken. Uden tøven gav man Nationalmuseet tilladelse til at grave i gulvet, før det nye blev lagt. Men megen tid var der ikke til foretagendet. Kirken blev lukket umiddelbart efter nytår og skulle være færdigistandsat til forårskonfirmationen. I den stramme tidsplan

kunne der kun afsættes nogle få uger til de arkæologiske undersøgelser.

Som følge heraf måtte Nationalmuseet indsætte en stor arbejdsstyrke. Foruden forfatteren deltog museumsinspektørerne M. Aaman Sørensen og Henrik Græbe, museumsassistent Birgit Als Hansen, registrator Viggo Kjær Larsen, cand.mag. Robert Egevang, stud.mag. Ole Schiørring, Heather Barnie M.A. samt museets arbejdsformand Hans Nielsen med tre rutinerede arbejdsmænd. I det daglige arbejde i kirken modtog man uvurderlig bistand af kirkebetjent Mogens Nielsen. Formanden for menighedsrådet, hr. Ingemann Petersen, og kirkens arkitekt, hr. F. Juel Lauridsen, skylder jeg ligeledes tak for en aldrig svigtende hjælpsomhed.

Til undersøgelsens gennemførelse havde Statens humanistiske Forskningsråd bevilget 15.000 kr. Det blev snart klart, at disse penge ikke ville slå til, og i løbet af få dage tryllede udgravningens venner i Slagelse yderligere 10.000 kr frem – 2.000 kr fra Banken for Slagelse og Omegn, 2.000 kr. fra Sjællandske Bank i Slagelse, 3.000 kr fra Sparekassen for Slagelse og Omegn og de resterende 3.000 kr fra Slagelse byråd, som på forhånd havde garanteret, at der ikke ville komme til at mangle én øre af de nødvendige 10.000 kr. Så stor imødekommenhed luner svært på kolde januar-dage.

Det var udgravningens erklærede hovedformål at oplede de eventuelle rester af Svend Nordmands Mikael-skirke fra omkring 1080 og om muligt at fastslå denne kirkes udstrækning og form. Men også andet tiltrak sig opmærksomheden. Det ville således være af betydning at få klarhed over kirkebakkens forhistorie. Nogle har gættet på, at bakken i virkeligheden var en stor gravhøj fra oldtiden. Under hensyn til stedets centrale beliggenhed var det måske mere nærliggende at forestille sig, at der før kristendommens indførelse har været kultsted eller tingsted på bakken.

Men hvorledes skulle opgaven gribes an? Med kun tre uger til rådighed måtte vi på forhånd afskrive muligheden for at foretage en fuldstændig undersøgelse af jordlagene under kirkens gulv. Selv med den store arbejdsstyrke ville en tilfredsstillende totaludgravning næppe kunne gennemføres på mindre end fem-seks måneder. Man kunne derfor ikke bare grave gulvet op fra en ende af, men måtte straks fra begyndelsen koncentrere sig om de steder i kirken, hvor der syntes at være de bedste muligheder for at gøre arkæologiske observationer af væsentlig værdi.

Her måtte vore erfaringer fra andre kirkeudgravninger mobiliseres. Især i købstadskirkerne kan man trygt regne med, at en stor del af gulvarealet vil være perforeret af begravelser. De fleste af disse grave stammer fra 1600- og 1700-tallet, da kirkerne havde store indtægter af borgerskabets forkærlighed for at indrette sig gravsteder inde i kirkerne. Eftersom sådanne grave kun undtagelsesvis kan gøre krav på

særlig arkæologisk interesse, er deres tilstedeværelse først og fremmest en ulempe for gulvundersøgelserne. Ved kisternes nedsætning er ældre gulvlag, fundamenter, stolpehuller og andre vidnesbyrd fra kirkens ældre historie i vid udstrækning blevet forstyrret eller ligefrem gravet bort. Erfaringen viser således, at det kun undtagelsesvis kan nytte at undersøge gulvet foran alteret, indenfor dørene og under midtergangen i skibet. På disse steder, hvor man kunne sætte kister ned i gulvet uden at gøre indgreb i stoleværket, er der i bykirkerne så at sige altid så mange begravelser, at alle ældre bygningsarkæologiske levn er gået tabt. Under stolestaderne er forholdene sjældent så grelle, men selv dér kan der være et virvar af kister og knogler. I kirkegulvet er gravfreden et ukendt begreb. Gamle kister blev hugget sønder og benene kastet til side, når nye grave kom til. Her hersker den sidst-ankomnes ret.

At Sankt Mikkel's kirke ikke ville udvise undtagelser fra denne sørgelige regel, bevidnedes på forhånd af de talrige ligsten, der nu er opstillet langs kirkens vægge, men engang har ligget over grave i gulvet. Vi valgte derfor at sætte ind, hvor det har været mindst attraktivt at indrette begravelser: umiddelbart omkring de fritstående arkadepiller i den treskibede kirke. Her var det tænkeligt, at frygten for at forstyrre bygningens stabilitet eller i det mindste uviljen mod at flytte tunge kampesten ville have skånet pillernes fundamenter og deres nærmeste omgivelser mod for nærgående gravere.

Dispositionen viste sig at være rigtig. Omkring pillefundamenterne var der vitterligt hist og her små partier uforstyrret jord – sine steder kun få kvadratdecimeter, men dog tilstrækkeligt til at afsløre tilstedeværelsen af fragmenter af fundamenter mellem pillerne, lagt af marksten i sand. I middelalderlige bygninger er det ikke ualmindeligt, at fundamentet under en pillerække er udformet som en lang, sammenhængende grøft, og man kunne derfor ikke uden videre gå ud fra, at de fundne fundamentrester tilhørte en ældre kirke. En nøjere undersøgelse viste imidlertid, at pillerne faktisk hver for sig havde deres egne fundamentblokke, og at disse skar sig ned i fundamenterne mellem pillerne, som altså måtte være af ældre dato. Vi havde fået føling med Svend Nordmands kirke.

Næste opgave blev da at lede efter fundamentspor, som kunne bidrage til at etablere forbindelse mellem forekomsterne ved pillerne og derved sætte os i stand til at rekonstruere den ældre kirkes grundplan. Bedst lykkedes dette under den søndre arkaderække i skibet. To steder – mellem 1. og 2. pille og mellem 2. og 3. pille fra øst – lå der ret betydelige rester af et sammenhængende fundament, orienteret øst-vest og smukt flugtende med de fundamentstumper, som vi havde kunnet påvise ved de øvrige piller. Øst for 1. pille var der kun enkelte sten; her ser det ud til, at fundamentet er taget op og erstattet med sand, da den ældre kirke blev revet ned. Sammenlagt kunne den ældre fundament-

Fig. 8. Udgravning i Sankt Mikkel's kirkes søndre sideskib. Arkadepillen, hvis nederste del ses øverst t.v. i billedet, hviler på en solid fundamentblok, der gennemskærer det ældre fundament. En begravelse i billedets forgrund er tømt og de naturlige jordlag under kirken herved blottet. De smalle munkestensmure i gulvet er varmekanaler fra 1870'erne. Olaf Olsen fot. 1970.

grøft følges over en strækning af i alt ca. 18 m, om end afbrudt af talrige grave. Dens dybde varierede mellem $\div 53$ og $\div 105$ cm, målt fra den nuværende kirkes ældste gulvniveau. Grøftens bredde kunne kun bestemmes med sikkerhed et enkelt sted; der var den 120 cm.

Under den nordre arkaderække syntes der at løbe en tilsvarende fundamentgrøft. Men her var observationsmulighederne langtfra så gode. Stenene i det ældre fundament var tilsyneladende næsten overalt fjernet ved kirkens nedrivning, og begravelserne i gulvet lå så tæt ind under pillernes fundamenter, at der var meget begrænsede muligheder for at finde urørte partier. Kun øst for 2. pille gav gulvet et par oplysninger fra sig. Hist og her var der bunker af sand, som efter beliggenheden muligvis er sekundært fyld i den tømte fundamentgrøft. I denne grønft, der kun gav sig til kende enkelte steder, var ét eneste sted bevaret en stump af grøftekanten, og dette endda kun over en strækning af få centimeter. Så pauvert var det.

Uden for arkaderækkerne var de forstyrrelser, som gravene havde forårsaget i kirkens gulv, endnu værre end frygtet. Hvor vi end satte spaden i jorden, fandtes kun begravelser – dybe, brede og altødelæggende. I hele kirkens østlige del lykkedes det kun at finde uforstyrrede jordlag i ét afgrænset område, nemlig direkte under alteret. Her var der ingen fundamentspor, og det måtte snart erkendes, at mulighederne for at lokalisere den ældre kirkes østende var lige nul.

Stort bedre stod det ikke til ude i skibet, hvor stolestaderne øjensynligt ikke havde ydet den sædvanlige beskyttelse mod anlæg af gravsteder i gulvet. Overalt lå grav ved grav. I tidens løb må langt over tusinde mennesker være stedt til hvile her. Kun i Viborg Domkirke, de

Fig. 9. Udgravning i Sankt Mikkels kirkes nordvesthjørne, fotograferet fra orgelpulpitoret. Nord opad. Stenmasserne i gulvet stammer dels fra 1000-tals kirkes vestfront, dels fra det massive teglstentårn, der afløste de oprindelige tvillingetårne. Birgit Als Hansen fot. 1970.

gydske godsejeres foretrukne begravelsessted, har jeg mødt en gravtæthed, der står mål med forholdene i Sankt Mikkels kirkes gulv.

Konfrontationen med alle disse afdøde Slagelseborgere var alt andet end opmuntrende. Det kunne se ud til, at vi ville få såre lidt ud af vort forsøg på at finde Svend Nordmands kirke. Men redningen kom. I kirkens vestligste fag viste der sig at ligge en overvældende mængde fundamentsten – så mange og så store, at kirkens gravere i århundreder har skyet denne del af kirken og gjort sig store anstrengelser for at slippe for at skulle sætte kister i gulvet her. I hvert fald er der i vestenden forholdsvis langt færre begravelser end i resten af kirken.

Så snart dette var erkendt, blev hele arbejdsstyrken sat ind på en undersøgelse af disse fundamenter, der til en begyndelse frembød et højst forvirrende billede. Men efterhånden faldt brikkerne på plads, og man kunne konkludere: Svend Nordmands kirke har haft en bred vestfront med tvillingtårne. Antagelig som følge af utilstrækkelig fundering er denne vestfront snart blevet så ustabil, at man har valgt at rive den ned – hvis den da ikke ligefrem er faldet af sig selv. I stedet rejste man et svært tårn af tegl ved kirkens vestende, og denne gang tog man ingen risiko. Fundamenterne for det nye tårn var op til 4 m brede og 180 cm dybe.

Det ældste tårnanlægs fundamenter blev i hovedsagen taget op, da det sekundære tårn skulle opføres. Under det nye tårns nordmur blev dele af de gamle fundamenter dog genanvendt i udbygget stand, og dette kraftige fundament genanvendtes atter, da den nordvestlige arkadepille i den nuværende kirke blev opført. Fundamenternes forløb er derfor ganske kompliceret, og læserne skal skånes for en detaljeret udredning.

*Fig. 10. Sankt Mikkels kirke i Slagelse.
Udgravningsplan 1:200, målt og tegnet
af M. Aaman Sørensen 1970.*

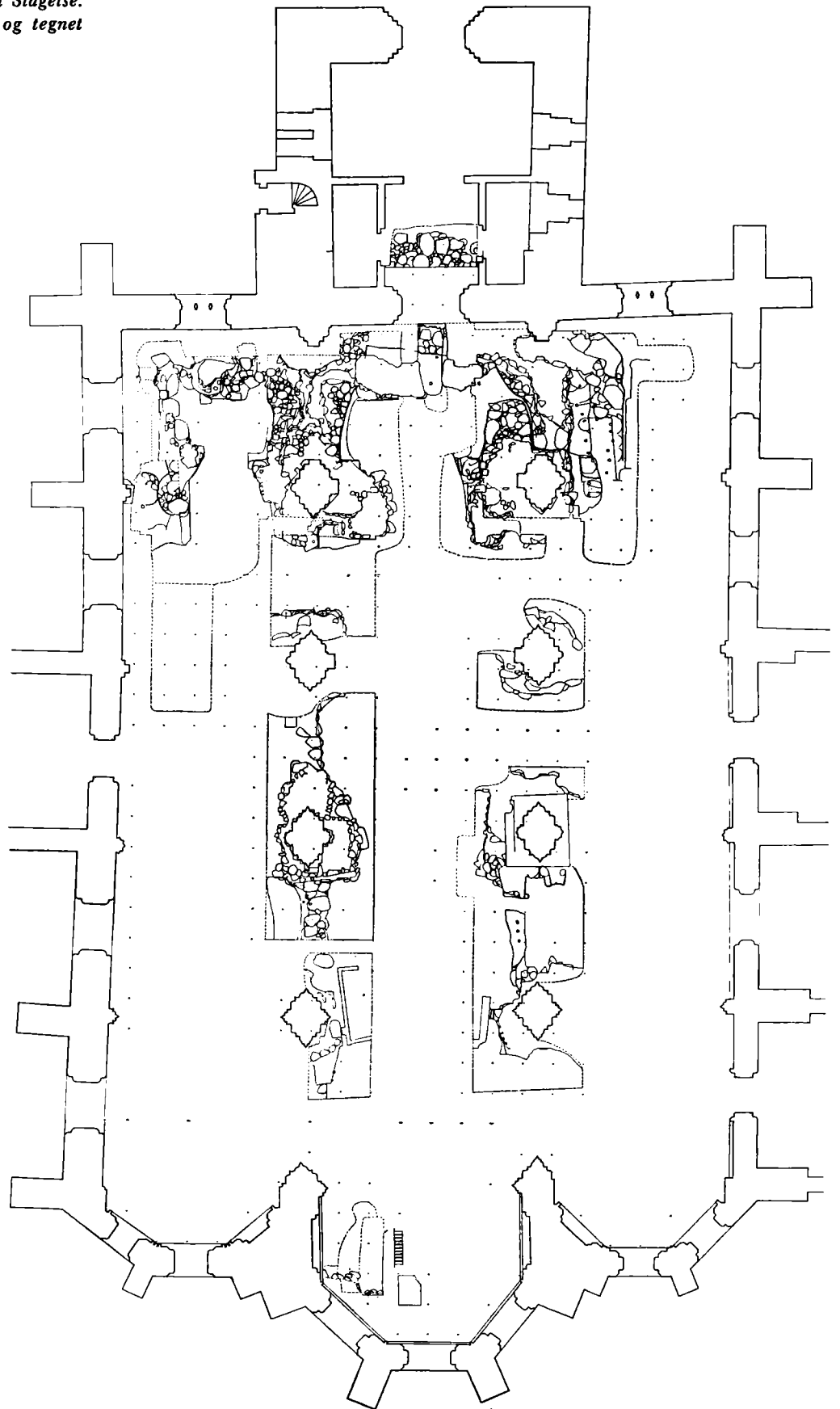

Fig. 11. Slagelse bys ældste segl. Den middelalderlige seglstampe er gået tabt, men seglet findes på en række bevarede dokumenter fra tiden mellem 1519 og 1660. Her gengivet efter voksastryk på et brev fra 1608 i Rigsarkivet.

Her vil vi nøjes med at se på de vigtigste træk, idet særligt interesse-rede må henvises til den udførlige udgravningsberetning i Nationalmu-seets antikvarisk-topografiske arkiv.

De to hjørnetårne, der oprindeligt flankerede Svend Nordmands-kirkens vestfront, målte begge i udvendigt tværmål ca. 5×5 m. Fundamentbredden var ca. 150 cm, og da murværket i hvert fald på indersiden synes at have dækket fundamenterne helt, kan rummene i tårnenes nedre stokværk ikke have været større end ca. 2×2 m. De to tårne var forbundet af mure, der omsluttede et korridoragtigt rum, 2×6 m stort, som antagelig har fungeret som forhal. Man må an-tage, at der har været dør midt i vestfronten. Over forhallen kan der have været et galleri med åbninger mod skibet.

Egentligt murværk var ikke bevaret på plads, men fundamentets øver-ste del var indkapslet i kalkmørtel af fremragende kvalitet, og rundt om i fylden røbede tilstedeværelsen af frådsten med mørtelrester, hvad kirken har været bygget af.

Det oprindelige vestpartis fundamenter har gennemgående en dybde af 100 cm eller lidt mere. Kun søndre tårns sydøsthjørne har været lettere funderet. Ejendommeligt virker fundamentet under nordre tårn, der ikke danner et sammenhængende hele, men tydeligvis er lagt i flere etaper. Mest påfaldende er forholdet i nordøsthjørnet, hvor der ikke alene er et 25 cm bredt gab mellem fundamenterne, men også mangler fundering yderst i hjørnets østside. Forklaringen på disse ure-gelmæssigheder skal antagelig søges i undergrundens løse konsistens. Havde man gravet fundamentgrøften på én gang, ville man have risikeret sammenskridning i hjørnerne. Men fremgangsmåden virker unægtelig lidt kluntet, og det er muligt, at mangler i fundamenterne har sin del af ansvaret for, at tvillingetårnene ikke fik nogen lang levetid.

Hvorledes tårnene har taget sig ud over jordsmonnet, fortæller fun-damenterne ikke. Men vi er i den heldige situation at kunne fremvise et autentisk billede af de to tårne. Det findes på Slagelse købstads ældste segl, som efter sine stiltræk og bogstavtyper må være stukket engang i tiden mellem 1250 og 1300. På seglet ses Sankt Mikkel, som sædvanlig i kamp med sin drage. Stor dramatik er der ikke i kampen: det ser nærmest ud, som om han kilder det venlige og legesyge dyr un-der hagen med sit spyd. Men det som især må interessere os, er tilstede-værelsen af to tårne, der flankerer kampscenen. Disse tårne har pyra-midespir, der øverst er prydet med kors – et sikkert vidnesbyrd om, at de skal opfattes som kirketårne. Efter påvisningen af tvillingtårnenes fundamenter kan der ikke være den ringeste tvivl om, at seglbilledets tårne er stiliserede gengivelser af Svend Nordmands-kirkens tårnparti.

Heraf kan man ikke umiddelbart drage den slutning, at tvilling-tårnene stod endnu, da seglstampen blev stukket. Seglet kan være ko-pieret efter et ældre forlæg, der siden er gået tabt. Men der er andre indicier, der taler for, at tvillingtårnene har eksisteret i hvert fald et

Fig. 12. Svend Nordmands kirke efter tvillingtårnenes fald og opførelsen af et svært teglstentårn, indtegnet i den nu-stående kirkes grundplan. 1:1000. Teg-net af Ole Ross.

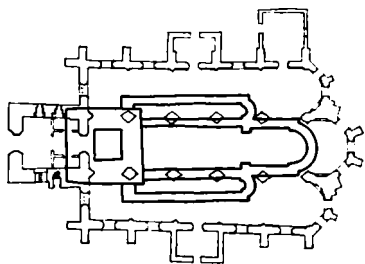
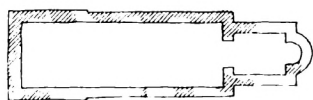
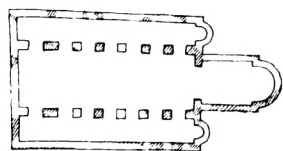

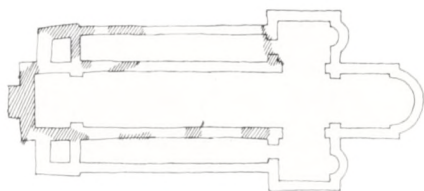
Fig. 13. Biskop Svend Nordmands fire kirker. Rekonstruerede planer 1:1000. Bevaret murværk og fremdragne fundamenter er markeret ved skravering. For Sankt Mikkel's kirkes vedkommende er den treskibede løsning gengivet, men der er ikke gjort forsøg på at rekonstruere nogen arkadeopdeling i skibet. Tegnet af Rikke Agnete Olsen efter forlæg af Mogens Clemmensen. C. G. Schultz og Olaf Olsen.

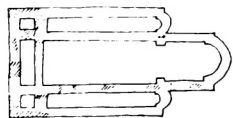
Mariakirken i Ringsted

Vor Frue kirke i Roskilde

Roskilde domkirke

Sankt Mikkel's kirke i Slagelse

stykke ind i 1200-tallet. Således kan man formode, at Sankt Mikkel's kirkes vestparti har været den direkte inspirationskilde for de berømte tvillingtårne på Fjenneslev kirke. Af større vægt er dog de vidnesbyrd, der kan udledes af fundamenterne for vestpartiets afløser – det svære teglstenstårn midt for skibets vestgavl. Med mure på mere end 2 m tykkelse har dette tårn lidet tilfælles med de ældste danske teglstenskirker, der alle er spinklere opbygget. Snarere er det i familie med det statelige og massive teglstenstårn, der pryder Sankt Nicolai kirke i Køge, og som er bygget i tiden omkring år 1300. Lad os forsigtigt skønne, at Sankt Mikkel's kirke fik sit teglstenstårn engang i anden halvdel af 1200-tallet. Stort senere kan det næppe være sket, thi allerede i 1330'erne var man i fuld gang med at opbygge den nuværende Sankt Mikkel's kirke, der ejendommeligt nok var planlagt uden tårn. Sammen med den gamle frådstenskirke blev også teglstenstårnet revet ned. Først engang i det følgende århundrede føjedes der atter et vesttårn til bygningen. Dette tårn står endnu.

De fire store frådstenskirker, som biskop Svend Nordmand byggede i sit stift, var påfaldende forskellige. Så vidt vi véd, var der før hans tid kun to stenkirker på Sjælland: den gamle biskopskirke i Roskilde, som Knud den Stores søster Estrid havde opført, og den lille Sankt Clemens kirke ved havnen i Roskilde, som angelsaksiske håndværkere byggede omkring år 1040. Nu er det, som om biskop Svend vil vise sine sjællændere, at selv om man bygger af sten, kan man få sine bygværker til at blive meget forskellige. Vor Frue klosterkirke i Roskilde blev en lavstammet, treskibet basilika uden tårn. Mariakirken i Ringsted gjorde han til gengæld lang og smal. Den 37 m lange kirke var kun enskibet. Over vestenden rejstes tilsyneladende et stort tårn. Domkirken i Roskilde fik, som naturligt var, den rigeste udformning. Den var treskibet, havde måske tværskib, og ved nordsiden af kirken byggedes et klosteranlæg af sten til kirkens præsteskab. Mest bemærkelsesværdig var dog kirkens vestende. Her stod et monumentalt vestværk, der må have rummet kapel og galleri i flere etager til brug for den kongelige familie, som havde deres residens i kongsgården umiddelbart vest for kirken.

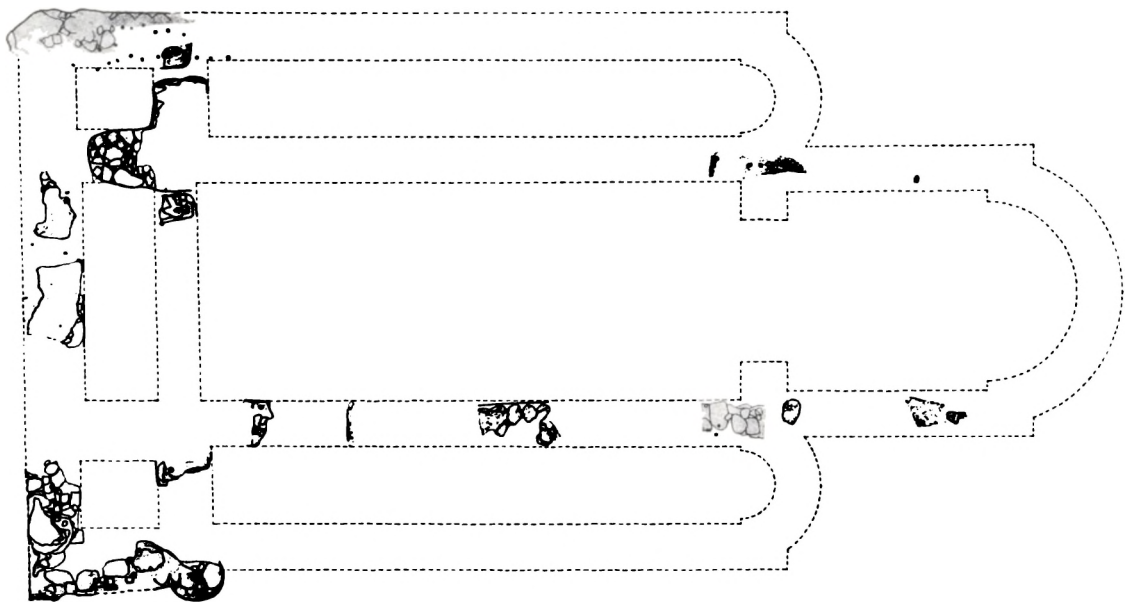
Domkirkens vestværk var flankeret af to tårne. Vi må formode, at det er disse tårne, der har inspireret til opførelse af tvillingtårne ved Sankt Mikkel's kirkes vestfront. Helt identiske er de to anlæg dog ikke. Domkirkens er selvsagt større. Her måler vestfronten fra nord til syd godt 20 m, hvor Sankt Mikkel nøjes med 14 m. Den vigtigste forskel findes imidlertid i partiet mellem tårnene. I Roskilde træder vestværket markant frem foran tårnenes vestfacader. I Slagelse, hvor man måske nok har haft et herskabsgalleri mellem tårnene, men ikke har fundet anledning til at give det kongelige dimensioner, er der intet fremspring i vestfrontens murværk.

Ude i Europa var to-tårnede facader den store mode i tidens kirke-

Fig. 14. Stiftskirken i Gandersheim.

Fig. 15. Sankt Mikkels kirke i Slagelse. De udgravede fundamentrester fra Svend Nordmands-kirken. Med stiplet linie er indtegnet mureforløbet ud fra den forudsætning, at kirken har været treskibet. De senere i artiklen omtalte stokkehuller, der er ældre end 1000-tals kirken, er vist som sorte pletter. 1:200. Tegnet af Ole Ross.

byggeri. Dette gjaldt ikke mindst i Sachsen, hvorfra den unge stenbygningskunst i Danmark på dette tidspunkt modtog vigtige impulser. Vor ældste bevarede kirke, domkirken i Dalby i Skåne, var i 1060'erne bygget med forbillede i biskop Hezilo's netop indviede domkirke i Hildesheim. Skal vi pege på et muligt forbillede for Sankt Mikkels kirkes vestfront, behøver vi kun at drage 30 km mod syd fra Hildesheim. Her ligger staden Gandersheim med en anelig stiftskirke, hvis vestparti i grundplan svarer nøje til Sankt Mikkels, og som er bygget kun et eller to årtier tidligere. Svend Nordmands Slagelse-kirke har næppe taget sig meget anderledes ud.

Fra Sankt Mikkels kirkes ældste vestfront med tvillingtårnene vil vi nu bevæge os ind i kirken og forsøge at tolke de få og spredte levn, der fandtes af Svend Nordmands-kirkens skib og kor. Det er ikke nogen taknemmelig opgave. En forsigtigere forsker ville måske nok knibe munden i og nægte at udtale sig på grundlag af så lidt. Da det imidlertid ikke kan være helt uden interesse at erfare, hvilke kombinationsmuligheder udgraveren selv har arbejdet med, vil jeg fremlægge mine iagttagelser og gøre rede for den kildeværdi, der efter min opfattelse kan tillægges de svage spor i kirkens gulv.

I fig. 15 er indtegnet samtlige påviste fundamentrester fra Svend Nordmands kirke. For overskuelighedens skyld er det sekundære vesttårns svære fundamenter dog ikke medtaget. Planen viser, at der uden for vestpartiet kun er ét fundament, der er bevaret over en større strækning. Det ligger i forlængelse af det hypotetiske fundament for det søndre hjørnetårns nordmur og kan – med talrige afbrydelser – følges ca. 20 m østover i kirken. Af et tilsvarende fundament, der har ligget i forlængelse af nordre hjørnetårns sydmur, er der kun få og usikre

spor. Men der er ingen rimelig grund til at tvivle om, at det har eksisteret. Mellem de to parallelt løbende fundamenter er der en afstand på små 6 m. Dette mål må repræsentere bredden i kirkens skib eller, hvis kirken har været treskibet, da bredden af midtskibet.

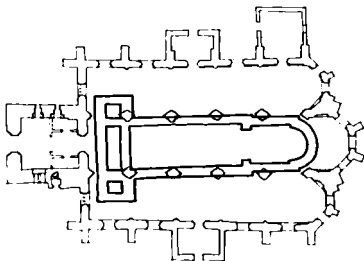
Vi vil først betragte den enskibede mulighed. En rekonstruktion er forsøgt i fig. 16, der rummer flere helt hypotetiske træk. For det første er det viste skel mellem skib og kor kun et skøn, uden hjemmel i fund i gulvet. Dernæst er koret fremstillet som en smallere bygningsdel end skibet, hvilket ikke bevidnes direkte af fundamenternes forløb, men kun er en måske ikke særlig sandsynlig mulighed. Fundamentet for sydmuren, der vestligt i kirken ses at have haft en bredde af 120 cm, er i øst beskåret af grave og kun bevaret i en bredde af ca. 75 cm, og da der her mangler ethvert spor af fundamentgrøftens kanter, kan man ved rekonstruktionsforsøget efter behov lade den østlige del af fundamentet flugte med den vestligere fundamentstrækning eller – som på tegningen – forskyde det moderat i nordlig retning, så man får et smallere kor. De uklare og ubetydelige rester af nordmurens fundament udelukker ikke en sådan forskydning; den østlige del af nordmuren kan på tilsvarende vis rykkes mod syd.

Endelig må det fremhæves, at kirkens nøjagtige udstrækning i østlig retning ikke er kendt. Sydvæggens fundamentrester tillader en flytning af den på tegningen foreslåede østafslutning på indtil 4 m i vestlig retning. Derimod kan kirken ikke have strakt sig længere mod øst end vist. Vi er her ved kirkebakkens naturlige rand, og de opfyldningslag, som ved udgravningen konstateredes længere ude, synes alle at tilhøre den nuværende kirke.

På rekonstruktionstegningen er kirken vist med halvrund apsis i øst. Der er ingen levn af en sådan korafslutning, og forslaget bygger da også udelukkende på forholdene ved to af Svend Nordmands øvrige kirker. Medens østpartiet i bispens domkirke er ukendt, har man både i Ringsted og i Vor Frue klosterkirke ved udgravning fundet utvetydige vidnesbyrd om tilstedeværelsen af halvrunde, indrykkede apsider. Det er denne bygningstype, der er gengivet her.

Når man studerer rekonstruktionstegningen med disse mange forbehold in mente, melder der sig snart betænkeligheder ved den enskibede løsning. Den ægger faktisk til modsigelse. For det første må det erkendes, at vestpartiet – vor eneste helt sikkert dokumenterede bygningsdel – virker urimeligt bred i forhold til resten af kirken. Vesttårnene står mod alle regler uden tilslutning til skibets mure. Dette er om ikke umuligt, så dog i hvert fald helt usædvanligt i tidens arkitektur. Til et så bredt vestparti ville man forvente en treskibet kirke. En anden og nok så vigtig indvending gælder forholdet mellem korets og skibets bredde. I romanske kirker vil koret så at sige altid være væsentlig smallere end skibet. Når kirken er enskibet, er hovedreglen den, at skibets langmures indersider flugter med korets langmures ydersi-

Fig. 16. Sankt Mikkels kirke i Slagelse. Alternativt forslag til rekonstruktion af 1000-tals kirken med kun ét skib. 1:1000. Tegnet af Ole Ross.

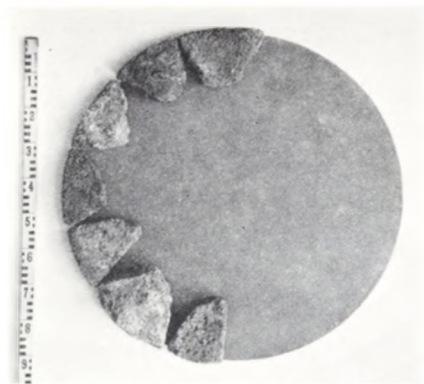

Fig. 17. Krumhugne frådstenskvadre, fundet i Sankt Mikkel's kirkes gulv. Lennart Larsen fot.

der. Hvis denne regel var fulgt i den ældste Sankt Mikkel's kirke, hvor murtykkelsen i skibet var ca. 120 cm, skulle koret være 240 cm smallere end skibet. Dette er imidlertid umuligt; de bevarede fundamentrester godtgør, at koret under ingen omstændigheder kan have været mere end 60 cm smallere end skibet. I en kirke fra slutningen af 1000-tallet er en så ringe forskel mellem skib og kor meget lidt sandsynligt.

Under disse omstændigheder er det vanskeligt at fastholde rekonstruktionen af Svend Nordmands Slagelse-kirke som en enskibet bygning. Gør vi det derimod treskibet, som tegnet i fig. 15, er vi ude over disse problemer. Så får vi en smuk forbindelse mellem vestparti og sideskibe, og korets bredde bliver rimelig. I treskibede kirker er koret nemlig ofte lige så bredt som hovedskibet eller kun en antydning smallere end dette.

Tanken om en treskibet kirke støttes af nogle interessante løsfund i Sankt Mikkel's kirkes gulv. Vi forudskikker den bemærkning, at der i en treskibet kirke altid er arkader mellem hovedskibet og sideskibene, samt at sådanne arkader i 1000-tallets kirker bæres af rektantede eller runde piller. Det er derfor bemærkelsesværdigt, at der rundt om i gulvet blev fundet en del tildannede frådsten med afrundet forside (fig. 17). Krumningen tilkendegiver, at disse formsten hører hjemme i rundled eller rundpiller med en diameter på ca. 90 cm – netop den størrelse man ville vente hos piller i en arkaderække over fundamenter, der måler 120 cm i bredden. Fra et vestgalleri kan så svære piller ikke stamme, thi fundamentet mellem forhallen og skibet er kun 80 cm bredt. Alt taget i betragtning hører de snarest hjemme mellem hovedskibet og sideskibene i en treskibet kirke.

Der er dog én indvending mod den treskibede løsning, og den er unægtelig alvorlig: der er intetsteds i Sankt Mikkel's kirkes gulv påvist blot en stump af et fundament, der ligger, hvor de postulerede sideskibe skulle have været. Overalt hvor vi søgte efter dem, fandt vi jordbunden forstyrret af dybe begravelser fra nyere tid.

Konklusionen af disse betragtninger må derfor være, at spørgsmålet om korets og skibets udformning og dimensioner i den ældste Sankt Mikkel's kirke ikke kan besvares med rimelig sikkerhed. Det må tages op igen, når det nye gulv i kirken engang om hundrede år er slidt op og skal skiftes ud. Til den tid vil der forhåbentlig være lejlighed til at gennemføre en fuldstændig undersøgelse af jordlagene under kirken.

I gamle kirker vrimler det altid med småting i gulvene – sager der i århundredernes løb er tabt af kirkegængerne og smuttet ned i revner og sprækker. Man må derfor se godt efter, når man graver i kirkegulvene, og for at være sikker på at få det hele med lader man altid den opgravede jord gå gennem et fintmasket sold. I Sankt Mikkel's kirke var det ganske store jordmængder, der skulle gennem soldet. I forbindelse med udskiftningen af gulvet fjernede håndværkerne overalt i kirken et 10–15 cm tykt sandlag, der havde ligget som underlag for gulvstenene. Hertil kom den jord, som blev gravet op af arkæologiske hensyn.

Da kirkebakken udelukkende består af sand, var jorden knastør, og under udgravningen kunne der være en tæt tåge af støv inde i kirken. Det var derfor utænkeligt at solde jorden herinde. Arbejdet blev forlagt til kirkepladsen, hvor det foregik under nederdrægtige vejrforhold med hård frost og til tider snestorm. Da jorden efterhånden hobede sig op i store dynger, som ikke blot var til gene for håndværkerne, men også gav sig til at fyge ud over byen, var der til sidst ikke andet at gøre end at køre hele herligheden ud på stadens losseplads og foretage resten af harpningen der.

Disse store og kolde anstrengelser gav ikke helt de forventede resultater. Det viste sig, at sandlaget under fliserne så at sige ikke rummede løsfund. Det havde kun ligget i kirken i små hundrede år, siden den sidste store restaurering i 1870'erne. Ydermere måtte vi konstatere, at man – antagelig ved samme lejlighed – har fjernet samtlige gamle gulvlag fra kirken, altså netop de lag, som erfaringsmæssigt er mest rige på løsfund. Hvad der var levnet til os, var i virkeligheden kun de ting, som ved begravelserne i kirkens gulv var bragt ud af deres leje i de øverste jordlag og nu lå spredt rundt om i fylden over kisterne.

Den vigtigste fundgruppe i kirkegulvene udgøres altid af mønterne. Hvis de ældre gulvlag havde været levnet til os, havde vi utvivlsomt fundet omkring et tusinde mønter. Nu måtte vi „nøjes“ med 239 eksemplarer – et morsomt sortiment, der omfatter det meste af den danske kongerække og tillige fortæller om rigets handelsforbindelser i ældre tid. Alene af hanseatisk mønt fra middelalderen er der 38 eksemplarer, fordelt på Mecklenburg, Hamburg, Parchim, Wismar, Rostock, Stralsund, Lüneburg og måske Lübeck. Det er også interessant at træffe sterlinge af engelsk type fra 1300-tallet. Denne lødige mønt er på det nærmeste ukendt i landsbykirkernes gulve, men optræder i hele tre eksemplarer i Sankt Mikkel-fundet. Der var øjensynligt ikke blot mere, men også bedre mønt hos købstadsfolk end hos bønder.

Fundets ældste mønt var en af Svend Estridsens runemønter, slået i Lund omkring år 1070 og således nogle få år ældre end Svend Nordmands kirke. Henvend halvdelen af mønterne fra gulvet er slået før ca. 1330 og altså ældre end den nuværende Sankt Mikkels kirke. Heraf følger dog ikke umiddelbart, at de også alle er tabt i den ældre kirke. Under det danske møntvæsens fuldstændige forfald i 1300-tallet havde gamle mønter ofte en lang cirkulationstid, og når der alene fra Kristoffer II, som kun regerede i sammenlagt otte år, fandtes 59 mønter i gulvet, kan man trygt regne med, at mange af disse har været i brug både tyve og fyrre og tres år efter kongens død i 1332.

Ikke færre end ni af fundets mønter var så værdifulde, at de blev indlagt i Den kongelige Mønt- og Medaillesamlings hovedserie. Af ganske særlig interesse var en mønt af hidtil ukendt type, antagelig slået for Valdemar Sejr.

En smule guld var der også til os. Ved harpningen kom der – med

Fig. 18. Snoredupper af guld, fundet i Sankt Mikkels kirkes gulv. Lennart Larssen fot.

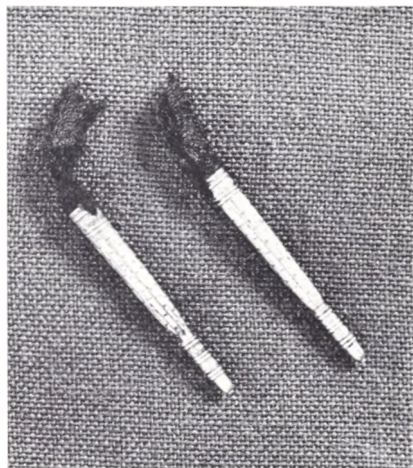

Fig. 19. Michel Christensons portræt på hans nyfundne gravsten i Sankt Mikkels kirkes gulv. M. Aaman Sørensen fot. 1972.

nogle dages mellemrum – to ens snøredupper af guld, med rester af brunt snørebånd. Dupperne må stamme fra omkring år 1600 og har prydet en velstående dames snøreliv. Af nogenlunde samme alder var to næsten ens hængesmykker af bronze, det ene forgyldt, med Kristus-monogram i gennembrudt arbejde.

Når det overhovedet var muligt, undgik vi under arbejdet i gulvet at røre ved begravelserne. De fleste af dem lå så dybt, at det ikke havde noget formål at undersøge jorden under dem. Men i fyldjorden over kisterne vrimgledede det med knogler fra forstyrrede grave, og hist og her var der også andre vidnesbyrd om de døde i gulvet. Tre steder i skibets midtgang lå der store, velbevarede gravsten, som i tidens løb var sunket ned i de grave, som de var lagt over. Formentlig har der ikke været arvinger til at betale for at få dem bragt op i gulvniveau igen, og man har så valgt den nemme løsning at lægge nyt gulv hen over dem igen. Den smukkeste af disse sten (fig. 21) var usædvanligt velbevaret og kan ikke have ligget ret længe i gulvet, før den ved neddykning unddrog sig det ødelæggende slid fra kirkegængernes fodtøj. Gravstenen er hugget af Gotlands-kalk af god kvalitet og sat over en foged (vel fra Antvorskov) ved navn Michel Christensøn, død 1625, og hans hustru Margrete lensdaater. Ægteparret er afbildet fromt knælende, klædt i stadstøjet, brede og velnærede. Ved udgravningen var fogdens udtryksfulde ansigt (fig. 19) det første, der kom til syne af stenen. Det var en ejendommelig oplevelse.

Langt fra alle kirkegrave har været dækket af kostbare gravsten. Mindre kunne gøre det. I gulvet lå der en del stumper af teglstensfliser med gravskrifter, glaserede og bemalede i stærke farver. Hver indskrift har dækket adskillige fliser, og det er derfor umuligt at få sammenhæng i de tilfældigt bevarede brudstykker. Det bliver kun til enkelte ord som sjæl, nåde etc. Til gengæld ved vi, hvor de mangefarvede fliser er produceret. Værkstedet blev fundet ved en grundudgravning i Farvergade i Næstved i 1927, og Kai Uldall har sandsynliggjort, at mesteren dér hed Laurits Pottmager. Han døde i 1596 eller 1597. Laurits i Næstved leverede også almindelige gulvfliser med liljemønstre, ligeledes i mange farver. Også denne del af hans produktion er repræsenteret i Sankt Mikkels kirkes gulv. Gravfliser fra andre værksteder findes også, og på en af disse er indskriften undtagelsesvis skrevet med så små bogstaver, at vi på samme flisestump får både den afdødes fornavn og profession oplyst: Jørgen . . . Snedker, måske en af de dygtige billedskærere, der virkede i Slagelse på Christian IV's tid.

Vi har nu set på de vigtigste af de observationer og løsfund, der har tilknytning til stenkirkerne på Sankt Mikkels kirkebakke i Slagelse. Tilbage står kun at behandle de endnu ældre forekomster på stedet – sporene af kirkebyggens forhistorie.

Først de negative vidnesbyrd. Man kunne formode, at der ville være gode muligheder for at finde levn af en trækirke under biskop Svend

Nordmands frådstenskirke. Da den blev bygget, havde Danmark jo været et kristent rige i mere end hundrede år. Men intetsteds i kirkens gulv fandtes det ringeste spor af et sådant byggeri. Der var hverken stolpehuller, begravelser eller løsfund, som med rimelighed kunne sættes i forbindelse med en trækirke. Alligevel kan man ikke afvise muligheden helt. Det må erindres, at muligheden for overhovedet at finde levn fra så gammel tid på kirkebakken er yderst ringe. Når det gælder forekomster ældre end stenkirkerne, må der til de ødelæggelser, som begravelserne har forårsaget, føjes de omvæltninger og forstyrrelser i jordlagene, som gravningen af stenkirkernes fundamenter i sin tid afstedkom. Der er ikke levnet mange kvadratcentimeter uomgravet gulvflade, hvori kirkebyggens forhistorie kunne studeres.

De naturlige lag under kirken bestod af sand og grus i urolig lagfølge, præget af talrige kalkudfældninger og enkelte steder tillige af aldannelse. Helhedsindtrykket var forvirrende, og da der kunne være tvivl om, hvorvidt nogle af lagene virkeligt var naturlige, søgte vi bistand hos laborator Henner Bahnson, Danmarks geologiske Undersøgelse, der ofte har været Nationalmuseet behjælpelig ved tolkningen af vanskelige jordlag. Henner Bahnson kunne bekræfte, at der måtte være tale om istidsdannelse. Bakken var altså ikke den store gravhøj fra oldtiden, som nogle havde ventet.

Trods forstyrrelserne i kirkens gulv lykkedes det alligevel at gøre en række iagttagelser, der kaster et – om end svagt – lys over kirkebyggens forhistorie. Under og nær de bevarede fundamenter for Svend Nordmands-kirken påvistes et stort antal huller efter stokke, der har været rammet så dybt ned i bakken, at deres nederste del har undgået ødelæggelse, da fundamenterne blev lagt. Ellers havde vi ikke kunnet finde dem.

I alt blev der fundet 36 huller af denne art, og tallet var antagelig blevet en smule større, såfremt vi havde været opmærksomme på fenomenet allerede fra udgravningens begyndelse. De først fundne huller anså vi fejlagtigt for spor af dybe rødder. Først efter nogen tids forløb erkendte vi, at vi stod over for tildannede, tilspidsede stokke, som ligefrem var hamret ned i undergrunden.

Hullerne viser, at stokkene har haft en diameter på mellem 6 og 10 cm. Deres tværsnit var ofte rundt, men i nogle huller var der tydelige tegn på, at stokkene var tildannede; tværsnittene var da rektangulære eller nærmest sekskantede. Et enkelt sted havde man anvendt halvdelen af en flækket gren eller stamme. De fleste stokke synes at have stået nogenlunde lodret, men hist og her bemærkedes en svag skrånethed. I hullerne var der ofte forvildede trærester. De blev bragt hjem til undersøgelse, men kun i tre tilfælde turde DGU's og Nationalmuseets botanikere inddrage sig på at bestemme træsorten. Svaret var alle tre gange: sandsynligvis bøg.

Det mest forbausende træk var hullernes store dybde. Alle 36 stokke

Fig. 20. Indskriften på denne gravsten over Jacob Iensøn Skiotte, død 1622, levner ikke tvivl om, at Slagelse ligger på Sjælland. M. Aaman Sørensen fot. 1972.

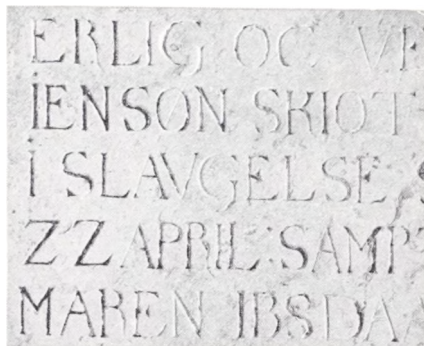

Fig. 21. Michel Christensøns gravsten i Sankt Mikkels kirkes gulv. Som så ofte har arvingerne undladt at lade en stenhugger udfylde den omhyggeligt afsatte plads til den efterlevende hustrus dødsår og -dag. M. Aaman Sørensen fot. 1970.

var rammet mere end en meter ned i jorden. Flere nåede halvanden meter ned, og to stokke kunne endog følges til en dybde af 180 cm under kirkens nuværende gulv. I fig. 15 er hullerne markeret som små sorte pletter. Det vil ses, at de fleste er fundet under fundamentet for Svend Nordmands-kirkens nordvestre hjørnetårn. Her registreredes ikke færre end 19 stokkehuller på få kvadratmeter. Denne store koncentration beror dog snarest på de gode fundvilkår netop på dette sted, hvor fundamentstenene var taget op, men fundamentgrøftens bund alligevel var skånet for bortgravning. Det er sandsynligt, at man ville have fundet tilsvarende koncentrationer andetsteds i kirken, f. eks. under sydvestre hjørnetårn, såfremt fundamentstenene var blevet taget op. De 11 stokkehuller, der påvistes i Svend Nordmands-kirkens skib, fandtes på tilsvarende vis i de intakte bundflader under tømte fundamentgrøfter eller i profilerne langs kanten af de bevarede fundamentstrækninger. Hovedindtrykket er, at det har vrimlet med stokkehuller. Der må have været hundreder af dem på kirkebakken – ja måske flere tusinde, hvis vi tør lægge hullernes tæthed i nordvesthjørnet til grund for en vurdering af antallet.

Men hvorfor har man rammet alle disse bøgestokke ned i jorden?

Fig. 22. Stokkehuller i Sankt Mikkels kirkes nordvesthjørne. Jfr. fig. 9, hvor de samme huller ses på et senere tidspunkt af udgravningen. Olaf Olsen fot. 1970.

Da alle huller er fundet på steder, der er eller kan have været overlejret af fundamenter fra Svend Nordmands kirke, må det først overvejes, om stokkene kan have forbindelse med disse fundamenter. Formålet måtte i så fald have været at etablere en slags pilotering, der kunne styrke og stabilisere fundamenterne. Men selv om bunden under kirken består af sand og grus, er den ingenlunde blød, og det er svært at se, hvilke fordele der ville være ved at ramme tynde bøgestokke ned her og der før fundamenterne blev lagt. En del af stokkene har kun nået få decimeter ned under fundamentgrøftens bund, og de kan i hvert fald ikke have været til nogen som helst nytte for fundamenterne. Generelt må man sige, at hvis kirkebyggerne havde næret bekymring for grunden under kirken, ville de sikkert først og fremmest have sørgt for at gøre fundamenterne dybere og sværere. Mod en forbindelse mellem stokkehuller og fundamenter taler også tydelige kalkudfældninger, der ses omkring nogle af stokkehullerne. Thi stenkirkens opførelse må have bevirket en så stærk udtørring af den porøse sand- og grusbund på kirkebakkens top, at udfældninger af denne karakter næppe ville kunne forekomme mere.

Kan hullerne da hidrøre fra træbygninger? Formelt skulle der ikke være noget i vejen herfor. Ganske vist kender vi ikke fra dansk grund hustomter, i hvilke så spinkle og dybt nedrammede stokke indgår som konstruktive led. Men i Kaupang, den store vikingetids-handelsplads i Oslofjord, har Charlotte Blindheim og Roar Tollnes udgravet en mærkelig tomt, benævnt hus I, hvori der indgår stokke, som både i dimensioner og nedgravningsdybde svarer til vore. Disse huller er dog

Fig. 23. I en lille plet uforstyrret jord i skibets sydside, omkranset af begravelser, fundamenter og varmekanaler, viste der sig spor af to dybt nedrammede stokke tæt ved siden af hinanden i profilvæggen ud mod en grav. Markeret ved pile. Olaf Olsen fot. 1970.

koncentreret om en enkelt del af hustomten, og hullernes fordeling svarer kun dårligt til forholdene på kirkebakken i Slagelse. Her må både hullernes mængde, deres indbyrdes beliggenhed og deres forekomst mange forskellige steder på kirkebakken siges at tale imod en tolkning som bygningslevn.

Vi må da konkludere, at stokkene antagelig har stået i det fri og dernæst søge at finde en forklaring på, hvorfor man har gjort sig den ulejlighed at ramme bøgestokke så dybt ned i grunden på bakkens top. I den forbindelse må vi erindre, at stokkene ikke alle behøver at have været rejst og have stået på samme tid. Det kan være sket ved tilbagevendende begivenheder af samme karakter.

Under omtalen af Slagelses topografi er der i indledningen peget på den mulighed, at den centralt og dominerende liggende kirkebakke i førkristen tid kan have tjent som tingsted eller kultsted. En kombination af disse to funktioner kunne også tænkes, al den stund tinghandlingerne utvivlsomt altid blev ledsaget af kultiske ceremonier.

Om oldtidens og den tidlige middelalders tingsteder vides meget lidt. Der er ikke fundet sikre arkæologiske spor, og de fåtallige skriftlige vidnesbyrd er ikke videre oplysende. Af stor betydning var selvsagt overholdelsen af tingfreden. De anklagede måtte kunne komme til tinge uden risiko for overfald fra de forurettede, og på samme måde måtte dommerne have sikkerhed for, at en utilfreds tingforsamling ikke reagerede voldeligt overfor dem ved upopulære kendelser. Man måtte derfor sørge for at have indhegninger, bag hvilke der var særlig hård straf i tilfælde af overgreb. På landstingene forelagde den anklagede

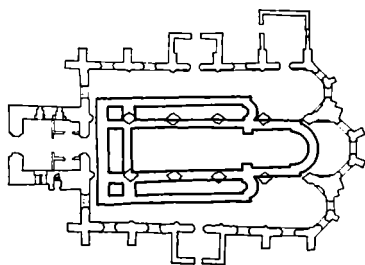
sit forsvar „inden fire stokke“, og fra gamle norske love kendes betegnelsen *vi-bånd*, der kan gå tilbage til hedensk tid. Vi-båndet var en indhegning omkring dommerne, og fra Egils saga erfarer vi, at det kunne bestå af snore mellem hasselkæppe, der var stukket i jorden i en kreds omkring dommernes pladser.

„Indhasling“ kendes også fra andre nordeuropæiske middelalderlove, og hvis stokkene på kirkebakken i Slagelse havde været hassel og ikke bøg, ville vi have haft gode indicier for at opfatte dem som led i indhegningerne på et tingsted. Nu må vi nøjes med at pege på muligheden.

Hvad kultstederne angår, er vor viden ikke meget større end ved tingstederne. Men også her kan vi pege på tilstedeværelsen af stolper eller stokke. I den berømte skildring af nordboer i Rusland, som den arabiske diplomat ibn Fadlan gav efter en rejse i året 922, berettes om en helligdom med gudfigurer, der var omgivet af høje træstøtter. I Guterloven, der er nedskrevet i kristen tid, forbydes det Gotlands beboere at dyrke vier og *stavgårde*. Hvad en stavgård er, hersker der ikke enighed om. Den opfattes gerne som et indhegnet helligsted, idet stavene anses for stolper i indhegningen. Men det er fremført, at ligesom æbletræer ikke danner stakit i abildgårde, men er hovedindholdet i disse, kan stavgårdens stave meget vel være kultobjekter på helligstedet – gudestøtter eller stolper, som man anbragte offergaverne til guderne på. De omhyggeligt nedrammede stokke på Sankt Mikkels kirkebakke kunne da tænkes at være sådanne stolper, og den solide nedramning kunne i sig selv være en kultisk handling, som gik forud for ofringen.

Alt dette er dog kun løse hypoteser. Vi må afvente tilsvarende fund andetsteds fra, før vi kan udtale os mere definitivt om kirkebakkens forhistorie.

Hertil kommer, at der stadig er mulighed for at gøre nye og måske afgørende fund under Sankt Mikkels kirke. Som nævnt var det kun en begrænset del af kirkegulvet, vi havde tid til at undersøge, og tre ugers arbejde i et forceret tempo gav os ikke mulighed for at trænge til bunds i alle problemer. Netop derfor lagde vi under udgravningen den største vægt på at udføre vore undersøgelser således, at de arkæologiske levn ikke led overlast. Det er feltarkæologiens store svaghed, at man ofte er nødsaget til at grave sine beviser bort for at kunne tolke dem rigtigt. I Sankt Mikkels kirke undgik vi bevidst sådanne ødelæggelser. Vi betragtede vore fund fra oven, og takket være begravelserne kunne vi som regel også studere fundamentene og de uforstyrrede jordlag fra siden uden at gribe ind i intakte forekomster. Kun undtagelsesvis fjernede vi sten fra fundamentene, og vi gravede ikke stokkehullerne bort. Når kirkens gulv næste gang bliver taget op, vil vore efterfølgere kunne fortsætte, hvor vi måtte standse, og de vil kunne efterprøve de præmisser, som denne afhandling bygger på. Også for fremtidens arkæologer vil Sankt Mikkels kirke være en frugtbar arbejdsmark.

En "naivist" i Vestindien – H. G. Beenfeldt

Af INGE MEJER ANTONSEN

Fig. 1. Middagselskab hos kontrollør Claus Schonning og frue, Ingeborre Maria Elisabeth, f. Dresing. Som påvist her er akvarellen udført af løjtnant, senere kammerassessor H. G. Beenfeldt. Begivenheden må have fundet sted i Hospitalsgade 10, Christiansted, St. Croix, i sidste halvdel af maj 1794. Usigneret, bly og akvarel på papir, 31×46 cm. Privateje. Nationalmuseet, Elswing fot. 1965.

I de senere år er man herhjemme blevet opmærksom på betydningen af den spontane, den naive kunst, som især i Frankrig og Amerika længe har været omfattet af stor interesse. Den første manifestation heraf var udstillingen „De næsten ukendte“, der arrangeredes af museerne i Viborg i 1970 og som vistes landet over¹. De naive maleres ærlighed over for det sete og deres omhyggelige skildring af detaljen giver os et kendskab til svundne tiders kultur, som vi ellers måtte have savnet. At flere dertil viste sig i besiddelse af en ikke ubetydelig farvesans og fornemmelse for billedkomposition, var en glædelig overraskelse, som forhåbentlig må give anledning til en nyvurdering af disse beskedne dyrkere af kunsten. Nogen undervisning har flere af malerne utvivlsomt modtaget i forbindelse med almindelig skolegang og under

uddannelse i håndværksfag og inden for hær og flåde. Dette er således tilfældet med den næsten ukendte, der i det følgende skal drages frem af glemselen.

For nogle år siden gjorde museumsinspektør Ellen Andersen opmærksom på en farvelagt tegning i privateje, forestillende et middagsselskab i et eksotisk miljø. Møbleringen af rummet med mahogni-skænkebordet, dækket med karafler, drikkeglas, shades og porcelainsbowl samt tilstedeværelsen af en neger og en mulatinde, gjorde det ikke vanskeligt at henføre sceneriet til de tidligere dansk-vestindiske øer. Den formentlig ungdommelige ophavsmand til billedet har ikke givet sig til kende, overtydet som han synes at have været om sine såre beskedne kunstneriske evner. Imidlertid, trods sit ringe tegnetalent, har han bibragt os et vidnesbyrd om, hvorledes et måltid hos en dansk embedsmand i vor fjerne tropekoloni gik for sig, og han har tilmed været så hensynsfuld under billedet at meddele, hvem denne havde samlet om sit bord. Personernes klædedragt og stuens inventar daterer billedet til engang i slutningen af det 18. århundrede (fig. 1).

Vi befinder os i en stue med rektangulær grundplan, hvortil der er adgang fra en dør til venstre og fra en to-fløjet dør i midten af stuens langvæg. Sidstnævnte fører ind fra det fri, hvor man aner en veranda med en muret pille, hvorpå en kurv med flasker omvundet med linnedstykker er anbragt. Man tænke sig, at tøjstykkerne er befugtede og at fordampningen fra dem skal afkøle flaskernes indhold. En brun træbygning og havet med et bortdragende, saluterende skib afslutter udsigten. Til højre for døren lukker et med skodder forsynet vindue lyset og solen ude. Møbleringen er snart overset: et skænkebord eller glasbord af brunt træ, utvivlsomt mahogni, en rødtribet overpolstret sofa med pølle, derover et spejl i forgyldt ramme og tvedelt glas, op-hængt i en rød snor med sløjfe og til venstre et bord med sribet dug. Om spisebordet, der er dækket med en hvid, til gulvet nedhængende dug, står malede „amerikanske“ træstole af Windsor-typen, og et blå tæppe med røde borter dækker gulvet. Med undtagelse af det „buntede“ tæppe svarer møbleringen ret nøje til rektor Hans West's ofte citerede beskrivelse fra begyndelsen af 1790'erne af et vestindisk hjem.² Det normale var, at et hus kun havde én stue, der både var spise- og dagligstue. Den sribede sofa med de deri henslængte bøger vidner om denne dobbelte funktion. Spisebordet her består formentlig, som det var skik, af flere samhørende borde, der atter efter måltidet kunne stilles til side langs væggen.

Billedet er af ganske særlig interesse, ikke kun fordi det er den ældste, kendte fremstilling af et interiør i Dansk Vestindien, men også fordi det er den eneste skildring af et dækket middagsbord, vi kender derfra. Hele kuverten foran de spisende er desværre ikke synlig, men vi ser vinglas, karafler med rød og lys vin og hvide tallerkener. Af retterne på bordet kan man identificere et stykke helstegt fjerkræ,

Fig. 2. Ubekendt kunstner: Hans West (1758–1811), rektor for den danske skole i Christiansted, senere gesandt og kunstsamler. Billedet kan efter det eksotiske landskab at dømme antages at være malet i West's vestindiske periode (med afbrydelser fra 1788 til 1802). Landskabet lader sig dog ikke henføre til en bestemt lokalitet. West foretog som diplomatisk udsending adskillige rejser til andre øer i Caribien og billedet kan udmærket tænkes at være blevet til derude. Utydbar signatur mellem hundens poter. Påskrift på lommeørklædet: WEST. Olie på mahogni, 41×32 cm. Frederiksborg. Sophus Bengtsson fot.

medens det aubergine-farvede indhold af glasskålen vanskeligere lader sig bestemme. Rektor West kan supplere vor viden. „Blandt de private Fornøielser, der her kan have,“ skriver han, „er der ingen, saavidt jeg troer, der er saa almindelig som et reent og vel dækket Bord, hvor alle Retterne . . . paa een Gang staae opstillede. – Enhver vælger da heraf hvad han lyster, saa at nogle spise af en Ret andre af en anden“. Og han tilføjer, at efter at alle har forsynet sig, fjernes maden, og frugten, der gerne ledsages af gammel madeira-vin, sættes ind. Om retternes art siger West, at man ikke i Vestindien kunne strække sig til de mange forskellige franske sammensætninger, som kendes i København, men at man måtte holde sig til „enkelte“ retter af fisk, kogt eller stegt kød og „Fiær-Kreature, som og i stuede Ve-

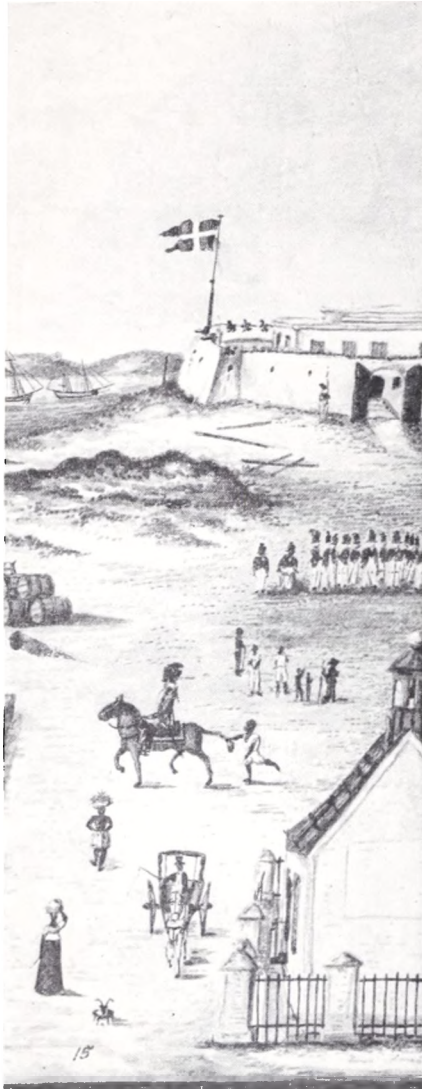

Fig. 3. Udsnit af fig 4. Er den fornemme rytter i rød kiol og vajende fjerbusk Ernst Frederik Waltersdorff, generalgouvernør i Vestindien 1787-96, eller oberst Hederich, i hvis kompagni Beenfeldt var artilleriofficer?

Fig. 4 (modstående side). Forrestilling af Wærftet paa Øen St. Croix i Vestindien". Bet. sn. th.: forsærdiget af H. G. Beenfeldt 1815. Påskrift sn.: ad No 46 V. Journ. pro 1815. Det påvises her, at skildringen bygger på

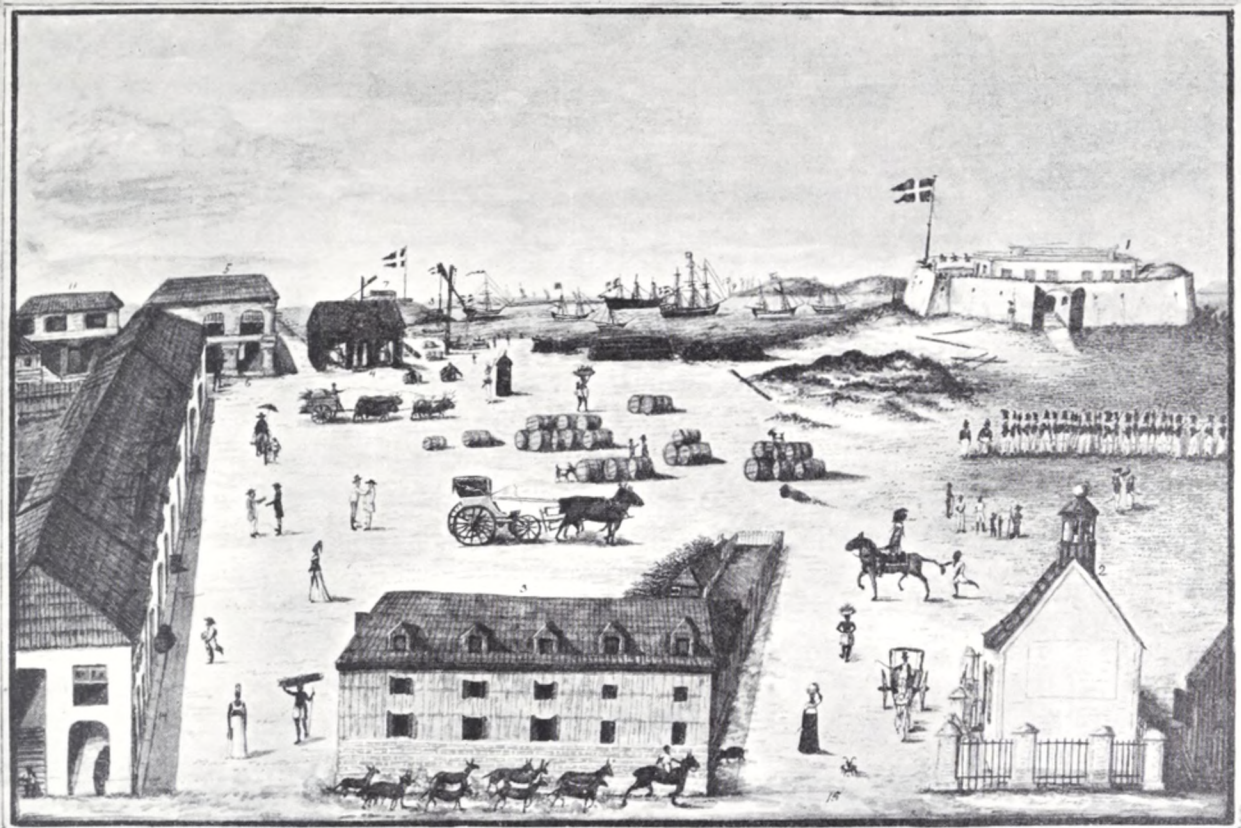
getabilia". Man bruger ingen søde vine eller pirrende champagne, men kun rødvin og madeira, og er man tørstig på grund af heden, bruges vand eller rom og vand.³ Når måltidet var forbi, sattes en skål vand frem for hver, „som da vasker og tørrer sig i den fine Dug eller Serviette; thi man mærke vel, at man her ikke bruger Linnet eller Dækketøi meer end een Dag.“

„Alt, hvad man nyder, maae være overmaade reenligen behandlet og frembaaret; og Afvexling af reene Couverts for hver Forandring i Spisen saa almindeligen antaget, at endog de simpleste Folk have gjort sig denne Propreté til en Natur ...“ Det er derfor med en vis tilfredshed, at man konstaterer, at den opvartende mulatinde på tegningen er i færd med at skifte tallerken.

Det var almindeligt, at selskabeligheden blev lagt midt på dagen. „Aftenselskaber bruges ikke“, siger West, og damerne var kun sjældent med. Skete det, sad de ved den ene bordende og herrerne ved den anden. I det hele taget, må vi tilføje, opholdt de hvides hustruer sig mest hjemme, og skulle de ud, gik de sjældent, for ikke at ødelægge deres teint, men kørte i vogn med kaleche. Det er betegnende, at man på billeder fra Vestindien fra det 18. og 19. århundrede ikke ser hvide damer på gaden.

De tilstedeværende kendes alle fra de vestindiske arkivalier fra 1790-erne. Medens værten repræsenterer toldvæsenet, er overformynder Tesmand og forligelsescommissær Grabhoun (skal være Grabhorn) repræsentanter for retsmyndighederne på St. Croix, medens kommandør Munthe af Morgenstjerne, regimentskvartermester von Berger og sekondløjtnant Beenfeldt repræsenterer forsvaret og skibskaptajn Hesselberg de talrige danske og udenlandske skibe, der i forårsmånederne anløb Vestindien.

Værten, kontrollør Claus Schonning, var efter billedet at dømme en nydelig og distingveret herre med paryk med pisk og ligesom de øvrige herrer, hvis klædning er tilstrækkelig synlig, iklædt knæbenklæder og kjol. Madame Schonning præsenteres som en yppig dame, iklædt en let engelsk dragt og med sort tophat over det løsthængende hår. Hendes påklædning svarer til West's udsagn om kvindedragten, der er af fint netteldug eller andet vaskbart tøj, og han siger, at kvinderne var „sielden friserede men bedækkede med Hat eller Sæt“. Schonning var søn af præsten Peder Schonning og fru Ingeborg Schonning og blev døbt i Tønder den 13. april 1742.⁴ I mange år opholdt han sig på St. Croix, ansat under det vestindisk-guinesiske Rente- samt Generaltoldkammer, og avancerede fra fuldmægtig, kontrollør og taksator til overkontrollør og et halvt år før sin død den 9. december 1798 til vejermester i Christiansted.⁵ I 1786 søger og får han bevilget en rejse til hjemlandet „naar hans Sundhed maatte fordre Forandring af Climat“.⁶ Under denne rejse må han være blevet forlovet med sin søsterdatter Ingeborre Maria Elisabeth, datter af sognepræsten i Bjerreby

J. W. Breenfeldt del.

Forrestilling af Waerf på Den St. Croix i Vestindien med 1 Fortet Christianstaden 2 danske Kirke 3 Promani-gaarden 4 Negerboden 5 Engelen i Averu
 Gade 6 Konningsgade 7 Kjøben St. Sophia Frederik 8 Bøll 9 Cornea Aug. Bøll 10 Sold Comp. 11 Høus med Bøllig 12 Harmonien 13 Døren ved Høus 14 Bladwells Høus
 15 Kirkegaden
 ser No. 16. V. Søren. delte.

iagttagelser gjort af Beenfeldt under hans ophold på St. Croix 1788-94. No. 13 „Baron Brettons Huus“ var under bygning 1788, det år da Beenfeldt ankom (matriklen 1788), dets adresse dengang som nu er Kirkegade 17. Ejerne var baronerne Lucas og Peter de Bretton, 1790 ejedes det af baron Frederik de Bretton. No. 14 „Bladwells Huus“, Kirkegade 16, ejedes af købmand Anthony Behagen (1759-1805), der dog ikke synes at have boet der selv. 1788 var det udlejet til J. Bladwell med familie, heriblandt den senere prokurator Charles Dahly Bladwell; 1789 stod det ledigt. Gengivet i farver i Vore gamle Tropicolonier, 1. udg. 1953, bd. II, p. 271. Akvarel på papir, 14,2×44,4 cm. Rigsarkivet.

Hans Casper Dresing og hustru Hanna Regina, født Schonning. Efter ansøgning fik han den 20. december 1793 kongelig dispensationsbevilgning til at indgå ægteskab med niecen trods deres nære slægtskab.⁷ Født den 23. august 1766 var jomfru Ingeborre 27 år og således 24 år yngre end sin onkel. Den 19. marts 1794 forlod hun Danmark med Vestindien som mål,⁸ og man må da formode en ankomst til St. Croix 8-10 uger senere,⁹ dvs. omkring midten af maj måned. Hvornår parret er blevet gift vides ikke, eftersom der er en lakune i kirkebogen for den lutherske menighed på St. Croix fra 1793 til 1797, men i alle tilfælde er kontrolløren med frue opført i matriklen for Christiansted (optaget den 28. november 1794) som boende i Hospitalsgade 10, og det skal ikke tages alt for bogstaveligt, at den vestindiske regerings skrivelse af 1. oktober samme år til det vestindiske kammer og til den almindelige enkekassee direktion taler om kontrollør Schonnings „intenderede Ægteforening“ med jomfru Ingeborre,¹⁰ da dette brev er foran-

lediget af en ældre ansøgning. Det ville være aldeles utænkeligt, at ægteskabet ikke omgående var blevet indgået efter hendes ankomst.

Vi er nu nået til en datering af billedet til tidligst maj 1794. De fleste af de øvrige tilstedeværende har været i Vestindien adskillige år før dette tidspunkt. Kommandør Troels Smit Munthe af Morgenstjerne, overlødsen fra Protestant Cay, og regimentskvartermesteren Friedrich George von Berger, der i 1790'erne optog matriklen, er begge velkendte personer. Berger er på billedet tydeligt gengivet som en ældre herre, lille og bred af statur og med en profil, der blotlægger en næse af formidabel længde. Ved hans højre side har forligelseskommissær Grabhorn, klædt i rød kjol, rejst sig og udbringer en skål. Anthony J. Grabhorn boede alene i sit hus med have i Lille Hospitalsgade 11–12, hvor han havde en slave til sin opvartning.¹¹ På Grabhorns højre side og til venstre for værtinden ses overformynder Johan Christopher Testmann. Hans furede træk kendetegner ham som en gammel mand. Testmann ejede bl. a. et hus i Dronningensgade 59, hvor han boede i mange år. Han var foruden overformynder prokurator og bistod dertil rektor West med undervisning i matematik, tegning, handelsregning og skrivning i skolen i Christiansfeld.¹² Af kirkebogen fremgår det, at han dør den 19. juni 1798. Skibskaptajn Friderich Hesselberg lå i 1794 med sin brig „Nøisomhed“ i Christiansted fra den 23. februar til den 28. maj, da han ifølge generalgouvernørens månedsrapport afsejlede til København. Er billedet af selskabet hos kontrollør Schonning blevet malet i nævnte år, kan det kun være sket inden for de ca. 14 dage, der var forløbet mellem madame Schonnings ankomst i midten af maj og Hesselbergs afrejse den 28. i samme måned.

Den sidste af de tilstedeværende, Beenfeldt, sekondløjtnant ved troppe, er, som vi skal se, velkendt i de vestindiske arkiver. I den trykte litteratur optræder Beenfeldts navn imidlertid kun i én forbindelse, nemlig på de to ofte gengivne tegninger af havnen og værftet i Christiansted, som findes i Rigsarkivet, og hvoraf den ene bærer signaturen „forfærdiget af H. G. Beenfeldt 1815“ og den anden „Malet af H. G. Beenfeldt, Kammerassessor“ (fig. 4 og 7). Akvarellerne er stedse blevet fremhævede og gengivet i farver, ikke så meget på grund af tegnerens kunstneriske kvalifikationer som på grund af deres umiddelbare charme og indgående skildring af livet på havnepladsen. Man følger med interesse de samtalende mænd, soldatesquens excersits, de fornemme ridende med negerdrengene, der lader sig trække i hestenes haler, de lette vogne, der brugtes til de velhavendes befordring, de „gravitetiske“ som dronninger knejsende frinegerinder og mulatinder, negre bærende byrder på hovedet, den oksetrukne sukkerkærre, æslerne og gederne. Livet ånder fred og fordragelighed, selv det hvide fort har gæstfrit sine porte vidt åbne kun med en enlig soldat som vagtpost. Overalt fra de befæstede steder, fra fortet, fra Protestant Cay'en, fra batterierne Sophia Friderikke og Lovise Augusta ved indløbet til lagunen, og fra hovedpar-

ten af de opankrede skibe i havnen flager Dannebrog. I husrækken til venstre på fig. 4 kan man få et indtryk af den vestindiske byggeskik med åbne, skyggefulde buegange i nederste etage og på første sal beboelsesrum, her med engelske skydevinduer. Husene, der var murede, havde tage af træspån (shingles). I mindre fornemme huse var førstesalen som oftest af træ. Det ses f. eks. på proviantgården (nr. 3) i billedets forgrund. Husene angives som Baron de Brettons og Bladwells huse. I baggrunden er den engelske klub og vejerboden, og i forgrunden afsluttes billedet af proviantgården og den danske kirke. Som en fællesnævner for hele stemningen finder vi på hjørnet af Kongensgade og Kirkegade „Harmonien“ eller „den harmoniske Klub“.¹³ Det er kun den opmærksomme iagttager, der vil opfatte den tilsyneladende uskyldige pæl ved fortet, det tavse vidnesbyrd om sørgelige begivenheder: pælen til negrenes straf, det vestindiske modstykke til den danske bondes træhest.

De ovennævnte tegninger fig. 4 og 7 optræder gerne sammen, men i virkeligheden har de hver sin proveniens. Den første bærer det vestindisk-guinesiske Rente- samt Generaltoldkammers journalnummer, hvad vi senere skal vende tilbage til, medens den anden er uddraget af geheimestatsminister Ove Mallings arkiv og udstillet i Rigsarkivets

Fig. 5. Oxholms plan af Christiansted, St. Croix, 1799. Pen og akvarel på svært papir. 51,5×70,5 cm. Rigsarkivet.

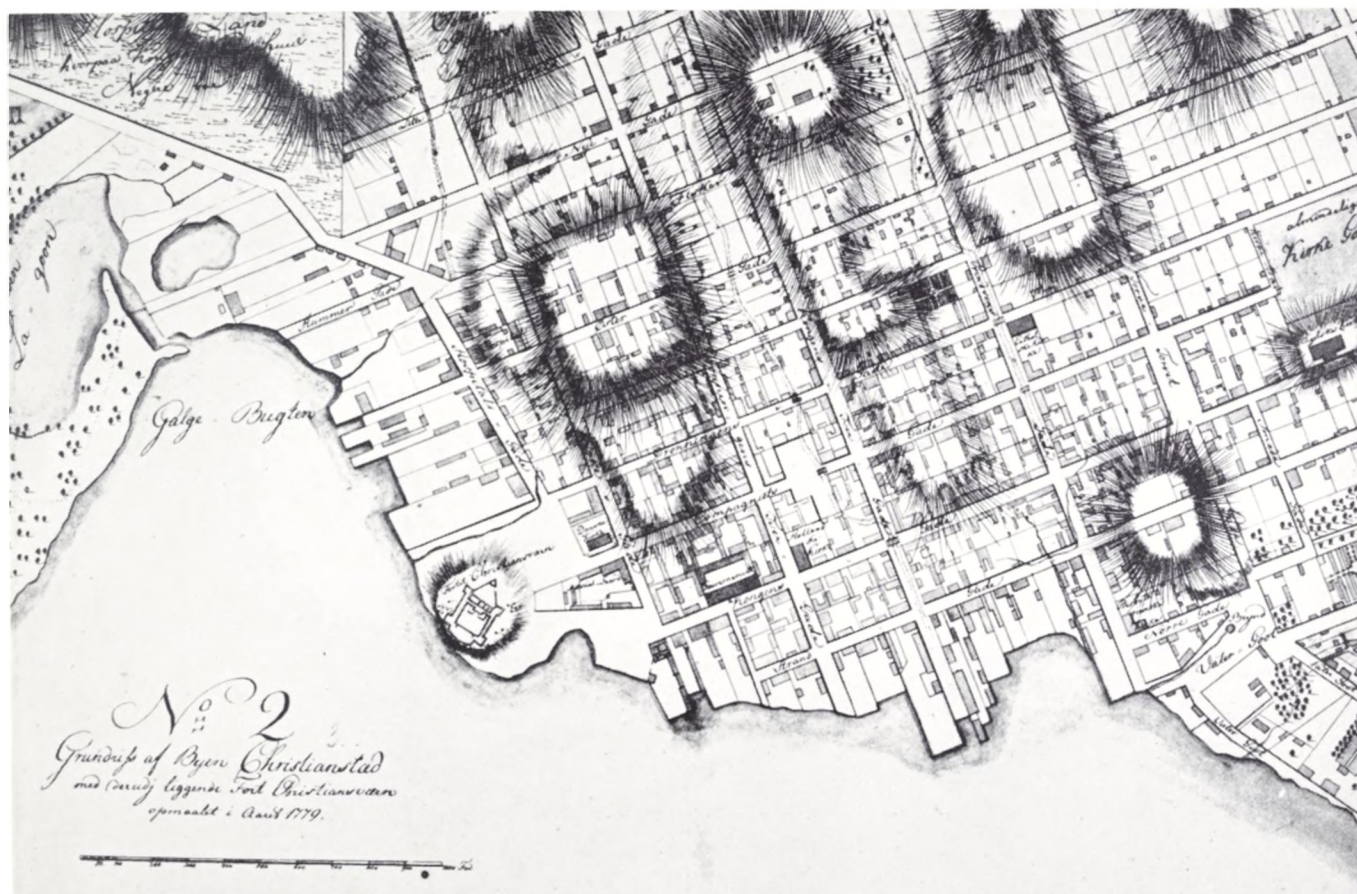

Fig. 6. Udsnit af fig. 7. Ved kanonerne med løftet ridepisk ses løjtnant Beenfeldt, th. regimentskvartermesteren.

Heroverfor: Farveplanche A (øverst). Havnepladsen i Christiansted, St. Croix. Bet. fn.t.h.: Malet af H. G. Beenfeldt. Tegneren har stået foran materialgården. T.v. baronerne Brettons hus med engelske skydevinduer, dernæst Harmonien, den engelske klub og vejerboden. T.h. fortet og toldbygningerne. Bag vejerboden skimtes Protestant Cay og længst ude på pynten Lovise Augusta Batteri. Akvarel og gouache på papir, 25,5×42,5 cm. Testamentarisk gave til Nationalmuseet fra toldkasserer V. Bay. Mus. nr. 2153/1969. Nationalmuseet, Elswing fot. 1971. Farveplanche B (nederst). Havnepladsen i Christiansted, set fra vandet. Bet. fn.t.h.: Malet af H. G. Beenfeldt 1810. De under A nævnte huse ses her en face, forskydningen i placeringen er ikke iøjnefaldende. Akvarel og gouache på papir, 26×46,8 cm. Testamentarisk gave til Nationalmuseet fra toldkasserer V. Bay. Mus. nr. 2154/1969. Nationalmuseet, Elswing fot. 1971.

Begge billeder er indrammet i ens mahognifinerede rammer, der på to sider er skåret til for at kunne indfattes i et panel, formentlig på et skib. Der er intet oplyst om billedernes proveniens.

permanente udstilling.¹⁴ Denne sidste omfatter et prospekt af Christiansted set fra havnebassinet og indfattet i nederste højre hjørne et tilsvarende af Frederiksted. Bestemmelsen af de enkelte bygningers placering i Christiansted ville have været noget gådefuld, havde der ikke blandt Ove Mallings papirer ligget en (udateret) „forklaring“. Placeringen midt i billedet af den danske kirke og den ved første øjekast tilsyneladende udeladelse af proviantgården synes forvirrende, men ved „forklaringens“ hjælp bliver sagen åbenbar (se billedteksten til fig. 7). Billedet består i virkeligheden af to halvdele, for på denne måde at fremvise så mange af de bygninger, som kunne være af interesse for modtageren af dette stykke, den senere geheimestatsminister og ridder af Elefanten, der i en anelig årrække var tilknyttet Det vestindisk-guinesiske Rente- samt Generaltoldkammer (1777–1809).

Med støtte af Oxholms kort (fig. 5) vil man kunne aflæse hvordan tegningen skal forstås. Til højre i billedet kommer en parasoludstyret rytter travende ned ad Kongensgade, flankeret af husene med den engelske klub og klubben Harmonien; vinkelret derpå har vi Kirkegaden med baron Brettons hus, og overfor dette må proviantgården findes. Til venstre herfor er en bevoksning med palmer foran en række små huse, der angives som toldboden (G) og et andet som Toldbetienternes Comptoir (K). Denne husrække går i virkeligheden ud fra Kirkegaden i en stump vinkel og direkte ned mod fortet, men nu vises den i hele sin udstrækning til glæde for Malling.

Et billede af havnepladsen ville være utænkeligt uden i det mindste spiret af den danske kirke, om ikke kirken i sin helhed. Derfor rejser denne sig på sin med stakit og murede piller omhegnede plads på hjørnet af Kirkegaden og Compagniets gade som en bygning, hvis størrelse endog overgår det hvide fort på sit stenfundament. Om størrelsesforholdet mellem dette og hint også skulle bære vidne om ophavsmandens fromhed eller blot om hans manglende kunnen, fordi der ellers ikke ville være plads for soldatesquens excersering, kan vi ikke udtale os om. Et faktum er, at kirken står på sit hjørne, hvor Compagniets gade løber op i landet. Husene på bjerget til venstre må tænkes som beliggende på Kirkegadens fortsættelse på den anden side kirken. Vejen til venstre, der fører øst på ud af byen, kan kun fortolkes som Hospitalsgade. Vejen, der fra Kirkegaden går op ad bjerget, må enten være Biergegade eller den næste gade mod øst, Østergade.

Til Rigsarkivets to akvareller slutter sig to billeder, ligeledes signeret af H. G. Beenfeldt, der som testamentarisk gave fra toldkasserer V. Bay er tilgået Nationalmuseet, og hvoraf det ene er dateret 1810 (se farvepl. A–B). På fig. A er tegnerens ståsted rykket frem foran proviantgården, således at toldbygningerne ses til højre, og som på de andre billeder er grupper af samtalende mænd fordelt ud over pladsen. Det er det eneste af de fire billeder, hvor soldatesquen ikke er med. På akvarellen, farvepl. B., dateret 1810, er byen set fra vandet, men nær-

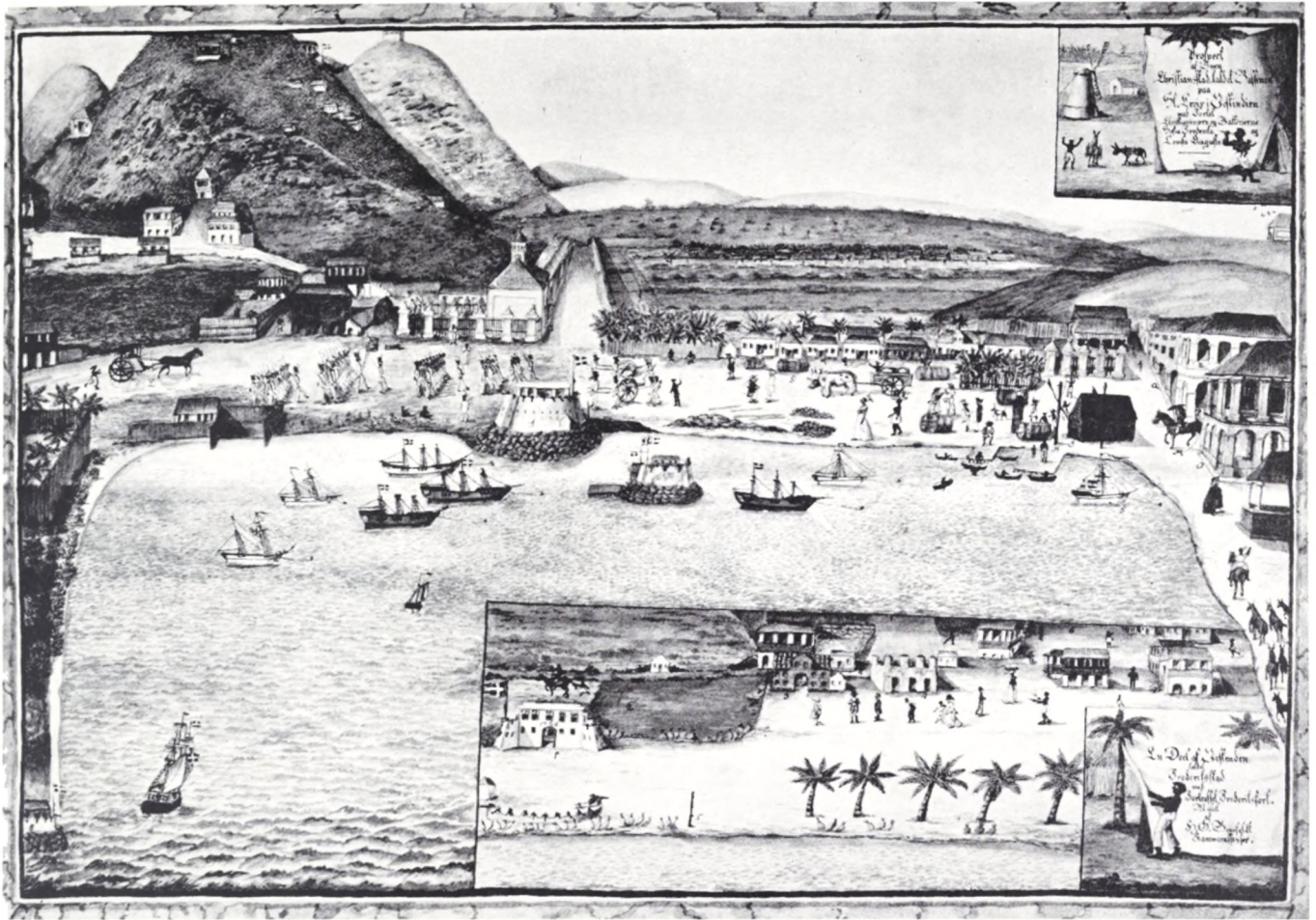

Fig. 7. Prospect af Byen Christianstad, kaldet Bassinen paa St. Croix i Vestindien ... og En Deel af Vestindien, kaldet Frederikstad ... Malet af H. G. Beenfeldt Kammerassessor. Akvarel på papir. 42,5×57 cm. Rigsarkivet.

Forklaring: A Fortet Christiansværn. B Kayen, hvorpaa Batteriet Sophia Frederika er bygget, tillige et Skibsværst. – C Lovisa Augustas Batterie, som kaldes Pynten, hvor Skibene ved Lots løbe ind i Havnen. – D Dansk Kirke med dens Kirkegaard. E Den almindelige Kirkegaard med adskillige smaa Gader. F Torvet og smaa ubetydelige Gader ved Kirkegården. G Toldboden H Slæbestedet med I Veierboden K Toldbetienternes Comptoir L Østende-Veien M Store Kongens Gade N Engelsk Kirke O Det engelske Billard-Huus P Harmonien Q Baronerne Brittons Huus. R Madam Benders Rombutik S Konge-Barken. --- 1) Fortet Frederiksfort med et Vat-

mere på land end på fig. 7. Protestant Cay'en og fortet er gjort større på bekostning af kirken. Proviantgården og toldkontorerne ses som småbitte huse til højre for fortet og derbag igen husrækken ved Kirkegade. Til forskel fra de andre tegninger ser man her lige op ad Kongensgade, hvor de røde skilderhuse ved gouvernementshuset skelnes. Til venstre for fortet excerseres soldatesquen, såvel infanteriet som artilleriet, og iagttages af prominente herrer.

De samtalende personer på de fire akvareller af værftet i Christiansted gør umiddelbart indtryk af at gengive virkelige personer. Heldigvis har vi Beenfeldts egne ord derfor, thi han afslutter forklaringen til Mallings billede med at fastslå, at „Grupperne ere bekendte Folk“. Inden vi imidlertid begiver os ud på en nærmere bestemmelse af nogle af dem, må vi fastslå, at kammerassessor H. G. Beenfeldt er samme person som den sekondløjtnant ved tropperne, som er gengivet fra ryggen på fig. 1. Hofjægermester Cederfeld de Simonsen har venligst forevist mig Joest Johan Behagens stambog, hvori der findes to blade med tegninger af H. G. Beenfeldt, Lieutenant ved de vestindiske Tropper. Den ene er et selvportræt af Beenfeldt til hest (fig. 12), den anden

terbatterie 2) Exerceerpladsen 3) Vejerbøden 4) Rudera af et Huus, omstyrtet af Orkanen 5) Pælen til Negrenes Straf. 6) Veien til Torvet. --- Grupperne ere bekjendte Folk. - Farvegengivelse op. cit. II, p. 261. Kan tidligst være udført 1817. Kartouchen øverst t.h. er en fri kopi efter det af Oxholm i 1794 tegnede kort over St. Croix, som Beenfeldt kan have set i Vestindien. Kortet blev stukket i kobber 1799.

(fig. 10) er et profilportræt af en parykkklædt person i den vestindiske hærs uniform og med et særpræget ansigt, hvoraf den lange spidse næse er mest iøjnefaldende. Samme person har øjensynligt været vant til at måtte høre for samme, for tegningen ledsages af følgende vers:

Man spørger hvem ieg er?
 See kun op til min Næse,
 at ieg er rigtig der
 vil du let deraf læse

von: B

Sammenlignes profilportrættet med personen mærket D på fig. 1 lades al tvivl ude. Von B. er ingen anden end regimentskvartermester von Berger, og ophavsmanden til tegningen af kontrollør Schonnings middagsselskab, der tydeligt er gjort af samme hånd, må således også være H. G. Beenfeldt, den senere kammerassessor. Regimentskvartermesteren var, som tidligere nævnt, en kendt mand i Christiansted, og det er derfor ikke mærkeligt, at hans let genkendelige, duknakkede skikkelse med den markante profil og røde uniformskjol optræder på tre af de fire billeder fra værftet i Christiansted (se detaillerne fig. 6, 8, 9). Let genkendelige er også på farvepl. A mulatinden fra Schonnings middagsselskab, og negeren i den fine klædning og med hårpisken vil man gerne genkende som ham, der vifter fluerne fra bordet.

Ved at studere samlingen af de her præsenterede farvelagte tegninger, fig. 4 og 7 og farveplanchen, virker de unægtelig noget gammeldags i forhold til deres datering, og man ville være mere tilbøjelig til at henføre dem til 1790'erne som det Schonningske middagsselskab. Parykker og trekantede hatte må betragtes som ude af brug ved 1810-15. Mistanken bekræftes ved at eftersøge H. G. Beenfeldt i Christiansteds matrikel fra de nævnte år - han er der ikke. I stedet findes han i Københavns vejviser fra 1804 og fremefter med vekslende hjemsteder.¹⁵ Medens Beenfeldt i 1813 er benævnt Premier-Lieutenant og Lærer i Tegnekunsten og det engelske Sprog, er „Lieutenanten“ i vejviseren 1816/17 blevet erstattet af „Kammerassessor“, og i sidstnævnte år underskriver han sig for første gang med denne titel.¹⁶ Vi må da konstatere, at såvel Rigsarkivets to tegninger som Nationalmuseets må være forfærdiget i København, og at fig. 7 må være udført tidligst i 1817.

Vi er nu i stand til at fremdrage følgende om ophavsmanden til de omtalte akvareller: Henric Gottfred Beenfeldt¹⁷ er søn af maleren Ulrik Ferdinand Beenfeldt (1714-82) og hans hustru af andet ægteskab, Lovise Jantzen (1738-1811).¹⁸ U. F. Beenfeldt er kendt fra en omfattende virksomhed som portrætmaler og kopist. Hans talent var beskedent og han gengav sine modeller (der kom såvel fra kongefamilien, som fra adelen og borgerskabet) med en dybtgående sans for detaillien, der gjorde dem livløse og træagtige. Sønnen blev født den 17. oktober 1767 og døbt i Nicolai kirke den 23. i samme måned. Da faderen døde, var

Fig. 8. Udsnit af farvepl. B. I baggrunden Kongensgade med gouvernementshuset t. v. Den lille hytte bag den engelske klub kan have været stedet for Madame Benders rombutik (matriklen 1789-92, Kongensgade 59). I mellemgrunden ved taljen ses regimentskvartermester von Berger og i forgrunden roes en kaptajn fra et af de opankrede skibe i land, eller er det overlødsen, kommandør Troel Munthe af Morgenstjerne? Til højre boltrer negerdrengene sig i vandet.

det ham, der som ældst af børnene i ægteskabet med Lovise Jantzen stillede i skifteretten og med en smuk og personlig håndskrift skrev under på moderens vegne. Han var da kun 15 år. Fadderne ved hans dåb kan have været bestemmende for hans fremtid, idet ikke mindre end to var militærpersoner.¹⁹ I 1785 finder vi Henric Gottfred som elev i artilleriskolens 2. klasse,²⁰ og 1787 den 1. oktober åbenbares det, at han har fået kongelig udnævnelse til „lieutenant reformee“ ved de vestindiske tropper.²¹ Han forlader dog ikke straks landet, men anmoder det vestindisk-guinesiske Rente- samt Generaltoldkammer, under hvem militærvæsenet på øerne sorterer, om at måtte vente til foråret med at rejse, da han ikke kan nå at blive ekviperet til afrejse med de samme år afgående skibe.²² Han forlader artilleriskolen med pæne anbefalinger. Premierløjtnant Beck kalder Cadet Beenfeldt agtsom, lærevillig og dreven; kaptajn W. H. F. Abrahamson udtaler, at han har fået en „temmelig“ færdighed i at skrive det tyske sprog, og endelig bevidner løjtnant Rustad, der var informator ved artilleri-tegneskolen, at han har udvist en „rosværdig Fliid“, at han har „god Anfald til Tegning“ og „giort god Fremgang, saavel i Friehaands- som Landkort Tegning“.²³ Den 31. juli 1788 skriver han til Rentekammeret, at han har akkorderet med kaptajn Ole Halstrøm om rejsen til Vestindien for 60 rigsdaler,²⁴ og allerede tre dage efter beder han i velvalgte og rørende vendinger om, at 6 rigsdaler månedlig måtte blive tilbageholdt af hans løn „til en kierlig og omhyggelig Moder, hvis største Øiemed bestandig har været at give os Børn en god Opdragelse og“, tilføjer han, „har endog under de største Mangler stedse søgt at ernære sig paa en Maade som hverken kunde være hende eller os til Skamme“. Disse 6 rigsdaler er i de følgende år Rentekammeret til meget besvær. Utallige er de breve, den godt 50-årige dame sender for under de forskelligste påfund at få udbetalt forskud, og man aner, at kaptajn og forvalter Hanson har måttet modtage endnu flere besøg af hende ledsaget af tryglende bønner.²⁵ Disse må også være gået over vandet til Vestindien, for sønnen sender til Rente- samt Generaltoldkammeret en ansøgning af marts 1790 om, at yderligere 16 rigsdaler dansk courant halvårlig må tilbageholdes af hans gage til hjælp til moderens husleje.

I samme brev melder han officielt sin ankomst til St. Croix og fortæller, at han straks blev sat i arbejde med kanon og andet til artilleriet henhørende excersition, og at han i øvrigt befinder sig vel, og at klimaet er ret efter hans „Legemes Beskaffenhed, da ieg ej endnu en eneste Gang har været syg“.²⁶ Men derved skulle det ikke blive.

Den 20. november 1788 var sekondløjtnant Beenfeldt blevet placeret som artilleriofficer ved oberst Hederichs kompagni,²⁷ og hvad han dér bedrev, fortæller han selv om senere i sit liv: I en række af år havde han været i Vestindien på St. Croix som artilleri- og ingeniør-officer, og han var den første virkelige artilleriofficer, som af „det høje collegium“ blev sendt ud for at fortificere landet og til den ende

byggede Sophie Friderike, Lovise Augusta, Cathrine og admiral Greeks batterier. Han havde oplært de frie negre til med hurtighed at betjene kanonerne, som han „udviste“ for Generalgouverneuren, da der gjordes femten skud med et feltstykke i et minut!²⁸ Her har vi således forklaringen på forekomsten af de nævnte batterier på de tegninger, hvor de på nogen måde kunne puttes ind, og når soldatesquen excerseres med negre ved kanonerne, ja, så må vi se løjtnant Beenfeldt bag dem (fig. 6 og 11) og oberstløjtnant Hederich foran det hele kompagni.

Men den muntre og lette tone, der er anlagt i alle disse akvareller, dækker over en senere så krank skæbne. Det overstadige liv, som levedes blandt de unge officerer, og som man må forestille sig for en del er foregået i madame Benders romboder i Compagniets gade²⁹ og Kongensgade, blev afbrudt af den frygtede „climat-feber“. I 1792 var Beenfeldt så syg, at han den 12. februar måtte betjenes med sakramentet af missionspræsten hr. Tjellesen.³⁰

Men dette var ikke det eneste. Der havde vist sig en manko i krudtbeholdningen. Beenfeldt havde uden kvittering udleveret 600 pund krudt efter forvalterens mundtlige forlangende og uden at have fået bevis for udleveringen,³¹ og generalguvernør Waltersdorff måtte indberette sagen til generaltoldkammeret.³² Beenfeldt siger selv i den rapport, han udarbejder, og som tilsendes kammeret, at forvalter Porth's hastige død var årsag til, at han ikke kunne forskaffe sig den befalede udleveringsordre. Samtidig fremsender Beenfeldt en kopi af en faktura af 30. juni 1790, hvori er anført 500 pund krudt, som menes at være bemeldte parti. Sagen blev herefter udsat indtil den kommission, som generalguvernøren havde nedsat til sagens undersøgelse, havde fuldført sit arbejde.

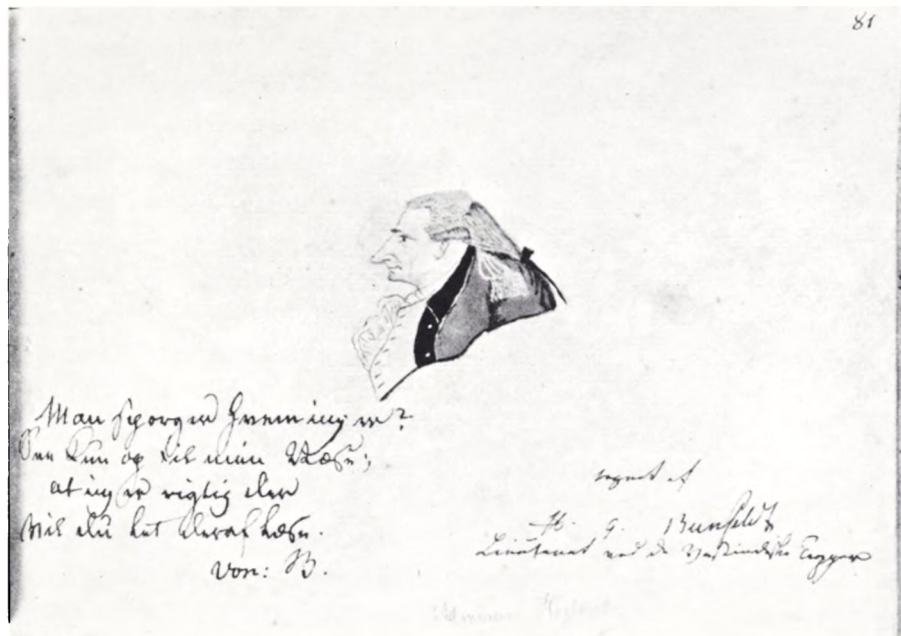
Næste år sendtes Beenfeldt til garnisonen i Frederiksted. Det må formentlig være under dette ophold, at han har udarbejdet det kort over den vestlige del af St. Croix, som findes i Nationalmuseet.³³ Den gule feber rasede med usædvanlig kraft i 1793. Den officielle månedsrapport fra september berettede, at feberen havde bortrevet ca. halvdelen af skibenes besætninger, at 7 mand af soldatesquen i Christiansted var døde og 25 mand lå endnu på hospitalet. I Frederiksted var sygdommen dog ikke så udbredt.³⁴ Løjtnant Beenfeldt havde det imidlertid ikke godt, hvorfor han opnåede generalguvernørens tilladelse til at foretage en rejse til Europa med kaptajn Cappel.³⁵

„Jeg har troet at burde tilstaae ham denne Tilladelse“, skriver generalguvernør Waltersdorff til Generaltoldkammeret, „ikke alleene paa Grund af hans Sygelighed men og i Haab om at han maa finde Leilighed at vorde ansatt ved et Regiment i Europa for der under en streng Chef at lære Orden og Activitet. Forgiæves har ieg søgt at bi-bringe ham disse for en Officeer saa nødvendige Egenskaber. Mine Formaninger har ikke frugtet og ligesaa lidet de smaa militaire Straffe som Forsømmelse i Tienesten nogle Gange har paadraget ham. Dersom

Fig. 9. Udsnit af farvepl. A. I mellemgrunden ses den lavstammede regimentskvartermester von Berger, nederst negren og mulatinden, sml. fig. 1. Vognen, en faeton, var en meget anvendt vogn-type i Vestindien.

Fig. 10. Profilportræt af Friedrich George von Berger (1749–1804), regimentskvartermester i Christiansted. Tegnet af H. G. Beenfeldt. Iklædt paryk med toupe, sidekrøller og „pigtail“, dertil rød kiol, blå krave og rabatter (den vestindiske hærs uniform). Se fig. 1. Versets ordlyd gengives s. 162. Blad fra stambog, hidrørende fra justitsråd Joest Johan Behagen (1756–1824), ældste søn af etatsråd Gysbert Behagen og hustru Elisabeth, f. Wasserfall. Omtales i 1790'erne som boende i Christiansted, 1814 udnævnt til skifteforvalter i Frederiksted. Akvarel på papir, 13.7×19.3 cm. Erholm. Nationalmuseet, Elswing fot. 1971.

paa den eene Side Lieutenant Beenfeldts moralske Character har gjort mig tilbøielig til Overbærelse, saa har derimod hans uovervindelige Ubesindighed og Ligegladhed gjort mig saa megen Fortræd at ieg virkeligen i de sidste Tider ikke har turdet anbetroe ham nogen Forretning hvorved han ikke ideligen var under en ældre Officeers Opsyn. Hans Bortreise kan desaaarsag ikke ansees som nogen Tak for Tienesten, uagtet vi virkeligen i dette Øieblik have Mangel paa Officerer. Han (sic) vigtigste Uorden og Skiødesløshed er bleven begaaet af Lieutenant Beenfeldt da han var Artillerie Officeer i Fortet Christiansværn og da afgangen Porth var Ammunitions Forvalter. Saa snart ieg opdagede Krudt Extracternes Urigtighed og Mangel i Krudtbeholdningen loed ieg samme ved en Commission undersøge . . . Ansvarer vil og naturligen falde vedkommende Ammunitions Forvalter til Last. Men forsaavidt Lieutenant Beenfeldt paa sine Ammunitions Extracter, formedelst uordentlige Optegnelser, hvorved hand endog stundom har fornærmet sig selv, har anført en urigtig Beholdning, vilde han, naar der fremgikkes imod ham med Strenghed, efter de militaire Love maaske blive dømt til at have sin Charge forbrudt. Det skiulde gjøre mig ondt om en saadan Skiebne befaldt Lieutenant Beenfeldt, thi hands Letsindighed er ikke foreenet med nogen ond Villie. Og dersom han laae i en Garnison hvor der ikke var for mange Adspredelser, hvor man ideligen kunde give ham noget at bestille og hvor man holdt ham meget strengeligen til Tienesten, kunde han endnu blive en duelig Officer.“

St. Croix den 18de Juni 1794

Waltersdorff.

Fig. 11. Udsnit af farvepl. B. Soldatesquen exerceres. Personen, der ses bagest mellem kanonerne, er antagelig løjtnant Beenfeldt.

Så rejste da løjtnant Beenfeldt til København, og vi må vel antage, at det blev med kaptajn Cappel, som generalguvernøren meddelte i sit brev af 18. juni.³⁵ Cappel afgik med sit skib „Norske Løve“ den 8. juni til St. Thomas og derfra videre til København.³⁶

Den 13. september 1794 hører vi for første gang fra Beenfeldt i København. I et brev til Generaltoldkammeret melder han sin ankomst og forespørger, hvorlænge han må opholde sig her, hvortil han anmoder om udbetaling af sin gage månedsvi.³⁷ Der udvikler sig herefter en korrespondance mellem kammeret og Beenfeldt, der røber, at forhandlinger ikke kun har fundet sted på papiret.

Hans økonomiske problemer har stadig plaget ham, kammeret tilbageholder med god grund dele af hans gage; den unge mand sætter sig i gæld, og han anmoder om forskud. Da efteråret kommer og kulden melder sig, har løjtnanten fået nok af forholdene i Danmark. Den 10. november meddeler han kammeret, at klimaet ikke har forbedret hans helbred; kulden har givet ham gigt, og han kan desuden ikke leve vinteren igennem på den halve gage, der er blevet ham tildelt, uden at stifte betydelig gæld. Derfor beder han om ordre til at returnere til Vestindien snarest muligt og om et halvt års gage til ekvipering og til betaling af gæld.³⁸ Selv om dette bevilges, er han alligevel i pengenød, og han rejser ikke. Det ene skib afgår efter det andet uden Beenfeldt, og tonen i brevene fra kammeret bliver stedse alvorligere. Den 3. januar 1795 udbeder man sig en forklaring. Gentagne gange har han mundtligt forsikret om sin snarlige afrejse, han er stadig ikke rejst, eller har så vidt vides ikke gjort anstalter til det med det sidste til St. Croix afgående skib. Man vil vide, hvorfor han har ladet alle skibsligheder gå ubenyttede hen og hvilke undskyldninger, han har for sin opførsel. Beenfeldt lover, men rejser stadig ikke. Man aner, at det er kreditorerne, der forhindrer ham deri. Den 27. april melder Beenfeldt, at Admiralitetet har tilladt ham at medgå med en kgl. fregat, der sejler den 15. maj. Han får flere penge udbetalt, afdrager på gælden, men den synes ikke til at blive kvit. Nu sker det hverken værre eller bedre, end at købmand Hage på St. Croix har sendt en regning til kammeret på 44 rd. 7 v. c., som Beenfeldt skylder. Der er også noget med en skade (han har forslået sig), for hvilken han skulle behandles på Frederiks Hospital, men kammeret vil ikke stå inde for betalingen, da skaden ikke er sket i kongelig tjeneste. Den 18. september 1795 indsender han en betænkning til kammeret om artilleriet i Vestindien, der i januar 1796 sendes videre til generalguvernør Waltersdorff.³⁹

Vi ved ikke, om Beenfeldt kom tilbage til St. Croix, for kilderne tier om ham. Men nok er det, at da generalguvernør Waltersdorff den 7. marts 1796 indsender konduitelister over de vestindiske officerer og indstiller til forfremmelser, bliver Beenfeldt forbigået. Følgen bliver, at han den 11. maj ved kgl. resolution entlediges med 200 rd. vestindisk courant i pension.⁴⁰

Beenfeldt levede nu en kummerlig tilværelse i København. I begyndelsen af 1800-tallet blev han gift med Ane Dorothea Beck, datter af rebslager på Holmen Jens Jensen og hustru Birthe Christensdatter.⁴¹ De fik to børn, Ludvig Ferdinand, født i oktober 1804, der må være død som barn, og datteren Nanny Henriette, f. 24. oktober 1805. Blandt vidnerne ved deres dåb finder vi flere af Beenfeldts venner fra hans tid på St. Croix, f. eks. kommandør Munthe af Morgenstjerne (se fig. 1), general Waltersdorff, den tidligere generalguvernør, og kaptajn Koeffod; endvidere herhjemmefra oberst D. C. Lorentz fra Landkadetakademiet, tidligere på Artilleriskolen, og professor Heinrich Chr. Schumacher, der var kirurg ved Frederiks Hospital og en berømt botaniker, der i øvrigt var i besiddelse af et smukt tegnetalent. Madame Baruël var vidne ved begge børns dåb.⁴²

Resten af sit liv kæmpede Beenfeldt med svære økonomiske problemer; talrige er de skrivelser om gratialer, der går til Det vestindiske Kammer, og man får et indblik i den tids fortvivlede livsform. Kampen for huslejen, problemet med indkøb af brændsel til vinteren. Indtægterne, løjtnant Beenfeldt kan forskaaffe sig ved siden af hans pension, er begrænset til undervisning i tegning og engelsk. I 1813, det gale pengeår, er forholdene så barske, at han har måttet pantsætte sit tøj på assistenshuset og ikke har det mindste at nette sig med. Folk har ikke råd til at give deres børn undervisning, så han må gøre det meget billigt for ikke at være ørkesløs. „Andre kan lægge på deres Varer“, siger han, „jeg maa vedblive at gøre mit Arbejde saa billigt for dog at have en lille Nødskilling“.⁴³ Det var på dette tidspunkt, at han sendte akvarellen af værftet i Christiansted (fig. 4) til Det vestindiske Kammer

Fig. 12. Selvoportræt af H. G. Beenfeldt til hest. Stambogsblad fra Joest Johan Behagens stambog. Verset lyder: „Han ikke just i Lægge / sin største force haer / men Skabningen er net / det maae enhver tilstaae. / Erindre herved deres Ven H. G. Beenfeldt / Lieutenant ved de vestindiske Tropper“. Løjtnanten er her civilklædt med sorte benklæder, tophat med fjer og folderig grøn kappe. Akvarel på papir, 13,7×19,3 cm. Erholm. Nationalmuseet, Elswing fot. 1971.

Fig. 13. „The Warff of St. Croix“. Denne usignerede tegning slutter sig nært til Beenfeldts prospekter af værftet i Christiansted. Billedet er udført omtrent fra samme position som farvepl. A, og flere af personerne kendes fra de andre her omtalte tegninger, således rytteren med parasollen (fig. 4. 7), manden t. h. for denne med sort hat og rød kappe (fig. 7), manden med den slagrende frakke (fig. 8), den rygvendte gamling med stokken (farvepl. A), negerinden i forgrunden (fig. 4, 7), og ikke mindst regimentskvartermester von Berger (fig. 1. 6, 8-10). Den høje mand med den klumpede næse og dobbelte hage, der også forekommer på farvepl. A, har lignende karakteristika som et usigneret helfigursportræt i Joest Johan Behagens stambog (p. 83) forestillende bogens ejer. Den digre præst kan enten være M. P. Ohm, der var præst i Christiansted 1780-92, eller dennes efterfølger A. Y. Brandt. De mange lighedstræk såvel i sujetet som manér gør det klart, at vi her atter står over for et arbejde af Beenfeldt. Den engelske påskrift lader for-

ledsaget af en skrivelse, hvori han „offerer dette mit ringe Arbeide til det Høje Collegium idet ieg i Hensyn til Konsten indseer dets Mangler og Ufuldkommenheder, men tør underdanigst forsikkre at Presentationen [er] des accuratere.“ Han tilføjer, at det burde have været indrammet, men hans svare uformuenhed hindrer ham deri. Som så ofte før underskriver han sig „Henrich Godtfred Beenfeldt forhenværende Artillerie Officer paa St. Croix i Vestindien i Naade afskediget med Tilladelse til at bære Feltegn og Uniform“.44 For dette arbejde får han anvist 30 rd. af understøttelseskassen den 4. februar.

Den 10. juli 1829 døde løjtnant Beenfeldt 67 år gammel efter et liv, der i ungdommen har været fuldt af spændende oplevelser og efter hjemkomsten blev et liv i yderste fattigdom. Igennem de utallige breve skrevet med sirlig skrift og oftest særdeles velformede, følger vi hans færden på livets skyggeside. De glædelige stunder må vi gætte os til, det er aldrig dem, der gemmes på de gulnede papirer i Generaltoldkammerets arkiv. En eneste omtale har vi dog om enkelte solstrejf. Det er i en bog, et anlageskrift mod kammerråd Koefoed på Lindholm ved Ringkøbing, skrevet 1840 af datteren Nanny Henriette Beenfeldt, der ernærede sig som lærerinde: „Som lille Barn havde jeg været samlet med mine Forældre og, skjønt deres Kaar (da min salig Fader formedelst Gigtsvagthed i mange Aar var Pensionist) ikke har været blide,

mode, at det er udført i Vestindien, hvilket yderligere underbygges af det faktum, at tegningen er familiearv fra en søn af hin ammunitionsforvalter og kontrollør David Chr. Porth, hvis pludselige død i 1789 blev skæbnesvanger for Beenfeldts livsbane (se p. 164). Tegningen kom først for dagen, efter at denne artikel var gået i trykken. Jeg takker museumsdirektør, dr. phil. Henning Henningsen for at have henledt min opmærksomhed derpå. Usigneret, akvarel og gouache på papir. 22,3×35,7 cm. Handels- og Søfartsmuseet på Kronborg. Nationalmuseet. Elswing fot. 1972.

saa, om Glæden aldrig var inden vore Døre hele Aaret, var den dog traadt ind til os denne Aften [nytårsaften] og den Aften hengled stedse med rolig Tilfredshed.“⁴⁵

Han søgte i sit liv at holde hovedet oven vande. Han skriver i et brev, at hans tilstand kun er kendt af Generaltoldkammeret og Kongen, han benytter sig aldrig af sine venner og bekendte for at få penge, men søger at holde æren højt. Ved sin død (1829) bor han i Prinsensgade ved Nyboder, nr. 372, med hustru og datteren, der da er lærerinde på fortepiano. Det var ikke meget, han efterlod sig, fremgår det af forseglingsprotokollen.⁴⁶ Møblementet bestod alene af et chatol, et spejl, seks stole, et par borde, en himmelseng og en udtrækseng. Man hører ikke om malerier malet af hans fader eller af ham selv eller om hans egne tegneremedier, våben eller bøger. Heller ikke hører vi om disse ting i hans enkes bo 1855. De billeder, han må have lavet, må således befinde sig uden for familien – måtte disse linier bringe flere frem.

Ved granskningen af Beenfeldts akvareller har Hans Wests to skrifter fra henholdsvis 1791 og 1793 til stadighed været citeret, og man må forbløffes over den fuldstændige overensstemmelse, der er mellem Wests og Beenfeldts skildringer gennem hver sit medium. West, der i Beenfeldts tid i Christiansted boede og holdt skole i Strandgade 4 ikke langt fra havnepladsen, har iagttaget det samme sceneri, som Beenfeldt har skildret, og det er nærliggende at tro, at én af de mørklædte herrer på billederne forestiller rektoren.

Den række af Beenfeldts akvareller, der indtil nu er kommet for dagens lys, viser de centrale steder i koloniens liv, centrene for militær-væsenet, for handelen og skibsfarten og åbner tillige dørene til en dansk embedsmands hjem. Tegningerne skildrer en periode på seks år, den tid Beenfeldt opholdt sig på St. Croix, og man får gennem dem kendskab til en kreds af mennesker, hvis skæbner endog kan belyses ad arkivalisk vej. Man ser deres huse, deres skibe, deres køretøjer, deres hjem, deres mad, deres husdyr, hvordan de klædte sig, hvordan de levede livet. En væsentlig side af vor tropekolonis kulturhistorie i slutningen af det 18. århundrede er indgående illustreret, og så tilgiver man gerne, at Beenfeldts tegninger er af begrænset kunstnerisk værdi.

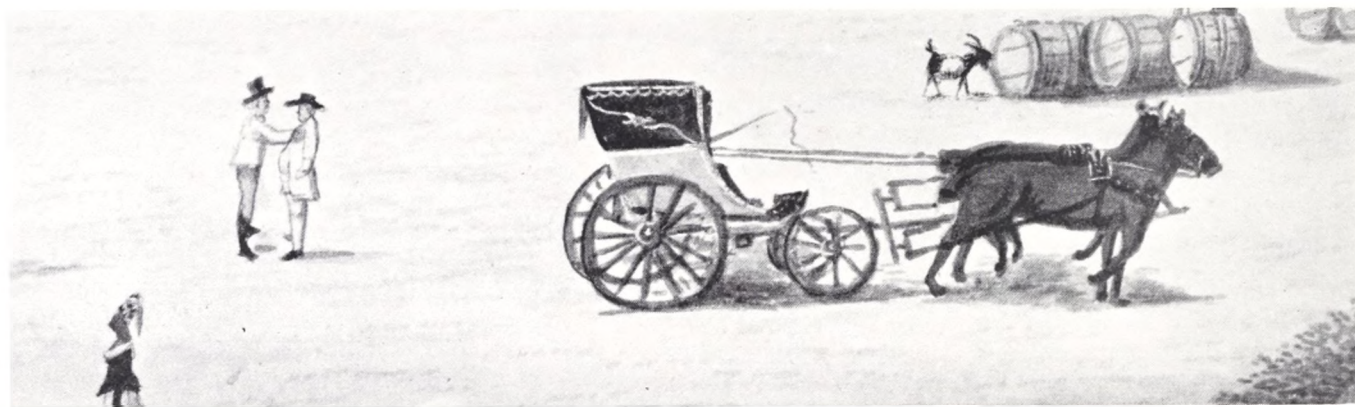
Noter.

Forkortelser: DBL Dansk biografisk Leksikon, HA Hærens arkiv, LAS Landsarkivet for Sjælland, RA Rigsarkivet, VJ Vestindisk journal, VK Vestindisk kopibog.

1. De næsten ukendte, Naive Pictures from the 19th Century. Dansk kulturhistorisk Museumsforening, 1971. H. Bramsen: Købstæder set og oplevet. Kbh. 1971. 2. Hans West: Beretning om den danske Eiland St. Croix i Vestindien, fra Juniimaaned 1789 til Juniimaaned Udgang 1790. Maanedsskriftet „Iris“, Julii 1791. p. 87 og sm.: Bidrag til Beskrivelse over St. Croix, Kbh. 1793, p. 164 ff. Hans West var i Vestindien 1789–1793 og 1794–1802. Indtil 1799 som rektor for skolen i Christiansted, derefter notarius publicus m. m. Om West i øvrigt se: Niels Breitenstein: Hans West, Kultur-

minder, Ny Rk. Bd. 1, 1955, p. 100–274. En analyse af møbeltyperne på fig. 1 vil fremkomme andetsteds. 3. West 1791, p. 78, 1793, p. 159 ff. Madeira'en har i det 18. årh. været en yndet drik i Vestindien. Adgangen til at erholde den var let, da hovedparten af de skibe, der gik til Vestindien gjorde ophold på Madeira. Om behandlingen af vinen, se J. L. Carstens: En Almindelig Beskrivelse om Alle de Danske, Americanske eller West-Jndiske Ey-Lande. Antagelig fra 1740'erne. Trykt i Danske Magazin (8. rk. 3. bd. p. 70). 4. Dåbsattest i Den almindelige Enkekasses arkiv, no. 5832, RA. 5. Kgl. resolution af 11.4.1798, V. J. 1798. 6. V. J. 717/1786. 7. V.J. 726/1794. 8. Udskrift af Bierrebys Kirkes ministerialbog af 31.3.1794. Enkekassens arkiv no. 5832, RA. 9. West anfører dette tidsrum som det normale. 10. se note 7. 11. Grabhorn død 1799 (se skifteretssessions protokol for borgere 1791–99, p. 934, RA). 12. West, 1791, p. 66. 13. Harmonien eller den harmoniske klub havde til huse i Kongensgade 1, hvor den første gang omtales 1791 (matriklen). Se I. H. Bärens: Harmonien som Mønster paa en god Klub. Kbh. 1803, p. 61. 14. Mallengiana, Handel, vestindisk-guinesisk IX, RA. 15. 1804 Anthonistræde 329, 1813 Pilestræde 90, 1815/16 Trompetergade 116, 1817/18 Teglgaardsstræde 189, 1818/19 do. 1819/20, 1821/1823 og 1824 Borgergade 138, 1825/28 Prindsensgade ved Nyboder 372. 16. V.J. 12/1817. 17. Således er navnet stavet i kirkebogen for Nicolai menighed 1767, senere i livet staver han navnet Henrich Gotfred Beenfeldt. 18. Se Weilbachs Kunstnerleksikon. 19. Den ene løjtnant Rosbech, der kan have været i familie med Lovise Jantzen, hvis moder var født Rosbech, var tilknyttet artilleriskolen (død 1787). Hærens arkiv. 20. Rapport von den Examen, welches mit der 2ten Classe der Koniglichen Artillerie Schule im Monathe May 1785 über die Mathematick gehalten worden ist. Hærens Arkiv, Art. Corpset. Privatarkiv v. d. Huth Nr. 16. 21. Sager til V.J. 749/1787. 22. Sager til V.J. 805/1787. 23. Sager til V.J. 807/1787. 24. Sager til V.J. 434/1788. 25. Sager til V.J. 542/1788. 26. Sager til V.J. 299/1790. 27. Mandtalsrullen over vestindiske Tropper, RA. 28. V.J. 1926/1814. 29. Det er uklart, hvorvidt det er den samme Madame Benners eller Benders, der havde romboderne i Compagniets gade 27 og Kongensgade 59. Skønt opført i forklaringen til fig. 7 er bogstavet R ikke ført over på tegningen. 30. Hans Thjellesen i Vestindien 1788–95. Se Jens Larsen: Virgin Islands Story, Philadelphia 1950, p. 251. 31. V.J. 351, 718/1792. 32. V.J. 379/1794. 33. 2. afd. Fra Devegges samling, indkommet 1848. 34. V.J. 1, 24/1794. 35. Skibskaptajn Hans Michael Cappel (1752–1798), se H. F. Garde: Samboinden Charlotte Amalie Bernard ... Pers. T. nr. 5, 1971, p. 215. 36. V.J. 382/1794. 37. V.J. 471/1794. 38. V.J. 629/1794. 39. V.J. 667/1794, 172, 192, 259/1795. V.K. 1794–96 passim. 40. V.J. 129, 164/1796. 226/1796. 41. Enkekassen nr. 8452. 42. Kirkebog for Garnisons danske Menighed 1799–1805, LAS og DBL. Ana Dorthe Elisabeth Baruël, g. m. dekorationsmaleren Jean Matthieu B., se Weilbach og endv. Tove Clemmensen og Mogens G. Mackeprang: Christian IX's Palæ paa Amalienborg, 1956, p. 209. 43. V.J. 914/1813, 1926/1814. 44. V.J. 46/1815. 45. Nanny v. Beenfeldt: Den Koefoed'ske Sag. Kbh. 1840, p. 39. 46. Forseggl. prot. 1828/29, 1A, p. 71, LAS.

Fig. 14. Udsnit af fig. 4.

Erik Menveds og Ingeborgs gravplade — restaurering og undersøgelse

Af KNUD HOLM

Uden på bogen, vor læser nu sidder med i hånden, er gengivet, hvad vi så, da vi fik pladen af. Grønne og røde kobbersalte og nogle blomkålslignende udblomstringer af et klorholdigt magniumtriplesalt, som det viste sig. Så havde det altså været berettiget, at vi gik i gang med dette her.

Mit første besøg i kirken, Skt. Bendts kirke i Ringsted, var foranlediget af, at en lille stump af Erik Menveds og hans dronning Ingeborgs gravplade var løs. Hvis nogle pilfingrede turister opdagede det, var det den letteste sag af verden at forsyne sig med stumpen som souvenir. Den gik snildt ned i en lomme. Vi gjorde stumpen fast og

Fig. 1. Detalje af Erik Menveds gravplade. Kongen bæres af to løver. Sammenlignet med de heraldiske løver, der pryder kongens dragt, virker disse ganske naturalistiske.

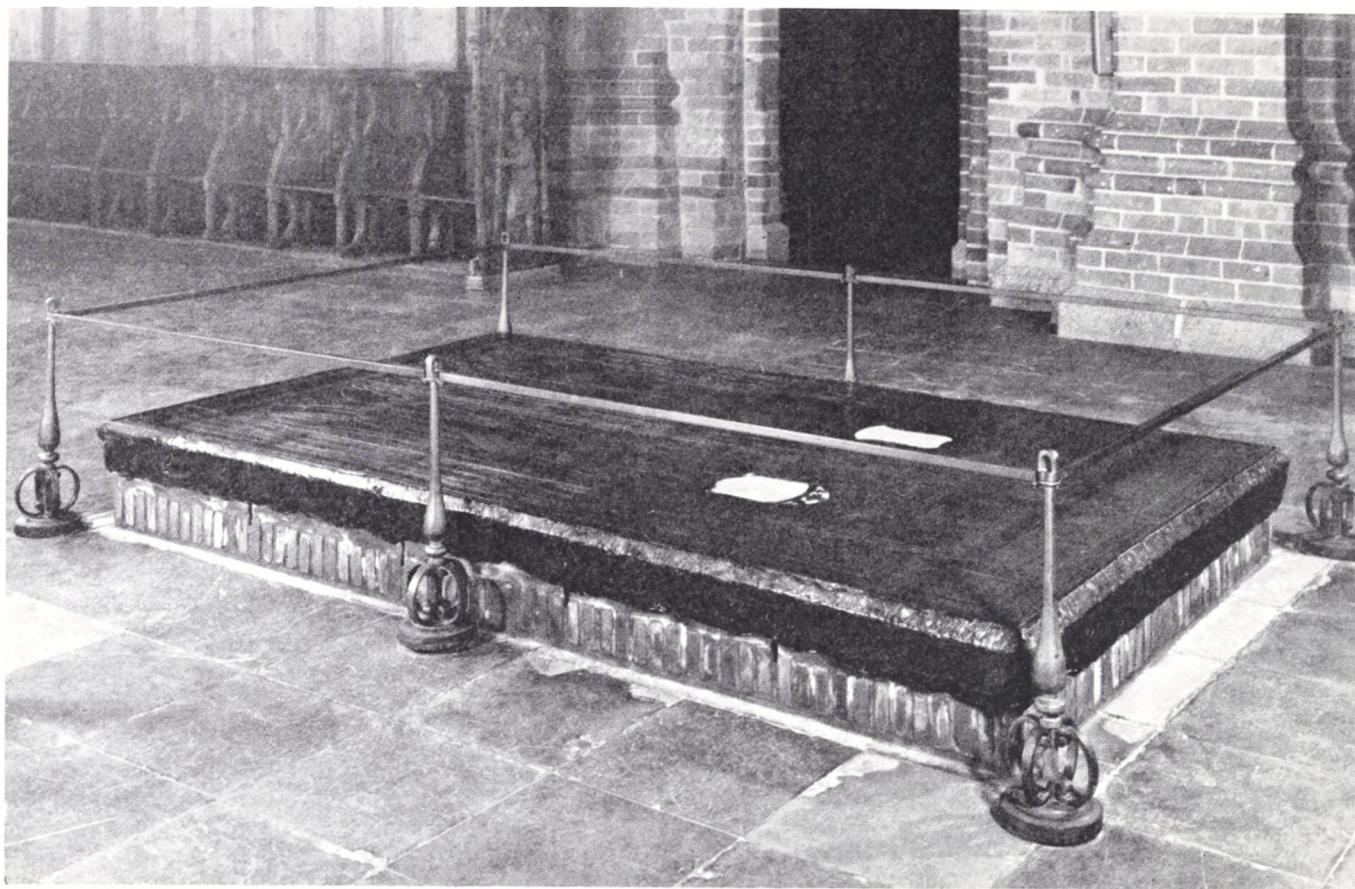
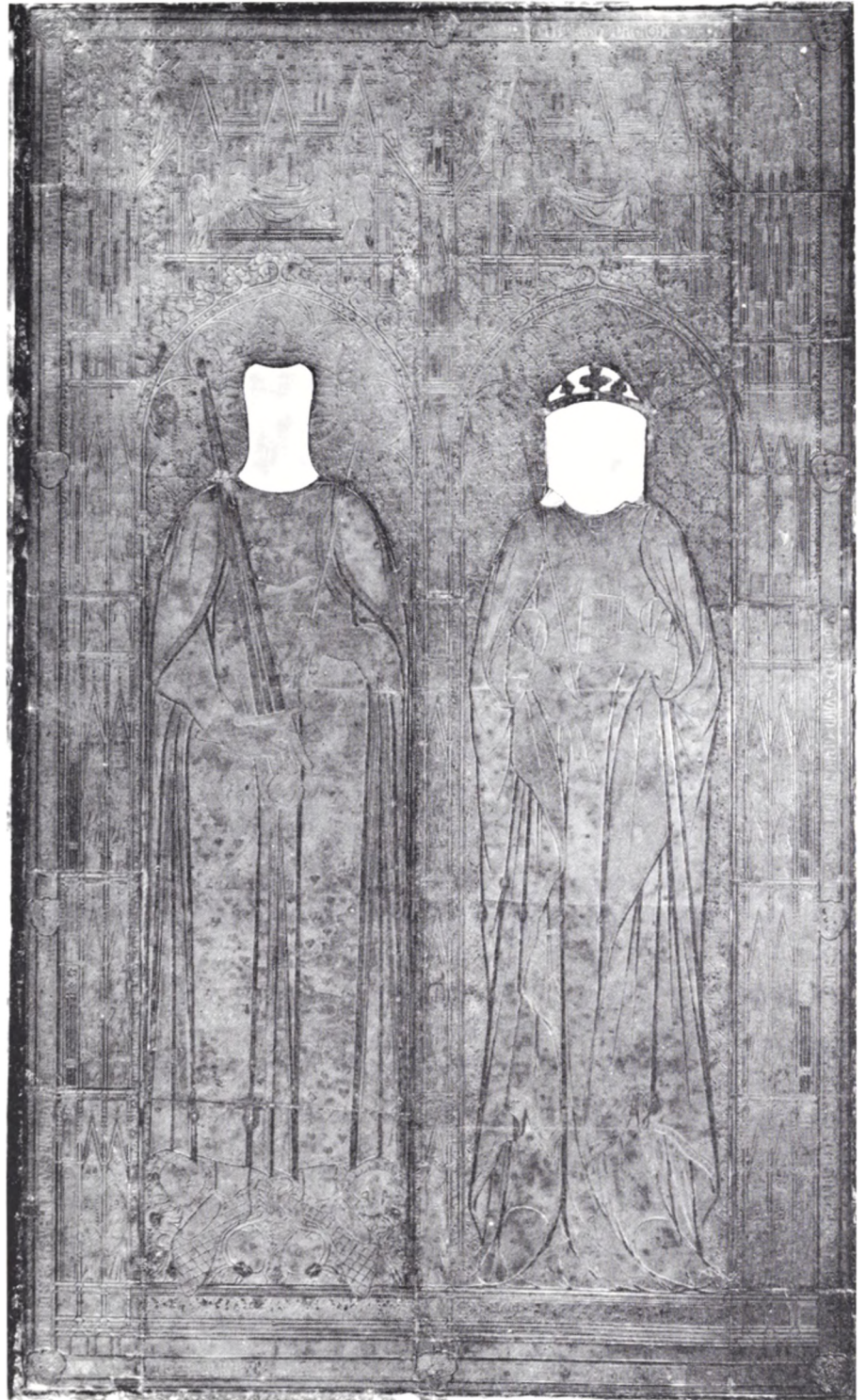

Fig. 2. Gravpladen efter restaurering og nyopstilling.

konstaterede, at det ikke var en af de originale dele, men et af de stykker, som billedhuggeren, professor Magnus Petersen udførte ved restaurering af gravpladen i 1883.

Men hvordan var pladen i øvrigt gjort fast. Den ligger nedfældet i sin store, sorte sten (sort belgisk „marmor“, egentlig en tæt og kompakt kalksten), der ligesom pladen selv er tildannet engang efter Eriks død i 1319. Pladen er samlet af et antal stykker, de fleste af dem firkantede. Enkelte steder sås hovedet af en nagle, der holdt dem på plads. Ellers var der huller, der blot var fyldt ud med en voksmasse. Var der i øvrigt noget materiale mellem pladen og stenen? Rundt langs kanten fandt jeg en blød sort vokspasta på steder, hvor kanten af stenen var „musebidt“ (– en stor mus!), men det var kun ment som udbedring af skaden. I et hjørne manglede et større stykke af stenen, og her var et stykke møbelplade stukket ind under gravpladen og kittet til med den sorte voks. Jeg jog en kniv ind i træet. Vandet piblede frem omkring knivspidsen. Hvad var det? Jeg måtte se det igen. Var hele underlaget pjaskvådt på den måde? – Tilsyneladende var der et lag af et eller andet mellem messingpladen og stenen. Hvor man skrabadde den sorte voks væk, kom nogle steder noget rødt til syne. Smuldrende, fugtigt. Her måtte vist gøres noget. Indberetning.

Fig. 3. Gravpladen i sin helhed efter restaureringen. Metalpladen måler 284 × 168 cm.

Erik Menveds gravplade hører til en gruppe af gravmonumenter, der kendes i hele den vestlige del af Europa, Belgien, England, Tyskland og Polen, Frankrig, Spanien, Portugal og Italien i det mindste. I Norden findes i dag kun fire – idet Danmark, Norge, Sverige og Fin-

Fig. 4. Detailoptagelse fra pladens øvre parti: Ca. 1:1.7.

land har hver én. Ser man bort fra de talrige engelske „brasses“, der formentlig for en stor del er fremstillet i England, eksisterer de næppe længere i noget overvældende stort tal – kostbare har de altid været – men formentlig har de dog været langt almindeligere, end de bevarede tal lader ane. Herhjemme vides flere at have eksisteret i bl. a. Roskilde og Ribe domkirker. Når Belgien nævnes først, er det, fordi provinserne i det vestlige Belgien (Flandern, Namur m. fl.) har dannet et af de vigtigste centre for fremstilling af disse monumenter. En række af de fineste gravplader er netop af flamsk oprindelse således også Erik Menveds, der regnes blandt de fornemste overhovedet. Monumenterne er karakteriseret ved at bestå af en metalplade af en messinglignende legering, i reglen samlet af flere stykker og fastgjort til en stenplade. Metalpladerne er rigt dekorerede. Alle ornamentale detaljer, figurer, inskription m. v. optræder som fordybninger i den ellers glatte plade og står i reglen sorte i kontrast til det lysere metal. Undertiden er partier af pladen udsparet, så den underliggende sten eller andre indlagte materialer indgår i decorationen. I Erik Menveds plade er hans og dronningens hoveder udført af alabast. (Kongens og mindre dele af dronningens er udført ved restaureringen i 1883). Hvilken teknik, der

Fig. 5. Detalje af dronning Ingeborg. De to nederste hjørner af alabasthovedet samt hele den øverste del af hovedlinet er uoriginale. De hvide ringe er selvklebende „hulforstærkere“, der er brugt til at markere hullerne i pladen før fotografiering. De ringe, der er mærket med fire prikker, angiver placeringen af de skruer, der er anvendt ved den seneste restaurering.

ligger bag fremstillingen af decorationen, er efter det foreliggende ikke ganske klart, hvorfor videregående undersøgelser er iværksat i fortsættelse af de her omtalte. Der vil forhåbentlig blive lejlighed til at vende tilbage hertil.

Gravpladerne har længe været omfattet med overordentlig interesse. Velkendt er den vistnok særlig i engelsktalende lande udbredte hobby, der går under navn af *brass-rubbing*. Der findes i England foreninger af *brass-rubbers*, messing-gnubbere, der laver gnidebilleder på papir af metalpladernes dekorerede overflade. Denne aktivitet har ført til omfattende studier af pladernes mere umiddelbare aspekter, der nok kan berede den interesserede mange glæder og overraskelser. Der eksisterer også en ret righoldig litteratur om metalgravplader, men denne beskæftiger sig ligeledes for en stor del med decorationens billedmæssige og stilmæssige karakteristika og bygger i henseende til teknikken på usikre litterære overleveringer og iagttagelser af selve monumenterne, der indebærer farer for mistolkning, om de ikke følges op af tekniske undersøgelser. Sådanne er ganske vist udført før. De gængse

undersøgelsesteknikker, når det drejer sig om metal: metallografiske undersøgelser (dvs. strukturundersøgelser i mikroskop af særlig præparerede flader – i reglen foretaget på udtagne prøver af metallet) samt kvantitativ kemisk analyse, har været bragt i anvendelse. Disse undersøgelser har ikke hidtil ført til nogen afklaring af alle de fremstillings-tekniske spørgsmål, da man i reglen af let forståelige grunde vægrer sig ved at udtage prøver i selve de dekorerede flader.

En analyse af metallet fra Erik Menveds plade viste følgende legeringsbestanddele inkl. større „urenheder“:

tin	3,66	kobber	75,46	zink	15,21
guld	–	jern	1,22	arsen	0,14
sølv	0,09	nikkel	–	antimon	–
bly	3,92	cobolt	0,08	sum	99,78

(Analysen er udført gravimetrisk på konserveringsanstaltens metallaboratorium af ingeniør Hanz Nyström).

De middelalderlige legeringer er i princippet formentlig fremstillet efter ret nøje recept, som dog kan variere fra sted til sted. Vanskeligheden ved at kontrollere smeltens og det færdigudstøbte metals sammensætning samt det forhold, at metallet under gentagne smeltninger ændrer sammensætning, idet komponenterne fordamper eller ilter i forskellig udstrækning, giver naturligvis anledning til ret store variationer, som det ses af analyser, der er foretaget på middelalderligt metal. I den udstrækning, man har tilføjet scrap-metal (gammelt metal) til sin smelte, har man naturligvis også indført ukontrollerede stør-

Fig. 6. Et poleret og ætset snit gennem metallet. Strukturen er klart dendritisk. De fem firkantede fordybninger i billedets højre side stammer fra opmærkningen med mikrohårdhedsmåleinstrument. (Metallaboratoriet, Danmarks Tekniske Højskole fot.) 150×.

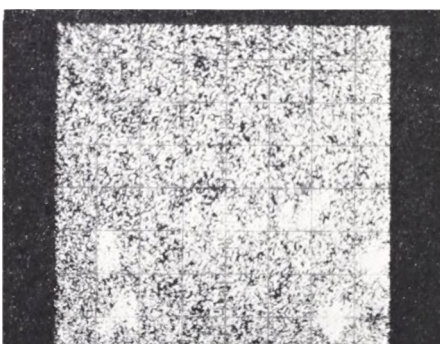
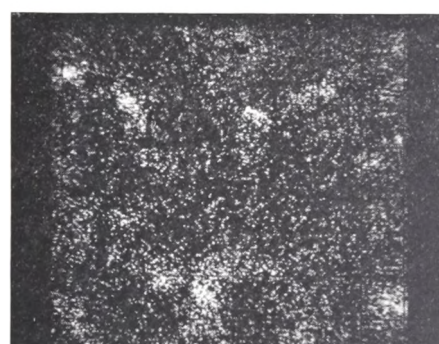
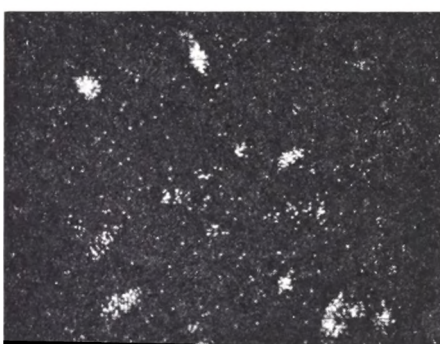
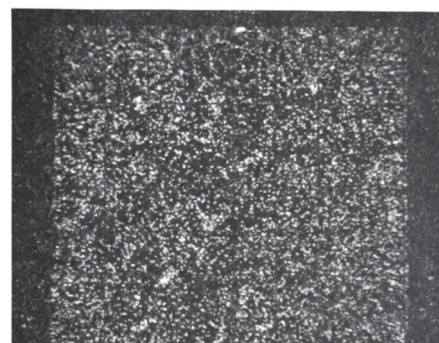
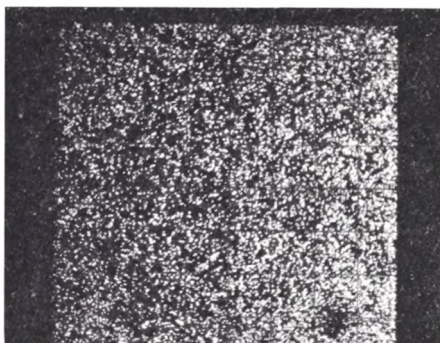
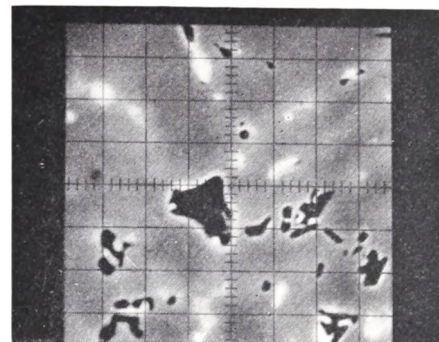
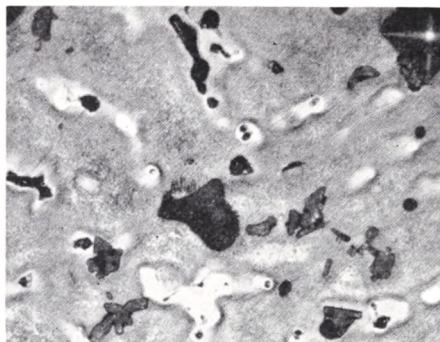
Fig. 7-8. Silicongummiastøbninger af to pladebagsider. Adskillige detaljer i det første billede vil kunne genfindes i det andet. Pladerne er altså støbt en for en med bagsiden mod den samme formhalvdel.

relser og i nogle tilfælde „fremmede“ legeringsbestanddele. Ud over de egentlige legeringskomponenter indgår altid mindre mængder følgemetaller, der stammer fra de forskellige malme.

I den foreliggende legering må foruden kobber og zink vel også tin og bly betragtes som *villedede bestanddele*, altså stoffer, der er tilført smelten med vilje i visse fastlagte mængder. Gravpladernes zinkindhold har givet dem ry for at bestå af messing. I dag kunne man fristes til at kalde materialet for rødgods på grund af dets indhold af bly og tin, men zinkindholdet er større end i moderne rødgods, hvad allerede metallens farve viser. Bedre passer det ind under betegnelsen „figur-bronze“, som i hvert fald inden for visse traditioner har en ganske lignende sammensætning. Dette er jo interessant, hvis det er muligt at påvise en sammenhængende tradition inden for støbning af kunstværker strækkende sig tilbage til 1300-årene eller længere. Spørgsmålet vedrørende metallens placering i en teknologisk sammenhæng må nok i alle henseender kunne belyses klarere gennem supplerende analyser.

Gamle legeringsforskrifter angiver messing, der i sig selv er en legering, som den ene legeringsbestanddel af forskellige støbelegeringer. Dette hænger sammen med en ejendommelighed ved messingfremstillingen nemlig den, at den fandt sted, uden at man overhovedet fik det metalliske zink at se. Zink reduceres principielt ret let ud af sine malme ved opvarmning med kul. Metallet er imidlertid så flygtigt, at det fordamper livligt under opvarmningen (det koger allerede ved 907°C), og dampene omsætter sig straks med luftens ilt under dannelse af fast hvid zinkoxid. Hvis man skal have metallet ud, må det derfor ske under destillation i vakuum. I Europa lærte man sig først dette 3-400 år efter Erik Menveds tid, og messingfremstilling efter den gamle galmejemetode fortsatte såmænd helt op mod midten af forrige århundrede. Fremstillingen foregår ved, at man opvarmer og smelter allerede fremstillet råkobber med en blanding af kul og zinkmalm (galmeje, zinkspat $ZnCO_3$) eller zinkilte, naturlig eller kunstigt fremstillet.

Fig. 9-16. Øverst t.v.: Almindelig optisk optagelse af det polerede og ætsede snit, forstørret 800 gange. Den store, sorte plet er et hul, en såkaldt gasblære. De kantede, grå indeslutninger er mineraliske urenheder (zinksulfid), de runde, sorte pletter er bly, og de hvidlige partier skyldes sejringsfænomener, dvs. koncentrationsforskelle og faseudskillelser fremkaldt under størkningen. De er rigere på tin end den øvrige del af metallet. Øverst t.h.: Reversed sample current optagelse lavet i en elektronmikrosonde. De tunge metaller tin og bly viser sig som hvide pletter. 2. række t.v.: kobber, 2. række t.h.: jern. 3. række t.v.: bly, 3. række t.h.: tin. Nederst t.v.: zink, nederst t.h.: svovl. Mikrosonden afsøger (scanner) det afmærkede område og afgiver en impuls hver gang, den træffer det stof i prøven, som man har bedt den reagere overfor. Der dannes hernæst et elektronisk billede på en skærm, som kan affotograferes med det viste resultat. Undersøgelsen er foretaget af Metallaboratoriet, Danmarks Tekniske Højskole.

Kobberet optager hurtigt zink i overfladen, hvorved smeltepunktet synker, og det hele omdannes dermed efterhånden til en messingsmelte, uden at man behøver at nå op på det rene kobbers smeltepunkt. Messingen udstøbes, hvorefter det kan udvalses eller udhamres til plade eller indgå i andre legeringer, som f. eks. den foreliggende.

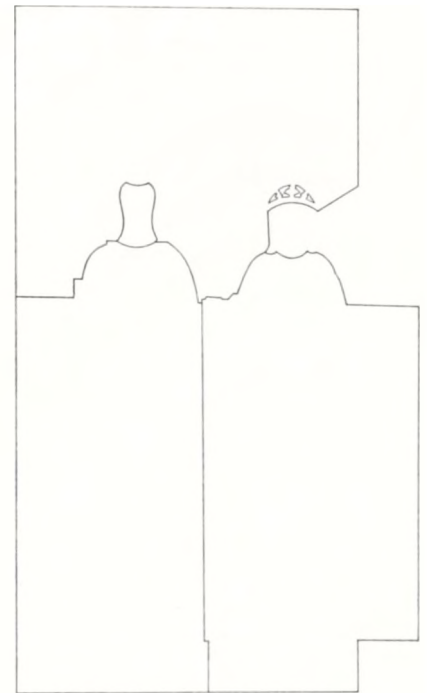
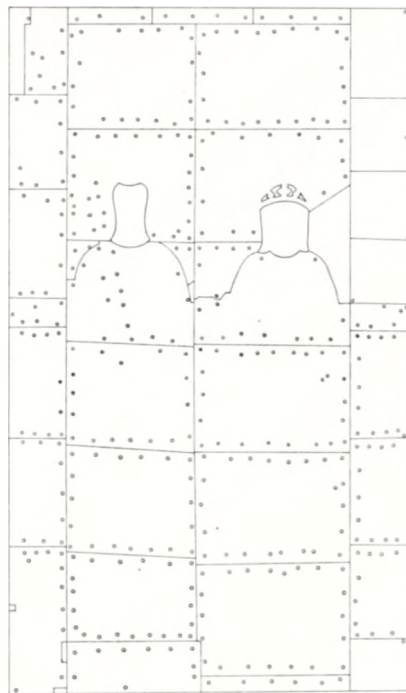
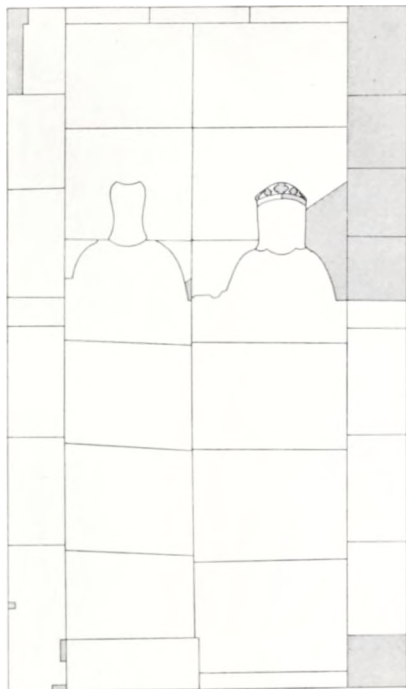

Fig. 17-20. Øv. t.v.: Opdelingen af gravpladen i enkeltplader. De nye dele, der blev indsat i 1883, er tonet. Øv. i midten: Oversigt over pladens huller. Øv. t.h.: De tre flager, i hvilke pladerne er sammenloddede. Herunder: Stenen, med en markering af de steder, hvor jernstifter er faststøbt.

Betegnelsen for messing fremstillet med galmejer var i den græske og latinske kulturkreds *oreichalkos*, *aurichalcum* eller *orichalcum*, hvilket betyder – eller kom til at betyde – gul- eller guldfarvet kobber. Dets historie fortaber sig i århundrederne forud for Kristi fødsel. En egentlig systematisk fremstilling af metallet er ikke påvist forud for romernes fremstilling og brug af det til mønter, de såkaldte *orichalcum-mønter*. Disse mønter optræder fra omkring år 50 f. Kr. Den amerikanske specialist i den disciplin, han selv har døbt *archaeological chemistry*, Earle R. Caley, har påvist, hvordan orichalcum-mønterne efter først at bestå af næsten pinlig ren messing efterhånden degenererede. Zinkindholdet daledede på grund af gentagne omsmeltninger. Romernes adgang til zinkmalm har formentlig været begrænset. Samtidig med at zinkindholdet daledede, optrådte et stigende indhold af tin og bly. Dette forklarer Caley yderst rimeligt med, at der ved omsmeltningen før hver nyudmøntning af metallet er medgået en vis mængde ældre mønter fremstillet af blyholdig tinbrøze. Orichalcum-mønterne ender således som en legering af kobber, zink, tin og bly, de samme metaller som indgår i Erik Menveds gravplade. Om man i konsekvens heraf skal opfatte de 1000 år yngre middelalderlige legeringer som en gang rusk-omsnusk, er dog som ovenfor antydet mere end tvivlsomt. I den forbindelse er det interessant at mærke sig, at Belgiens bjerge har været i stand til at levere både kobber, zink, tin og bly samt ler til digler og skifer til forme og endelig det sorte belgiske marmor, som bruges til monumenterne. Der er vel rimelig grund til at tro, at der netop i bjergværksegne som disse, hvor der er rigelig access til råstoffer, vil kunne opstå en mere velgennemarbejdet praksis.

Fig. 21. Den øverste del af pladen set fra bagsiden efter tilendebragt afrensning.

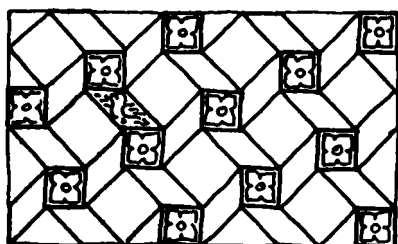
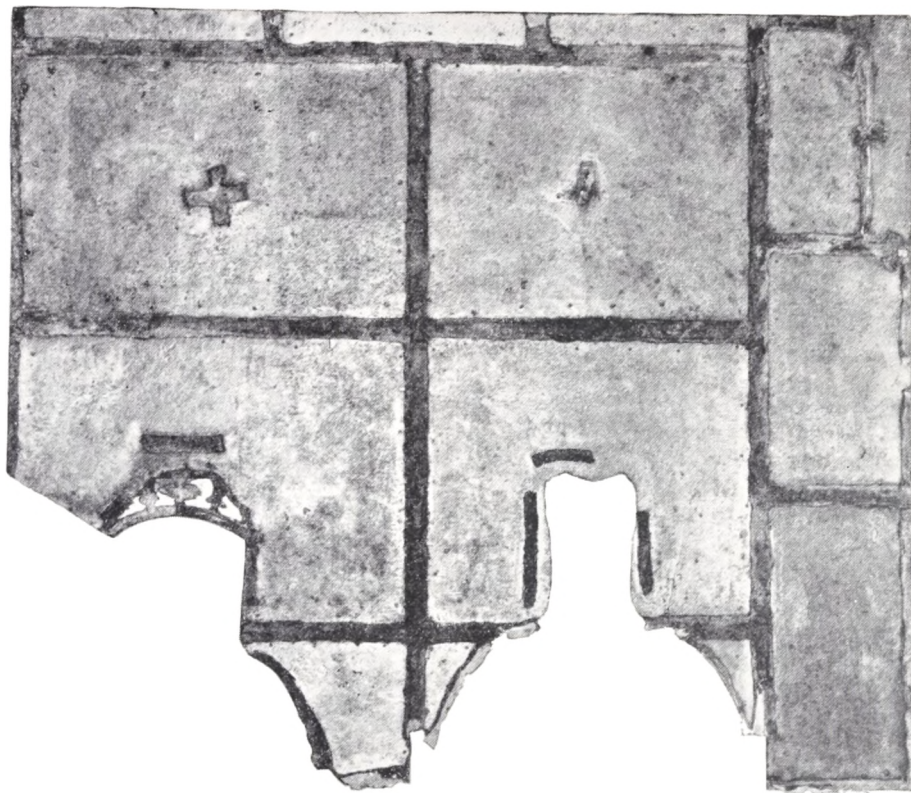
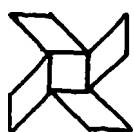
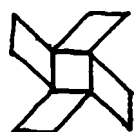

Fig. 22. Dette grundmønster danner baggrund overalt på pladen. Det titter frem mellem figurernes ben og bag tårnernes tinder. Der er dog ikke korrespondance fra bund til top. Enkelte steder er det gået gult, og der optræder højrevendt i stedet for venstrevendt rhombe på toppen af de små kvadrater – eller „højredrejende“ i stedet for „venstredrejende mølle“, om man vil.

"venstredrejende mølle"

"højredrejende mølle"

Struktur-mæssige undersøgelser af det udekorerede metal fra kanten af en af pladerne viser som ventet en typisk støbestruktur (se fig. 6). De enkelte plader er støbt en for en. Deres størrelse er formentlig ikke blot udtryk for formens størrelse, men også for diglens og dermed for den mængde metal, man brød sig om at håndtere i flydende tilstand. Den formhalvdel, der har dannet den udstøbte plades bagside, kan i flere tilfælde iagttages at have været den samme, som det f. eks. ses af fig. 7 og fig. 8. Læg mærke til metallens evne til at gengive selv de fineste detaljer som krakeleringer og strøg i det lerlag, der må tænkes udsmyrt på formens stenplade (en skifer el. lign.). I forbindelse med en undersøgelse i elektronmikrosonden foretoges en opmærkning af det udvalgte område med en Leitz Durimet mikrohårdhedsmåler. Metallens hårdhed er ikke høj (omkr. 124 HMV₅₀). Resultaterne af undersøgelsen i elektronmikrosonden ses i fig. 9–16. Til trods for sin ringe opløselighed i kobber i kold tilstand ses jern jævnt fordelt i metallet. Dette skyldes hurtig afkøling af materialet. Bly er udskilt som små runde inklusioner. En del af tinnet er koncentreret i en særlig tinrig kobber-tinfase, der ligger interdendritisk, dvs. imellem armene af dendritterne (de grenede krystaller), hvor den under afkølingen er stærknet sidst. Fig. 15 og fig. 16 angiver i de tætte hvide pletter, som ses at være sammenfaldende, særligt høje koncentrationer af zink og svovl. Formentlig er de lysegrå inklusioner, der svarer til disse pletter, simpelthen zinksulfid, der – stammende fra galmejen – nu ligger tilbage som urenheder i materialet.

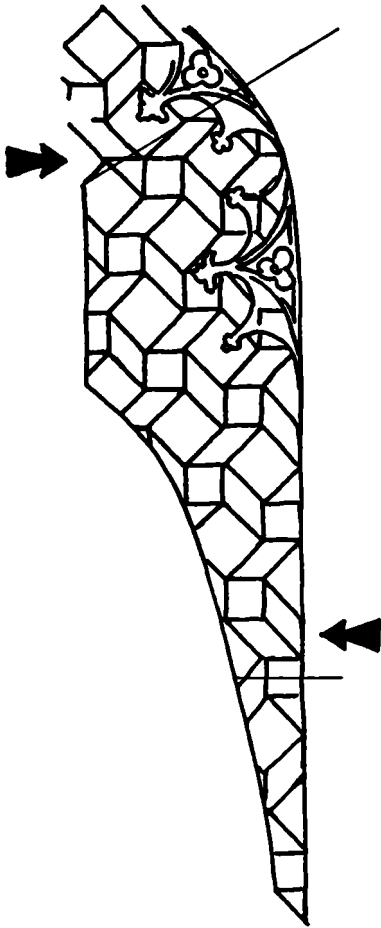

Fig. 23. Magnus Petersen har fået fat i den gale „mølle“ og må gribe til små fiksfaksrier for at få spillet til at gå op. Midterpartiet mellem de to streger er det nye stykke, han har sædlet ind.

Fig. 28. Pladen under afrensning. Længst til højre et urensset parti. I midten er pladen rensset med såkaldt alkalisk Rochelle-saltopløsning. Længst til venstre er rensning tilendebragt med fortyndet svovlsyre og afbørstning med messingtrådsbørste. Pladen er endelig skyllet i destilleret vand, tørret og behandlet med Benzoetriaazol korrosionshæmmende middel.

Som nævnt er Erik Menveds gravplade sammensat af et antal mindre stykker. Fig. 17 viser, hvordan disse er fordelt, og angiver samtidig hvilke stykker, der er fornyet ved restaureringen i 1883. I fig. 18 ses de talrige huller – i alt 385 – der findes langs alle sammenstødende kanter i de originale plader. Hullerne har længe ikke haft nogen funktion. Man må tænke sig, at pladerne fra begyndelsen har været samlet med metalstrimler, der har været nittet fast på bagsiden. Pladen har været lagt i beg, hvoraf talrige rester blev fundet i fordybninger i stenen under den røde masse, der udfyldte mellemrummet mellem sten og plade. Hvis pladen oprindeligt har haft anden fastgørelse end begen, kan det formentlig kun have været i hjørnerne. Stenen har stifter i de tre hjørner. Det fjerde var det, der var i stykker, måske netop på grund af en stift, der har siddet her. Messingpladens eneste originale hjørne har et hul svarende til stiften i stenen, men hvornår det er boret, kan vi naturligvis ikke se. Når stifterne foroven har en mere indrykket position end den nedre stift, kan det skyldes hensynet til detaljer i ornamentikken. Pladerne er i dag samlet i tre store flager (fig. 19), hver for sig sammenholdt af tykke loddesømme, der som kantede volde ligger langs alle samlingerne. Vi tænkte os oprindeligt at fjerne disse af hensyn til rensning og konservering af pladen – men de fik lov at sidde, da vi så, hvor godt de sad, og at ingen alvorlig korrosion tilsyneladende havde forplantet sig ind under dem. Loddesømmene er tydeligvis ældre end Magnus Petersens restaurering af pladen, men kan, som det forstås, næppe være oprindelige. De jernstifter, der er fastgjort i stenen støbt omkring med bly, hidrører øjensynligt fra den restaurering, hvorved pladen er blevet samlet i de tre hovedflager (se fig. 19 og 20).

Den restaurering og konservering af monumentet, som blev besluttet efter indberetning om dets tilstand, har bestået i en afrensning med forskellige opløsningsmidler af alle de farvestrålende salte på metalpladens underside og påføring af en korrosionsinhibitor. Pladens forside er ikke rørt. Stenens hjørne repareredes ved indfældning af et nyt stykke Namurmarmor. Den røde masse fjernedes fra stenen sammen med øvrige udfyldninger af gips og voks. Pladen blev lagt på plads påny i en petroleumsvoks/begblanding og fastgjort til stenen med gevindbøsninger og skruer, der blev slebet ned, så kærven forsvandt. Overvejelser vedrørende fugtforekomsternes årsag førte til, at stenen hævedes noget fra gulvet og placeredes på en udluftet muret sokkel. Dermed kan man formentlig helt se bort fra muligheden af opsivende fugt nedefra eller kondensdannelser som følge af jordkulden. Om nogle af disse fænomener har været medvirkende årsag, er dog højst tvivlsomt. Undersøgelser af den røde fyldmasse har godtgjort, at den i sig selv var så hygroskopisk, at det med rimelighed kan anses for at være ene årsag til kalamiteten. Massen er formentlig en kunstig magnesiacement, *Sorels cement*, opblandet med savsmuld og jernoxidrødt. Den nedbrydes under indvirkning af det vand, den selv suger til sig, og har været et særdeles usundt underlag for metallet på grund af sit store indhold af magnesiumklorid og vand.

Den „fyldmasse“, der findes i næsten alle fordybninger af metalpladens ornamentik, består, som de seneste mikroskopundersøgelser viser, i alt væsentligt af snavs og voks, der har samlet sig i tidens løb, metalsalte, dvs. korrosionsprodukter samt rester af en ganske tynd sort belægning, der formentlig, som det eneste, er noget oprindeligt. Tænkeligt er det en såkaldt sortbrænding foretaget ved ophedning af pladen med linolie. Om det vil være nødvendigt at følge den skete konserveringsproces op med en rensning af metalpladens overside, er der indtil nu ikke taget stilling til.

Fig. 25. Dronningens trofaste hunde.

En ungarsk pragtsabel med en lang museumshistorie

Af RIKKE AGNETE OLSEN og JØRGEN STEEN JENSEN

Et rustkammer er egentlig det sted, hvor krigsudrustningen opbevares. Det var i middelalderen især den harniskklædte rytters våben og udstyr; rustninger, sadel og seletøj og blankvåben. Til enhver ordentlig borg hørte et rustkammer, og størst og bedst forsynet var de kongelige og fyrstelige rustkamre. Ofte var fyrstens egne våben adskilt fra de egentlige våbenlagre og gemtes i hans „ eget rustkammer“.

I løbet af 1500- og 1600-tallet ændredes krigsmåden. Nogle våben gik af brug, andre kom til, og det blev nødvendigt med større og mere specialiserede våbenlagre til hærenes udrustning. Fyrsternes egne rustkamre blev til private våbensamlinger, der snart udviklede sig til små museer.

Fig. 1. Frederiksborg slot tegnet af Pieter Isaacsz ca. 1615. I baggrunden til højre skimtes lystslottet Sparepenge (opført 1599–1601, nedrevet 1720). Frederiksborg slot, inv. nr. 7322. A. Brandt fot.

Det var sjældent virkelige brugsvåben, der fandtes i den tids fyrstelige samlinger. Det var på mode at samle på alt, hvad der var sjældent og mærkværdigt eller kostbart, og i de private rustkamre kunne man se gamle våben med særlig tilknytning til den fyrstelige familie,

turneringsmateriel, pragtrustninger, rigt udstyret hestetøj og prunkvåben af enhver art, ofte af eksotisk eller orientalsk tilsnit. Mange af de dyrebare sager var arvestykker, gaver eller bestillingsarbejder til brug ved en enkelt særlig lejlighed.

Også den danske konge havde allerede i 1500-tallet sine private rustkamre. Der findes efterretninger om dem fra Kronborg, Frederiksborg og Københavns Slot. Om det første vides kun, at det fandtes, om de to sidste lidt mere.

Det var dog først Frederik III, der i midten af 1600-tallet skabte en virkelig kongelig våbensamling. Den blev opstillet på Rosenborg og synes at have været systematisk ordnet, således at skydevåben holdtes adskilt fra blankvåben og kårder fra dolke, medens harnisker helt udelukkedes. Heller ikke hestetøj lader til at have fundet plads på Rosenborg.

Grundstammen i samlingen var våbnene fra rustkammeret på Sparepenge, det lille lystslot ved Frederiksborg. Disse var i 1658, da svenskerne var gået i land på Sjælland, blevet overført til Rosenborg. Man ved, at der fra 1613 var en særlig rustmester, som varetog samlingen på Sparepenge, og man har kendskab til, at et inventar, en fortegnelse over våbnene, var planlagt 1649, men det blev ikke til noget.

I 1623 besøgte fyrst Christian den Yngre af Anhalt – et lille fyrstendømme øst for Harzen – Danmark og fik bl. a. forevist rustkamrene på Københavns Slot og Sparepenge. I sin rejsedagbog beskrev han omhyggeligt, hvad han så, og derfra har vi vor sparsomme viden om, hvad der fandtes. Fyrst Christian beså også Rosenborg og Kronborg; på Rosenborg lader der ikke til at have været våben af betydning, og på Kronborg fandt han kun et lille tøjhus med blandt andet seks store „slanger“, altså kanoner.

Det vil her føre for vidt at søge at redegøre for de kongelige våbens omskiftelige tilværelse på Rosenborg og den sammenblanding med våbnene fra Københavns Slot, der fandt sted i de følgende halvandet hundrede år. Interesserede kan læse herom i „Royal Arms at Rosenborg“ af Arne Hoff, Gudmund Boesen og H. D. Schepelern og i „Rosenborglisten af 1804“ af Finn Askgaard, trykt i Tøjhusmuseets skrifter bd. 7.

Samlingerne på Rosenborg er registreret i en række inventarer. Det tidligst kendte, der er fra 1696, er dog kun overleveret i en mangelfuld udgave fra 1775. Fra 1700-tallet findes flere inventarer, og selv om de hverken er særlig nøjagtige eller fyldestgørende, kan man ved hjælp af dem med en vis sikkerhed følge grupper af våben på vejen gennem slottets våbenkamre. Enkeltstykker er det vanskeligere at identificere og følge. Før 1718 er det i reglen ikke muligt.

Her skal ikke desto mindre gøres et forsøg på at følge en pragtsabel, der i 1804 sammen med en del andre våben blev afleveret fra Rosenborg til Det particulière Rustkammer på Christiansborg. Det var den sidste store aflevering efter en række i 1700-tallet, og tilbage på Ro-

Farveplanchen på modstående side: Den ungarske pragtsabel i Nationalmuseets 2. afdeling. Skeden er overtrukket med sølvfletning og har forgyldte sølvbeslag med turkiser, granater og ametyster. Længde 94.4 cm, deraf klingens 83.2 cm. Museumsnr. D 618/1970. Lennart Larssen fot. 1972.

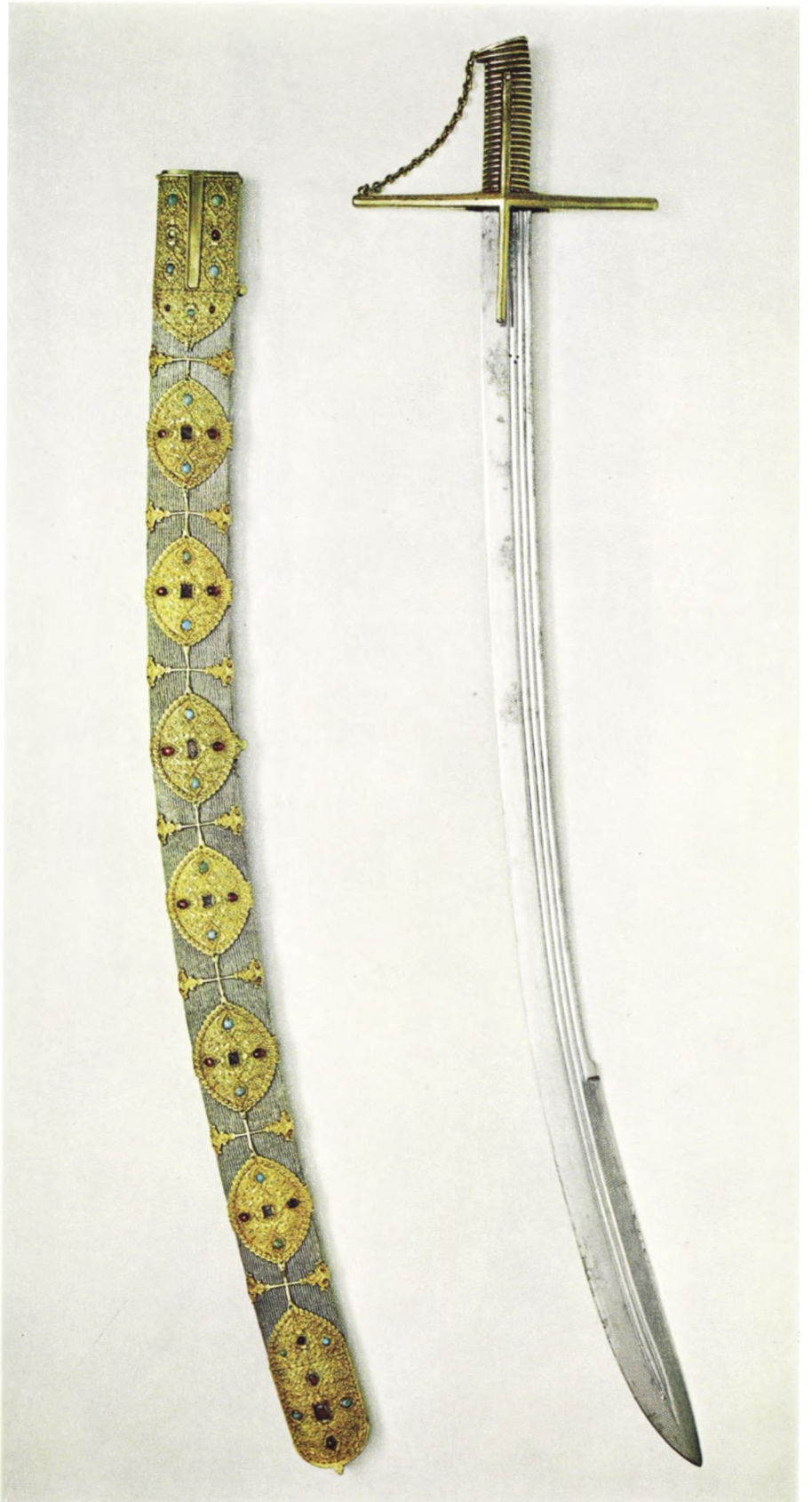
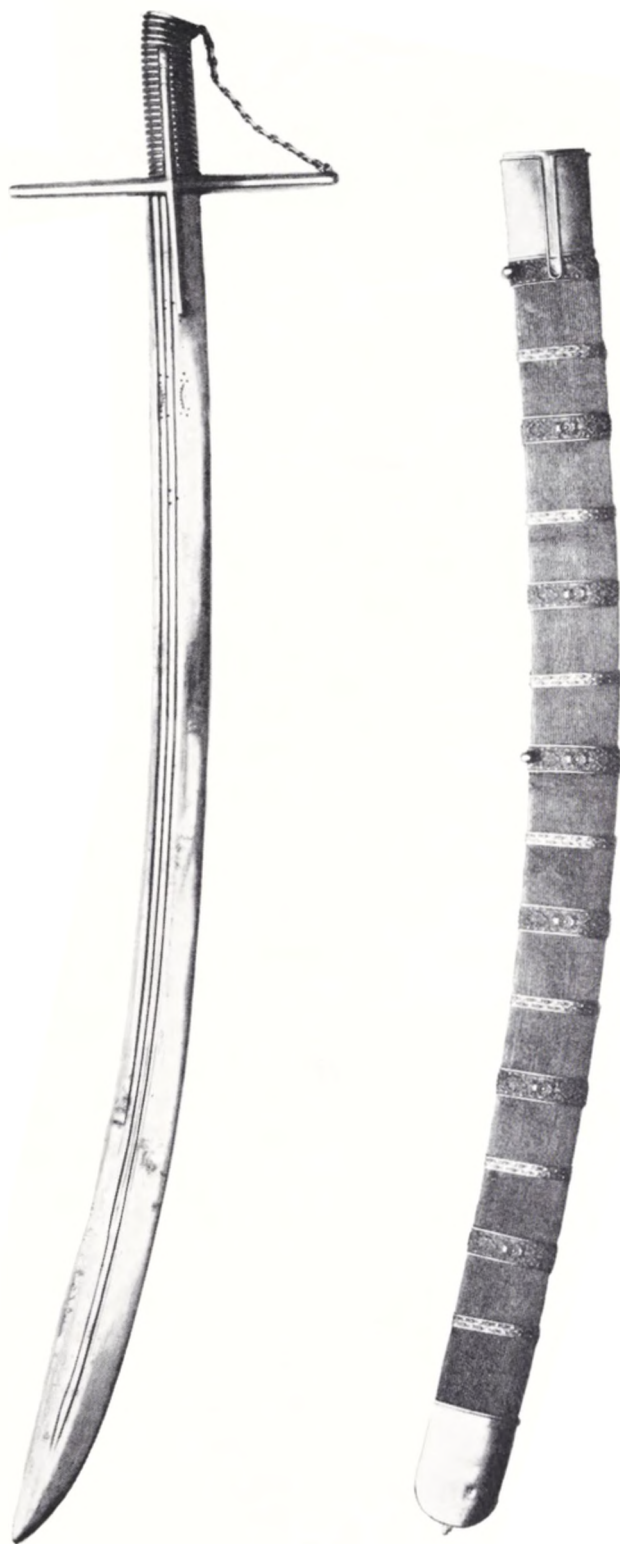

Fig. 2. Sabel og skede nr. D 618/1970 fra bagsiden. På mundblikket og det tredje store beslag fra oven ringe til gehænet. Sammenlign fig. 5.

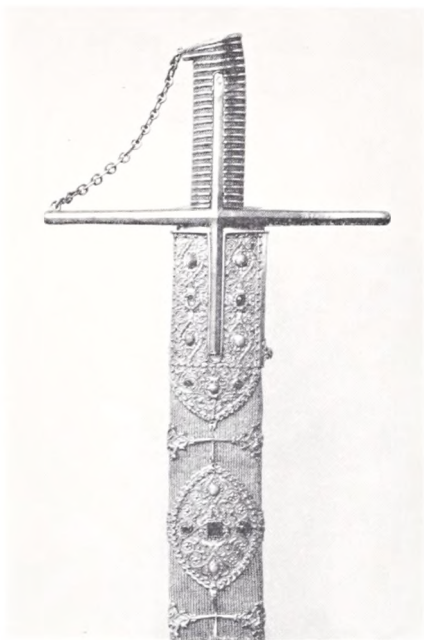
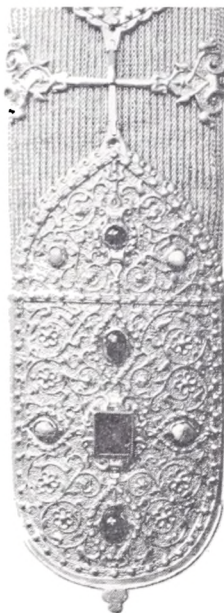

Fig. 3-4. Herover: Fæste, mundblik og de øverste beslag på skeden til nr. D 618/1970. Herunder: Endebeslaget på skeden til nr. 618/1970. Lennart Larsen fot. 1972.

senborg var efterhånden kun våben med særlig tilknytning til kongehuset.

Først i 1838 blev 1804-afleveringen pakket ud, og våbnene fordelt i forskellige samlinger, dog på en anden måde end det havde været tanken i 1804. Nogle kom tilbage til Rosenborg og indgik i De danske kongers kronologiske Samling, hovedparten forblev på Tøjhuset i Den historiske Våbensamling, et enkelt kom til Oldnordisk Museum, og vor sabel havnede sammen med andre eksotiske eller orientalske våben i Kunstmuseets etnografiske Afdeling.

Her fulgte man fortegnelsen over de i 1804 afleverede våben, „Rosenborg-listen“, der angav, at sablen var polsk. Derfor blev den indført under Rusland, som Polen dengang var indlemmet i. I protokollen fik den følgende beskrivelse:

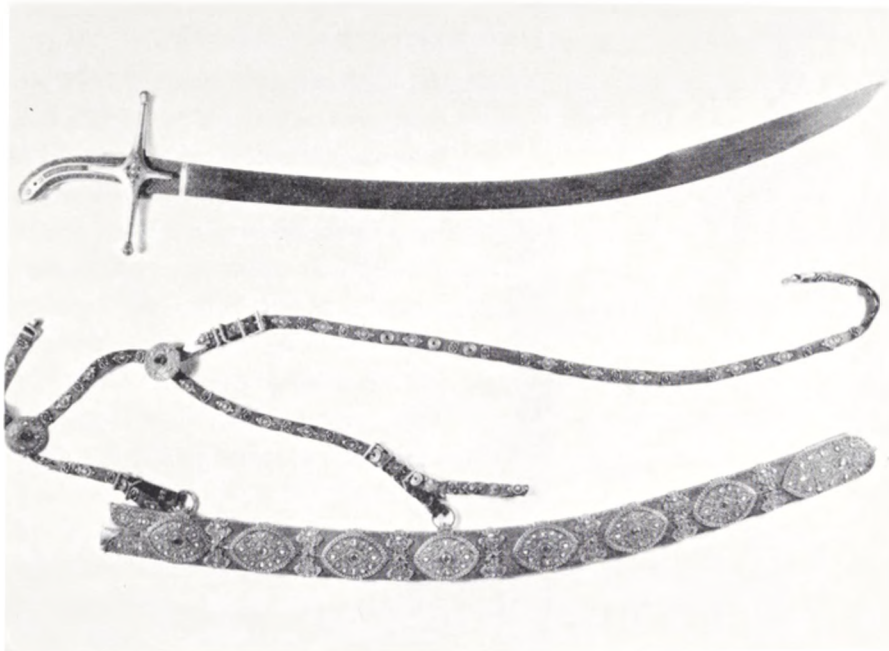
„En polsk i orientalsk smag udarbejdet, kostbar sabel, skeden dertil forfærdiget af flettet sølvtråd, foruden mundstykket og dupskoen er på samme anbragt 6 større og 7 mindre beslag af forgyldt sølv, som er udstyret med turkiser og granater. Håndtaget er af sølv, tildeels af flettet arbejde. En sølvkæde som hører til håndtaget mangler; ligeledes skulle efter de ældre inventarer de største stene og mundstykket på skeden være borte; det sidste er nu anskaffet. (Dette stykke er den 30. november 1804 afleveret fra Rosenborg slot under no. 31).“

En note i marginen oplyser, at der nu – i 1859 – er indsat ametyster i stedet for de manglende store stene, at en ny sølvkæde er blevet påsat i stedet for den manglende, og at våbnet i det hele er blevet restaureret og kompletteret. I 1912 blev skedens ædle stene registreret af en juvelér som følger: „Polsk sværd med sølvforgyldt fæste og paréerstang. På skedens mundingsblik: 5 turkiser og 4 granater. Derefter 6 beslag, hver med 1 ametyst, 2 granater og to turkiser. På dupskoen 4 turkiser, 3 granater og 1 ametyst.“

I tidens løb har der indsneget sig mange unøjagtigheder i inventarernes beskrivelser af våbnene. No. 31 på Rosenborg-listen er en formodentlig tysk kårde fra ca. 1650 uden skede. I det senest foregående Rosenborg-inventar, fra 1798, er på side 117 som no. 31 opført en tyrkisk panserstikker, der genfindes på Rosenborg-listen som no. 34. Den mangler i 1804 „noget af skeden med stene“ ligesom mange turkiser og andre sten på dens skedebeslag er borte. Vor sabel har no. 32 på side 117 i 1798-inventaret og no. 35 på Rosenborg-listen, hvor den beskrives således: „En polsk sabel beprydet med adskillige turkiser og andre stene, hvoraf 2 små sten er borte.“ Hvor mange sten der manglede ved registreringen i etnografisk afdeling, og hvor mange der egentlig blev udskiftet i 1859, kan vi ikke vide.

Kunstmuseets etnografiske afdeling blev i 1892 indlemmet i Nationalmuseet. Her henlå sablen i Etnografisk Samling indtil 1962, da den kom til Nationalmuseets 3. afdeling, der omfatter genstande efter 1660. Som polsk var den ikke et etnografisk stykke og hørte hjemme i en eu-

Fig. 5. Ungarsk sabel med skede. Ældre end 1582. Har tilhørt ærkehertug Ferdinand II af Tyrol. Kunsthistorisches Museum, Wien. Museums nr. C 147 g.

ropæisk sammenhæng. Man gik uden videre ud fra, at den var yngre end 1660. Ingen havde nemlig hidtil beskæftiget sig nærmere med den og taget stilling til dens alder og hjemsted.

I 3. afdelings magasiner fortsatte sablen endnu nogle år sin upåagtede museumstilværelse, indtil de kyndige våbensamlere Helge Brøns Hansen og Lennart Larsen blev opmærksomme på den og blev klare over, at den var havnet på et forkert sted. Helge Brøns Hansen så straks, at det ikke var en polsk sabel, og han mente også, at den hørte hjemme i tiden inden 1660.

En henvendelse til Nationalmuseet i Krakow bestyrkede ham i hans opfattelse. Samtidig gjorde han og Lennart Larsen Nationalmuseets 2. afdeling opmærksom på „museumsfundet“, der i 1970 blev overført til 2. afdeling med udstilling for øje. Med Helge Brøns Hansen som lærer og vejleder rettedes nu forespørgsler til det ungarske Nationalmuseum, De statslige Kunstsamlinger i Dresden og Kunsthistorisches Museum i Wien. Herefter kunne sablen indføres i 2. afdelings protokol under no. D618/1970 som pragtsabel af ungarsk type fra sidste tredjedel af 1500-tallet.

Af betydning for bestemmelsen var selve våbnets form, skedens prydbeslag og klingestemplet, de to rygstillede, takkede halvmåner, der er Steiermarks mærke.

Klingen er altså østrigsk arbejde, og en nøjere betragtning af beslagene på skeden viser, at de hører hjemme i wiensk guldsmedetradition. På skeden til en sabel i Kunsthistorisches Museum i Wien findes beslag, der ligner vor sabels så meget, at man næsten skulle tro, de var støbt i samme form.

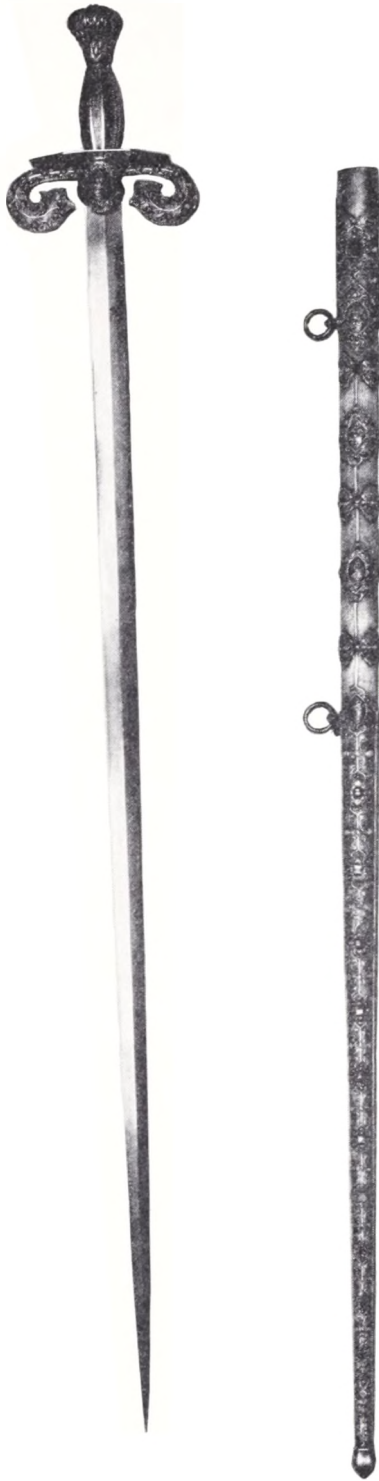

Fig. 6. Panserstikker i De statslige Kunstsamlinger i Dresden. Ehrenthal nr. 737. Pfaunder, Dresden, fot.

Sablen i Wien har tilhørt ærkehertug Ferdinand II af Tyrol (1529–1595). Den hørte til hans „ungarske rustning“, som han bar ved sit andet bryllup i 1582 sammen med andre våben fra sine yngre år. Hvornår den ungarske rustning med tilhørende sabel er fremstillet vides ikke bestemt; man plejer at regne med så tidligt som 1550–60.

Også på en række våben fra første fjerdedel af 1600-tallet i De statslige Kunstsamlinger i Dresden findes meget lignende beslag. Et af disse våben, en panserstikker, har på parérpladen guldsmeden Nicolaus Gross' stempel og byen Wiens mærke. Nicolaus Gross blev mester i 1587 og virkede endnu i første fjerdedel af 1600-tallet. Panserstikkeren var en julegave i 1625 til kurfyrst Johann Georg I af Sachsen fra hans svigersøn landgrev Georg af Hessen. Blandt de andre våben, hvis udsmykning synes at stamme fra samme hånd som panserstikkerens, er fire ungarske stridshamre og en pallask med „polsk greb“. Den sidste forærede kejser Rudolf II i 1610 til kurfyrst Christian af Sachsen.

Hverken sablen i Wien eller Nationalmuseets har guldsmedemærker, og begge er de så meget ældre end våbnene i Dresden, at det ikke er rimeligt at henføre dem til Nicolaus Gross.

Men sablen i København hører ligesom ærkehertugens sabel og våbnene i Dresden hjemme blandt de „orientalske våben“, der i datiden ofte anvendtes som gaver mellem fyrsterne.

Tyrkerne havde i 1529 stået ved Wiens porte, men var blevet trængt tilbage. Da faren var drevet over, kom „tyrkeriet“ på mode i de vestlige fyrstehuse. I midten af 1500-tallet holdt man „husarische Turnierungen“ i Wien, og derfra bredte sværmeriet for det orientalske sig. Der fandtes værksteder, der havde specialiseret sig i våben i orientalsk smag, og man skelnede mellem tyrkiske, ungarske og polske efterligninger. Johann Michel i Prag var en af specialisterne, og hos ham bestilte Christian II af Sachsen i 1610 et ungarsk pragtgarniture til Maximilian II af Bayern.

Også i Norden blev sådanne våben fremstillet. I Stockholm virkede Gilius Coijet, flygtning fra Brabant af religiøse grunde, og han udførte 1575–80 en „polsk“ pragtsabel til kong Johan III af Sverige.

Det var sin samtids våben, man efterlignede, og man fulgte nøje forbillederne. I Ungarn var man i begyndelsen af 1500-tallet begyndt at lave sabler, der skulle ligne våbnene fra omkring år 1000, da riget blev grundlagt. Den samme type var i brug helt op i 1700-tallet, men ændrede sig dog en smule i tidens løb, så en snævrere datering er mulig. Det er ligesom på andre sværd detaljer ved klingens og fæstets udformning, der angiver våbnets alder. De ungarske sabler, der er forbilledet for Nationalmuseets, hører hjemme i sidste tredjedel af 1500-tallet, og yngre kan vor sabel ikke være.

Spørgsmålet er så, hvordan er dette pragtstykke havnet her, og er det muligt at følge dets skæbne indtil 1804, da det blev afleveret fra Rosenborg til Det particulaire Rustkammer?

Fig. 7. Nicolaus Gross' og byen Wiens stempler på parérpladen på panserstikkeren fig. 6. Pfau, Dresden. fot.

På det sidste bliver svaret i nogen grad ja. I Rosenborg-inventarerne kan sablen følges tilbage til det tidligste fuldstændige slotsinventar fra 1718. Da befinder den sig i Rustkammeret over Regaliekammeret, der lader til at være indrettet allerede i Frederik III's tid, og den beskrives således: „Een polsk Sabel, beprydet med adskillige Tourquoiser og andre Steene. Hvor af Toe smaa Steene er borte“. Umiddelbart foran står opført den tyrkiske panserstikker, der også afgaves i 1804; den manglede allerede i 1718 mange sten på skeden. Lige efter er opført endnu en polsk sabel, også den rigt udsmykket, men i 1718 i en dårlig forfatning. Den optræder ikke i 1804.

Disse våben hører hjemme i en gruppe, der betegnes „Gamle Kaarder og anden Montering“; den rummer flere våben fra Frederik II's tid og enkelte endnu ældre. Desuden er der en del andre orientalske våben, deriblandt en ungarsk sabel med agatfæste, men tilsyneladende ellers ikke særlig rigt udstyret. Den mangler i 1804.

„Gamle Kaarder og anden Montering“ og en anden gruppe, som omfatter blankvåben, der har tilhørt Christian V, optræder ikke i de kendte dele af 1696-inventaret.

Det er derfor en mulighed, at disse våben er flyttet til Rustkam-

Fig. 8. Ungarsk rytter med sabel, radering senest fra 1651 af Stefano della Bella (1610–1664). Den kgl. Kobberstiksamling. Port. 409.145 (A. de Vesme nr. 279).

Fig. 9. Ungarsk sabel med skede, 16. årh. Nationalmuseet i Budapest.

meret over Regaliekammeret i begyndelsen af 1700-tallet, og i så fald kan de været kommet til Rosenborg fra Københavns Slot lige omkring 1700. Men det er som sagt vanskeligt for ikke at sige umuligt at følge enkeltvåben, og man kan da også forestille sig andre muligheder.

Det kunne f. eks. tænkes, at vor sabel var kommet til Rosenborg i 1658 sammen med de andre våben fra Sparepenge. Lad os derfor se, hvad Christian den Yngre har at berette om den danske konges herligheder, som han fik at se i de første dage af marts 1623.

På Københavns Slot fandt han våben af alle slags, nok til at udruste en stor hær, men han hæftede sig mest ved harnisker og kanoner. Måske har han kun set det store rustkammer og slet ikke kongens private. Det kan jo skyldes, at dér i virkeligheden ikke var noget at vise gæsten.

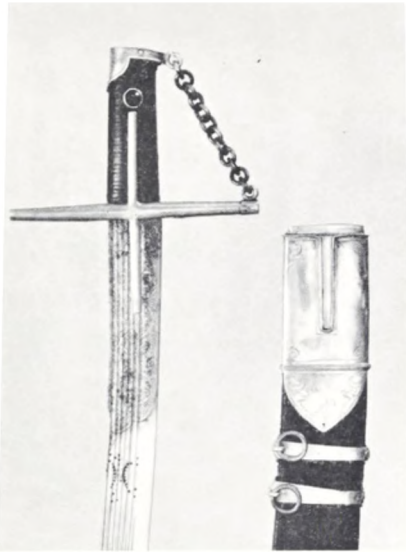
Men på Sparepenge var der nok af kostbare våben og ridetøjer, og fyrsten var fuld af begejstring over, hvad han så. Navnlig roste han rummet med de prægtigste broderede og ædelstensbesatte hestetøjer med tilbehør, dvs. de våben, der hørte til rytterudrustningen. Blandt adskilligt andet fremhævede han en ungarsk sadde, der var rigt udstyret med store og mange turkiser ligesom tilbehøret. Et endnu mere kostbart rytterudstyr beskrives nøjere, og fyrsten hæfter sig også ved enkelte våben. En diamantrydet sabel, som han vurderer til 36 000 rigsdaler, nævnes særligt mellem mange andre ædelstensbesatte våben.

Det ville være fristende at gøre denne sabel til museets, men det er der ingen rimelighed for. Så dyrebar er den ikke, og der er ingen grund til at tro, at fyrst Christian skulle tage fejl af turkiser og diamanter. Langt snarere bør man nok tænke på det ungarske sæt. Fra andre eksempler ved vi nemlig at de „orientalske“ våben ofte hørte til et komplet rytterudstyr.

På baggrund af fyrst Christians beskrivelser er det umuligt at bestemme og datere de våben, han har set. Men der har utvivlsomt på Sparepenge været adskillige våben fra Frederik II's tid, ja vel nogle endnu ældre. Christian IV var ikke selv våbensamler, men han har nok alligevel forstået at værdsætte samlingen på Frederiksborg. Han lod den jo opstille på Sparepenge, ansatte en rustmester til at passe den og testamenterede den udtrykkeligt til den senere Frederik III, der samlede på så meget og også på våben.

Nogle våben er selvsagt kommet til i Christian IV's tid. Det ved Christian den Yngre også noget om. Han nævner en „moskovittisk“ rustning, som kongen har fået af den russiske gesandt, og han kender prisen på en af ædelstenene på det meget kostbare rytterudstyr. Man fristes til at tro, at han også ville have vidst det og omtalt det, hvis f. eks. den ungarske sadde med udstyr havde været en gave til kong Christian.

Sablen hører snarest hjemme i Frederik II's tid, og at sætte den i forbindelse med det ungarske rytterudstyr på Sparepenge er så meget

*Fig. 11. Fæstet og den rigt cicelerede øverste del af klingen på sablen fig. 10. På klingen er indstemplet de to rygstil-
lede, takkede halvmåner, der er Steier-
marks mærke. Lennart Larsen fot.*

*Fig. 10. Sabel af østeuropæisk herkomst,
ca. 1575-1600. Privateje i Danmark.
Lennart Larsen fot.*

Fig. 12. Frederik II (1559–1588). Detaille fra Hans Kniepers Kronborg-tapet, nu på Nationalmuseet.

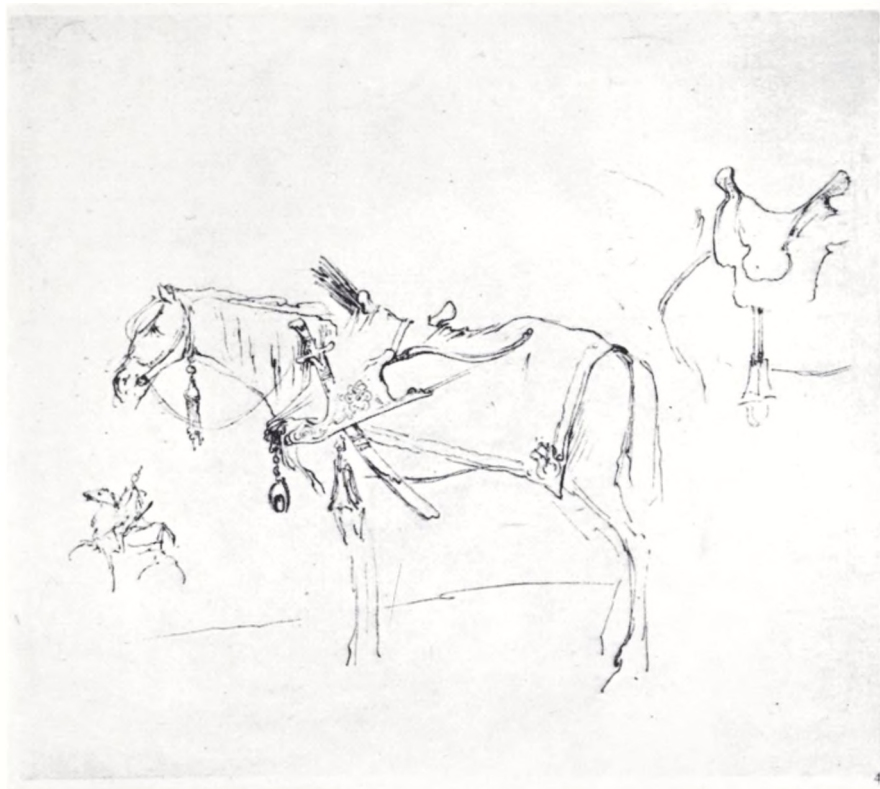

mere fristende, som der i samtidige kilder findes meddelelser om en begivenhed, der kan have bragt sættet til Danmark.

I 1577 blev Danzig belejret, fordi byen ikke ville hylde den polske konge, Stefan Batory, men foretrak at stå under den tyske kejser. Under ham mente man i højere grad at kunne hævde byens traditionelt frie stilling. Frederik II, der nødigt så Danzig som polsk flådebase, støttede byen både økonomisk og militært.

To dagbøger, den ene et anonymt håndskrift i biblioteket i Gdansk (Danzig), den anden af Stenzel Bornbach om „Danzigerkrigen i 1577“ og udgivet, fortæller om begivenhederne i belejringsåret og om Danzigs tak til kong Frederik.

Fig. 13. Polsk hest med sabel og pile hørende til en kosaks udstyr, skitse tilskrevet Stefano delle Bella, ca. 1630-1633. (J. Callot: *Livre d'Esquisses*, nr. 41. udg. M. Thausing, Wien 1880). Den kgl. Kobberstiksamling fot.

Efter at belejringen var blevet hævet, ville Danzig gerne vise sin erkendtlighed mod kongen og sendte ham en prægtig gave i form af en kunstig vognborg med syv smukke, støbte kanoner, den ene større end den anden, som med blot én hånd kunne drejes både vertikalt og horisontalt. Gaven blev overbragt af byens gesandter i efteråret 1577.

Ved samme lejlighed oversendte brødrene Linde – rige danzigerkøbmænd – Frederik II andre kostbare gaver. I den anonyme dagbog fortælles, at det var to smukke ungarske heste, stateligt smykket med fløj, guld og sølv. En smuk hund med et kostbart halsbånd af guld, perler og ædelsten fulgte med. Endelig to fangne polakker, efter polsk skik stateligt klædt i rødt atlask og damask og udstafferet med dystløbslanser, sabler og rustning, som polakkerne plejer. Mændene red på hestene, og det skal nok have været et prægtigt skue.

De rige købmænd vidste, hvad de gjorde, for kong Frederik satte stor pris på østeuropæiske heste, der hyppigt indforskrives. I et brev fra den 16. februar 1578 takkede han brødrene Hans, Adrian og Nicolas von der Linde for gaverne, der nu opregnes således: „En brun tyrkisk hest samt en ungarsk husar, både hest og husar med tilhørende rustning og klædning, samt endnu en fangen polsk med en hvid tyrkisk „studthengst“, en lille tyrkisk jagthund, og de på jeres kanter brugelige jagthorn.“

Brevet melder ikke noget om, at den ungarske husar for længst var

sendt tilbage. Det skete i følge Bornbach allerede i november 1577. Men det fremgår, at brødrene Linde ikke forgæves havde betænkt kongen. En gæld for noget klæde, der var blevet tilbageholdt for dem i Øresund, og som ikke var blevet fuldt indløst, blev dem eftergivet.

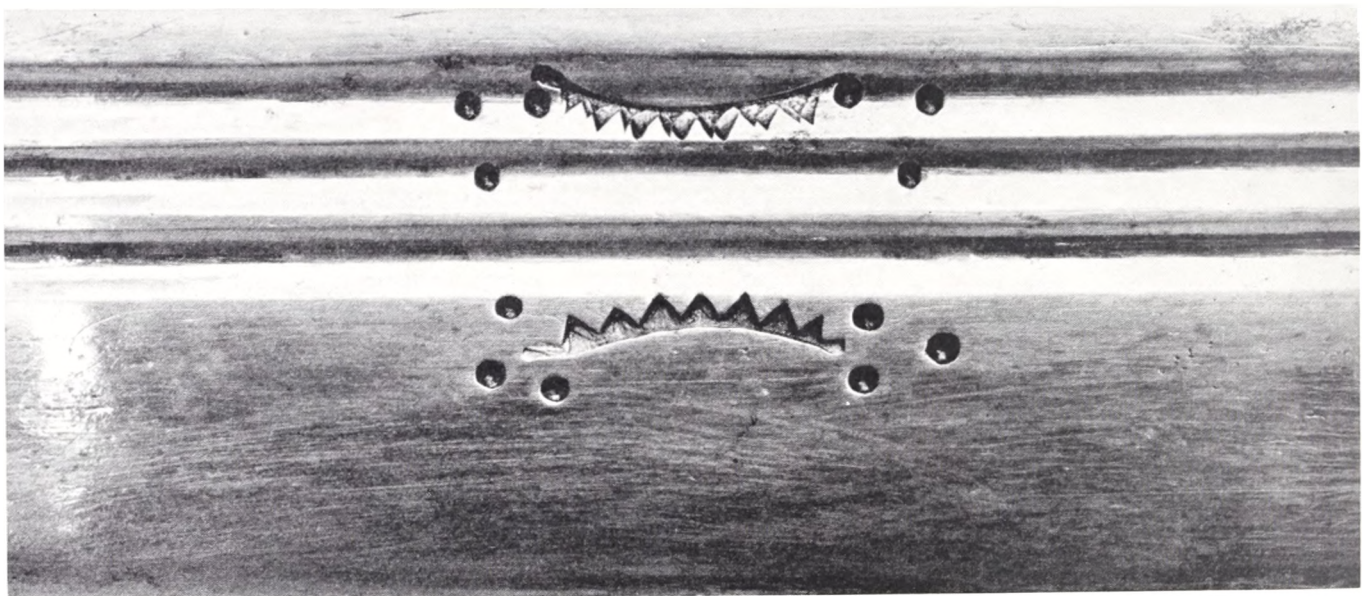
Er det en helt urimelig tanke, at de to rytterudrustninger fik plads på Frederiksborg, at det var det ungarske sæt, Christian d. y. af Anhalt beundrede i 1623, at sablen hørte til dette sæt, og at den måske er blevet skilt fra resten i Frederik III's systematiske opstilling på Rosenborg?

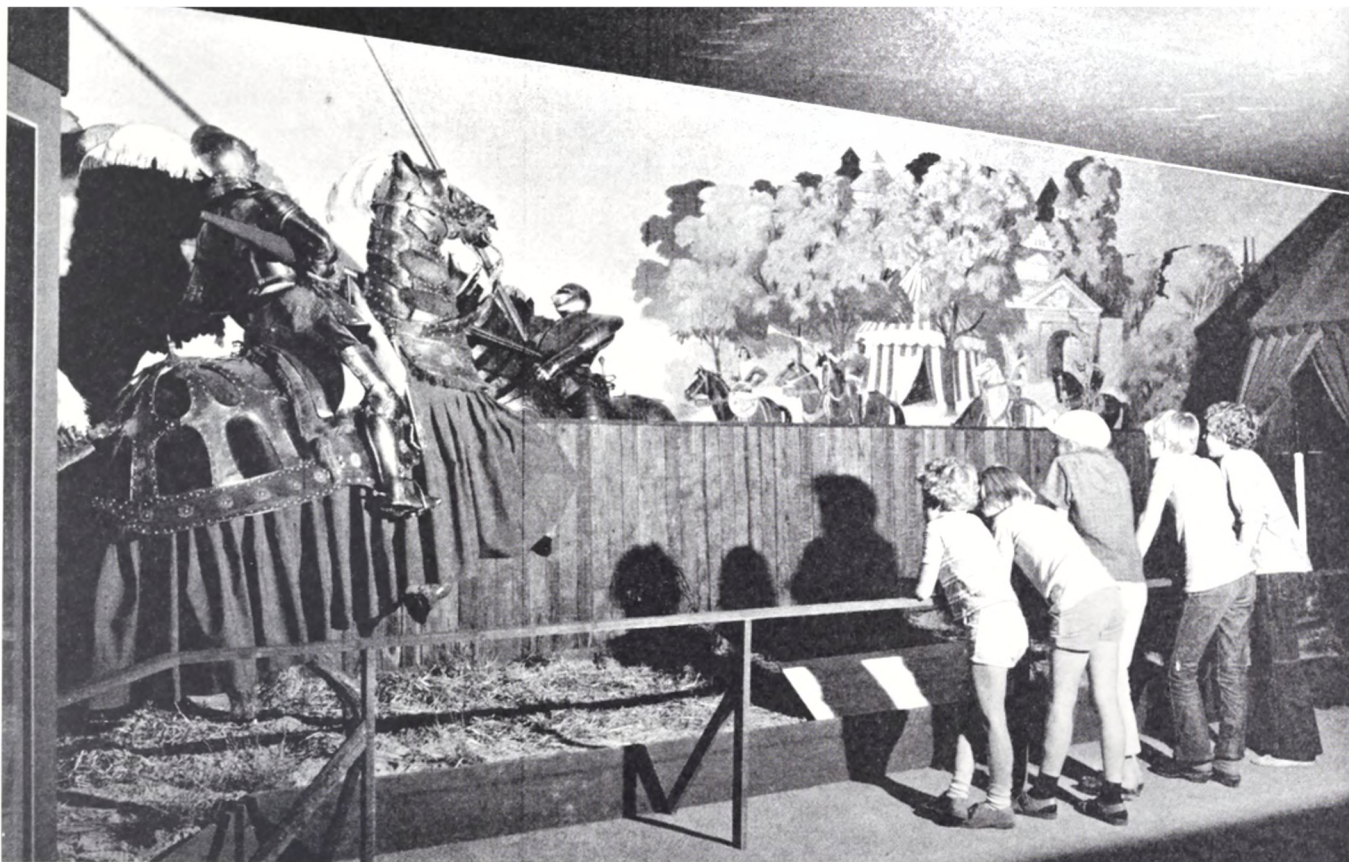
Det er naturligvis det rene gætteværk og vil sikkert aldrig kunne bevises. Hele grundlaget er såre spinkelt, og der kan med føje rejses mange indvendinger mod forslaget. Før 1718 ved vi i virkeligheden intet om vor sabel. Det kan tænkes, at den sammen med de andre „Gamle Kaarder og anden Montering“ er kommet til Rosenborg fra Københavns Slot. Selv om det ikke er tilfældet, hvad så med den anden „polske“ sabel eller den ungarske, der også optrådte i 1718-inventaret? Dem kender vi blot ikke nu.

Man kunne også prøve at finde forklaringen på, hvordan den kostbare sabel kom hertil, ved at se nøjere på forholdet mellem det danske kongehus og det sachsiske fyrstehus. Der er nære slægtskabsforbindelser, og i Dresden findes jo netop en række våben af samme karakter som vor sabel, men ganske vist noget yngre.

Sablen er nu blevet rensat og nykonserveret på Tøjhusmuseets konserveringsanstalt, og når den bliver udstillet i Nationalmuseets 2. afdeling, er den nok et besøg værd, både for sine funklende stene og skinrende guld og for sin sjældenhed. Dens lige findes ikke her i landet, og rundt om i Europas rige våbensamlinger er der kun få sabler, der kan måle sig med den.

Fig. 14. Klingestemplet på sablen D 618/1970. Lennart Larsen fot. 1972.

Glimt fra arbejdsmarken

Udstillingen „Sporten“ i Brede var det hidtil mest krævende arrangement i sin art, som Nationalmuseet har givet sig i lag med. Årsagen hertil var navnlig, at emnet – vidtspændende som det er – ikke alene krævede bidrag fra de fleste af museets afdelinger, men også – især for den nyere og nyeste tids vedkommende – kaldte på megen hjælp udefra, både hos idrætsorganisationer og private.

Endvidere var kravet til en „levende“ udstillingsform stærkere end nogensinde, eftersom sport ifølge selve sit væsen er *bevægelse* – vel nok noget af det vanskeligste at indfange i en museumsopstilling.

Men til løsning af opgaven var Nationalmuseet også bedre rustet end før. Oplysningsafdelingens tegnestue er nu under ledelse af en fast ansat arkitekt, og foruden tre faste tegnere kunne man under de forberedende arbejder beskæftige tre civile værnepligtige. Hver enkelt led i udstillingen blev delegeret ud til én designer, der disponerede

Interiør fra Nationalmuseets særudstilling „Sporten“ i Brede.: Turneringsryttere fra ca. 1550. Niels Elswing fot.

pladsen, sørgede for en visuelt tilfredsstillende balance mellem genstande og billeder og afgav „bestillinger“ på „hovedtekster“ og „montretekster“. Alle tekster passede en redaktion, der fjernede gentagelser, delte teksterne op i hoved- og underrubrikker osv.

Til assistance for museets snedker- og malerværksted var indkaldt håndværkere udefra, ligesom visse „specielle effekter“ – f. eks. doriske søjler til den græske palæstra og malede baggrunde til panoramaerne – blev givet i entreprise.

Hvem der stod i spidsen for udstillingsarbejdet, kan til gengæld ikke oplyses. Udstillingen blev til under mange møder og konferencer – gennemgående med få deltagere repræsenterende de videnskabelige afdelinger, tegnestuen og den udefra tilkaldte sagkundskab.

I endnu højere grad end ved nogen tidligere udstilling var de audiovisuelle hjælpemidler udnyttet. Den traditionelle lysbilledserie i biografen måtte opgives, fordi det viste sig umuligt at skaffe tilstrækkeligt mange og repræsentative farvelysbilleder. I stedet havde man i selve udstillingen indbygget kortere serier, der viste gymnastik, fægtning, volleyball og japansk brydning i hurtige skift, og ved indgangen introducerede en lysbilledserie i tegnefilmsstil – vist på seks lysbilledapparater i simultan drift – publikum i emnet „sportens oprindelse“.

Højtalere gengav dels enkle lydbaggrunde – brus af brænding ved badepanoramaet f. eks. – dels ældre radioudsendelser, der må kaldes „udstillingsstykker“ i sig selv. Således hørte man kaptajn Jespersen dirigere morgengymnastikken. En halv snes farve-TV-modtagere – heraf fire i biografen og resten rundt omkring i udstillingen – blev åbnet for fjernsynets sports-programmer.

Et af de erklærede formål med udstillingen var at vise begrebet sport i relation til det øvrige samfund. Klassedelingen inden for sport blev således behandlet i forbindelse med middelalderens og den nyere tids idrætter for adel, borgerskab og almue – dvs. jagt, skydning og boldspil. I afdelingen for den nyeste tids sport kom en kritisk holdning til udtryk i tekster om reklameindtægter, professionalismisme, doping m. v.

Udstillingen „Sporten“ henvendte sig også til sit publikum med direkte opfordringer til aktivitet. De blev fulgt. På trimstien i parken forbedrede alle, der havde lyst, deres kondi, og udstillingens forhal var sommeren igennem en flittigt benyttet gymnastiksal.

E. K.

Øksefundet fra Hagelbjerggård

I april 1971 fandt traktorfører P. E. Olsen to flintøkser ved pløjning på jorde forpagtet af proprietær Hans Simonsen, Hagelbjerggård ved

De 15 flintøkser fra Hagelbjerggård.

Ringsted. En videre eftersøgning på fundstedet af H. Simonsen og en lidt for ivrig graveaktivitet bragte yderligere 13 økser for dagen. Da fundet af disse økser i foråret 1972 blev overdraget Nationalmuseets 1. afdeling ledsaget af passende presseomtale, kom der omgående en reaktion fra N. Frausing, der for flere år siden ved markarbejde på samme sted havde fundet en økse, hvis tilhørsforhold til det øvrige fund der ikke kan være tvivl om. Det samlede fund indeholder således 16 slebne, tyndnakkede økser fra yngre stenalder. De er i oldtiden blevet gravet ca. 30–50 cm ned under markfladen lagt tæt sammen alle med æggen pegende i samme retning.

Økserne er af lysegrå flint og især på to af økserne er overfladen kraftig marmoreret, men om det er en effekt som har været tilstræbt og værdsat af datidens mennesker som den er af os i dag, vides ikke.

De beskadigelser, der kan ses på øksernes ægparti, er alle nye fremkommet ved markredskabernes ublide behandling. Ved fund af denne art må spørgsmålet om, hvorfor disse værdier blev gemt væk, altid

stilles, selv om et endegyldigt svar næppe kan gives. Det er dog den almindelige opfattelse, at de fund fra yngre stenalder, som består af gode, store og ubeskadigede økser, repræsenterer et handelsdepot, medens offerfundenes økser er veltjente eksemplarer, en personlig gave.

Fundet fra Hagelbjerggård, som er det størst kendte fra Sjælland, må således ses som et uafhængt lager i den udstrakte handelsvirksomhed, der blev drevet fra de flintrige egne i Skåne, på Sjælland og i Nørrejylland til mindre velforsynede egne i det øvrige Danmark, Norge og Sverige.

A. K. R.

Vikingegravpladsen i Sdr. Onsild

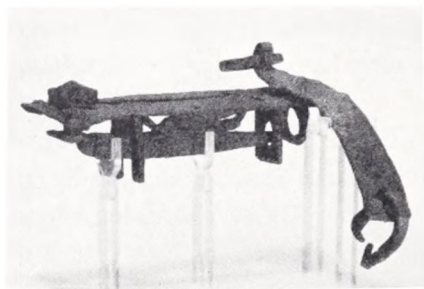
Der står i mange folks bevidsthed et pust af eventyr over vikingetiden – fantastiske sejlads og natlige strandhugster, hvorfra de barske sørøvere vendte hjem belæsset med røvede kvinder, kirkesølv og skatte i skæppevis. Men dette billede er kun en lille del af helheden; i vikingetid var flertallet af landets befolkning nok solide bondemænd, der tålmodigt passede den daglige dont, og som måske aldrig fik set andet af verden end den hjemlige landsby.

Et møde med de beskedne fandt sted sidste år, da gårdejer Regnar Pedersen på en mark i Sdr. Onsild tilhørende gårdejer E. H. Larsen havde observeret en gruppe på syv mørktfarvede pletter, der tydeligt skilte sig ud fra den omgivende jord. Sammen med Nationalmuseets 1. afdeling afdækkede Regnar Pedersen syv jordfæstegrave fra vikingetid, alle regelmæssigt firsidede og fra 18–20 til 45 cm dybe; et par var dækket af større sten, de øvrige var uden stendække. Af de døde var kun få og svage skeletspor bevaret.

De beskedne gravgaver var i alle grave en kniv, i et par tilfælde ledsaget af en hvæssesten, i tre grave desuden en økse. I en af gravene fandtes en skålvægt af bronze og to jernlodder af vikingetidens sædvanlige form, runde og med et tyndt bronzeovertræk (så man ikke kunne forfalske vægten ved at file af lodderne). I en af gravene fandtes en mængde jernbeslag, søm og nagler, der viser, at den døde blev begravet i en jernbeslået trækiste. Denne grav adskiller sig også fra de seks beskedne grave ved sit rigeligere udstyr, thi den døde fik med sig et træskrin, hvor jernlåsen er bevaret, en tang, et bronzefad og tre perler, af rav, glas og sølvfiligran samt et forstenet søpindsvin – sikkert en amulet.

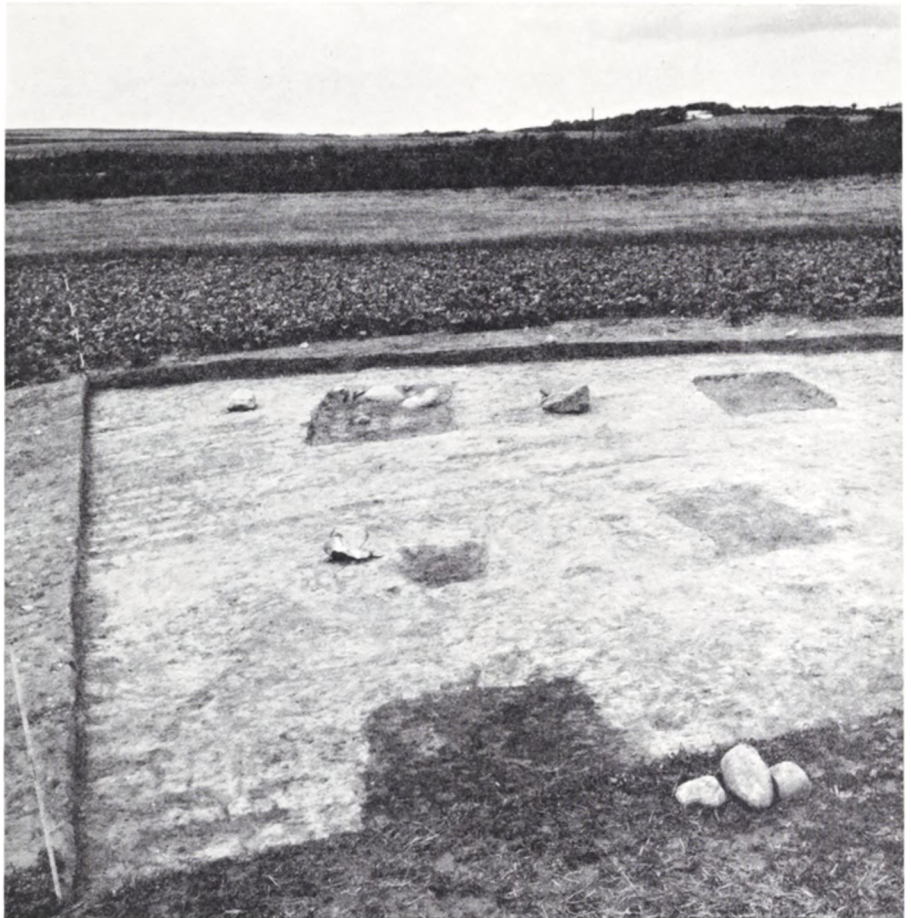
Det var ikke på Sdr. Onsild-gravpladsen store høvdinge, der blev begravet klædt i guld og silke, med vogn og køreheste og sølvindlagte våben. De var ganske almindelige bønder – og den længste rejse, de kom ud på, var måske den, der gik fra gården til gravpladsen.

E. Mgd.

Lås med lukkebeslag fra grav VII. Den usædvanligt velbevarede lås har siddet på et træskrin og stod ved gravlæggelsen åben. Den lukkes ved at føre skyderen (der er udformet som en torshammer) til højre, hvorved låsestangen (riglen) griber ind i lukkebeslagets øsken. Dækpladens længde er 10 cm.

Del af gravpladsen i Sdr. Onsild. Gravenes mørke fyldjord tegner sig tydeligt i undergrunden.

Vikingskatten fra Rebild

I sommeren 1971 fandt smed T. Højbjerg Larsen i sin have i Skørping en spinkel sølvhalsring fra vikingetid (1). Gårdejer Regnar Pedersen, der er en god ven af Nationalmuseet, indberettede fundet, og omtrent samtidig kom der fra Ålborg meddelelse om, at entreprenør Bent Andersen havde fundet en sølvarmring (2) på den byggegrund i Rebild, hvor Højbjerg Larsen havde købt sin havemuld. En medarbejder fra Nationalmuseets 1. afdeling drog af sted for at besøge findestedet og foretage en eftergravning – for det kunne dog tænkes, at der var mere – og skatte findes sjældent ved faglige udgravninger, de væltes op ved markarbejde, og man har derfor kun sjældent eller aldrig lejlighed til at iagttage skatten i præcis den tilstand, i hvilken den blev begravet. Der viste sig at være mere: Ca. 40 cm under jordoverfladen lå tæt sammenpakket ca. 4 kg sølv, i alt 124 stykker, oprindelig svøbt i et stykke skind, hvoraf der endnu var rester at spore – et vægtigt supplement til Nationalmuseets imponerende beholdning af sølvskatte fra vikingetid. Da skatten var kommet for en dag, rev Højbjerg Larsen sin nyanlagte have over endnu en gang og fandt yderligere tre stykker sølv, så skatten kom op på i alt 128 stykker.

Søluskatten fra Rebild. (Numrene refererer til numrene i teksten). Gengivet i ca. $\frac{1}{3}$ størrelse.

Rebild-skatten består næsten udelukkende af barrer (3) og brudsølv, dvs. ituhuggede smykker, der tjente som betalingsmiddel efter vægt. Alt tyder på, at dette betalingssølv har været i omløb længe; der er snoede halsringe i alle stadier af ophugning (4) og optrævling (5), og kun to brudstykker kan samles til et helt stykke (6). Hermed stemmer også overens, at der i skatten er brudstykker af smykker, hvis datering strækker sig over et par hundrede år. Ældst er to fragmenter af en russisk betalingsring fra 9. årh. (7) og en båndformet, åben armring med stemplede ornamenten (8). Noget yngre er de mange forskellige snoede arm- og halsringe, de begynder at vise sig i begyndelsen af 10. årh. Yngst er en svær sølvring (9) med trompetformede ender og fine prik-

Båndformet armring med stempelornamenter. Gengivet i ca. $\frac{3}{4}$ størrelse.

Sølvfibula i presseblik og filigran. Gengivet i naturlig størrelse.

ornamenter, den er ikke ophugget, kun bukket sammen – det er ringen til en gotlandsk ringnål fra anden del af 10. årh. En anden slags ringnål, af norsk herkomst, er repræsenteret af et lille halvkugleformet fragment og et stykke af nålen (10).

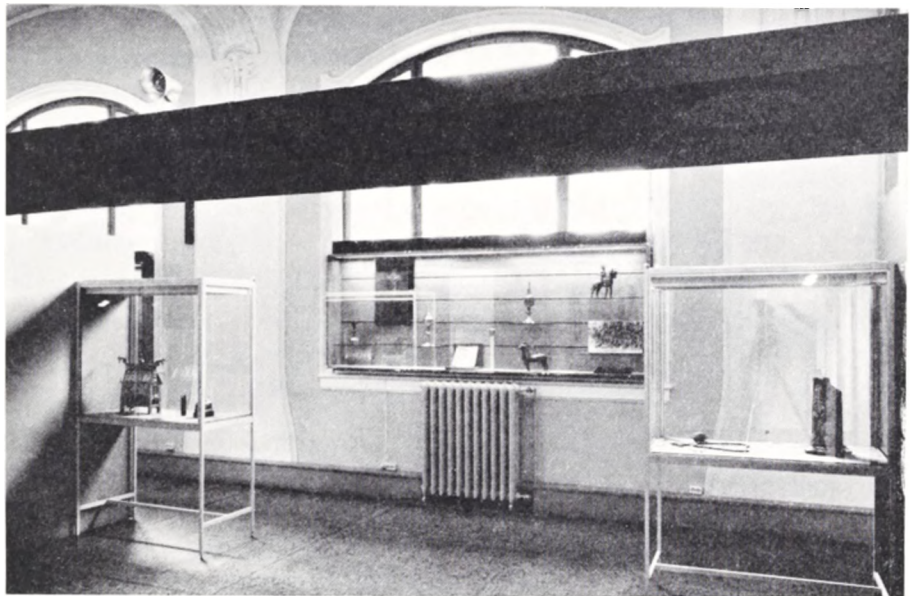
De hele stykker er hurtigt overset: Den snoede halsring fra haven i Skørping er trukket ud af facon, men hel. En arming dannet af en trind stang prydet med fire små ringe (11) er også hel, men klempt sammen, det samme gælder to lignende armringer uden vedhæng (12) samt ringen snoet af seks tråde, hvor kun lukningen er trævlet op (2). Og endelig den meget smukt forarbejdede runde filigranfibula (13), hvor kun nålen mangler; sidstnævnte stykke er, ligesom de snoede ringe og ringe med vedhæng, velkendte fra danske vikingetidsfund fra 10. årh.

Dansk, norsk, gotlandsk og russisk herkomst kan eftervises i Rebildskatten – den giver et godt billede af tidens vidtstrakte handelsforbindelser og også af usikre tider, hvor det kunne blive nødvendigt at bringe sin formue i sikkerhed.

E. Mgd.

Det norske 1100 års rigsjubilæumsudstilling

Norges 1100 års rigsjubilæum i 1972 er bl. a. blevet fejret ved en stor udstilling, der åbnedes 23. marts i Universitetets Oldsaksamling i Oslo med titlen: „Middelalderkunst fra Norge i andre land“. Udstillingen omfattede genstande, som havde været i brug i Norge i middelalderen eller i al fald havde passeret igennem landet uden hensyn til, hvor tingene var udført.

Et glimt fra udstillingen med nogle af genstandene fra Nationalmuseet.

På Nationalmuseet markeredes det norske rigsjubilæum med en udstilling af norske stavkirkeportaler, udlånt af Universitetets Oldsaksamling i Oslo.

I de århundreder Norge og Danmark havde samme konge og fælles administration i København sendtes mange norske middelalderlige genstande, navnlig fra kirkerne, til kongens kunstkammer og efter 1814 erhvervedes endnu en del sager ved køb til Oldnordisk Museum. Med størstedelen af dette materiale, hvoraf særligt kan nævnes Det irske skrin, Færøstolene og de norske horn, har Nationalmuseet bidraget til udstillingen, desuden har Det kgl. Bibliotek og Den Arnamagnæanske Håndskriftsamling sendt håndskrifter, Kolding St. Nikolaj kirke en messehagel og Viborg Stiftsmuseum en seglstampe.

De danske bidrag kom i fornemt selskab, idet det var lykkedes at låne adskillige meget fine eksempler på middelalderlig kunst, der af forskere regnes for norske, som f. eks. fra Museo Nazionale (Bargello) i Firenze det skønne hvalrostandshorn, der formodes at høre til de gengaver, som Magnus Lagabøter i 1274 sendte Philip III af Frankrig som tak for et stykke af Kristi tornekrone, og fra British Museum, Victoria & Albert Museum i London samt Rijksmuseum i Amsterdam andre hvalrostandskæringer.

Det var en af denne udstillings fortjenester, at den for første gang sammenbragte disse og andre genstande af høj kvalitet, som f. eks. to

forskellige grupper af 1200-tals alterkalke, hvis engelske, islandske eller norske oprindelse er spørgsmål af stor interesse.

Oslo-udstillingen blev en sådan publikumssucces, at den ønskedes forlænget i halvanden måned til 1. august, for at flere turister kunne få lejlighed til at se den smukke udstilling.

H. L.

Møntfundet fra Kirial

Bearbejdelsen af det store møntfund (1967) fra Kirial på Djursland er nu afsluttet. Det samlede antal er opgjort til 81.422 mønter – det er således langt det største kendte danske møntfund. Mønterne må være nedlagt omkring 1365, men det kan ikke med sikkerhed siges, om nogen bestemt begivenhed har bevæget ejeren til at betro sin skat til jorden. Ej heller vides det, hvem han var. Måske ejeren af Kirialgård, men andre vil mene, at summen er så stor, at den må have tilhørt en institution, kirken eller statsmagten.

Det store flertal af mønterne, 78.721, var indskriftsløse hulpenninge, og heraf var henvend halvdelen fra Hamborg (fig. 1), et vidnesbyrd om denne bys betydning for Danmarks økonomi. De lybske var langt færre, et lille halv snes tusind (fig. 2), medens Mecklenborg (fig. 3) og Lüneborg (fig. 4) hver var repræsenteret med 12.–13.000.

Af mønterne med indskrift var de fleste sterlinge, engelske sølvmonter der på grund af deres internationale gangbarhed også blev efterlignet i Vesteuropa. Det er netop nogle af disse mønter, der tillader os at datere fundets nedlægning så nøje, og en af de yngste (præget af Edward III i årene lige efter 1362) vises her (fig. 5). Man har ikke før vidst, at engelske mønter endnu i 1360'erne kurserede i så stort omfang i Danmark, og tidspunktet for den absolutte nordtyske dominans er således blevet forskubbet til efter 1370, et ikke uinteressant resultat. En del af de kontinentale efterligninger var hidtil ukendte. Det gælder en række mønter fra det lille herskab Kuinre ved Zuidersøen, dels med herskernavnet Johan, vel for Johan II, død 1363, dels uden herskernavn, men blot med stedsangivelse (fig. 6). Også en anden lille feudalherr, Hartrad af Schönecken (i Rheinland-Pfalz), der døde 1351, har haft en større møntaktivitet end hidtil formodet (fig. 7). Endelig kan nævnes, at der fra Lorraine er fremkommet hele to ukendte mønter, en sterling fra hertug Ferry IV (død 1328), slået i Nancy (fig. 8) og en fra bispen af Verdun, Henri IV d'Apremont (død 1349) (fig. 9).

Kirial-fundet har kastet nyt lys over dansk og europæisk mønthistorie i 1300-tallet, og interesserede kan læse mere herom i Nordisk Numismatisk Årsskrift 1970 (trykt 1971).

J. S. J.

Et nyt Alexanderportræt

Under Ptolemaios II Philadelphos (288–246 f. Kr.) begyndte den af Alexander den Store grundlagte Alexandria at udvikle sig til en storby med en græsk-orientalsk blandingskultur. Det er fra hans tid, vi har de første vidnesbyrd om en officiel herskerkult med et præsteskab for „Alexander og hans gudebrødre“.

Statuarisk optræder Alexander i store marmorværker med borehuller til diadem og strålekrans i metal, som guden Ammon med vædderhorn eller som Alexandrias byguddom med elefanhovedhud på hovedet. Den gengiver sandsynligvis officielle fremstillinger, der har været opstillet i templer og på offentlige steder. På småværker, statuetter, der hører til i den uofficielle kult hjemme på husaltrene, findes desuden en række attributter og symboler, som må henføres til den alexandriniske blandingskultur. Antiksamlingens nye Alexanderhoved med et himmellegeme (måske en stjerne) på hovedet må regnes til en figur i denne gruppe.

E. P.

Posthumt portræt af Alexander den Store fundet i Ægypten. Blød, hvid kalksten med stedvis bevaret, malet stukovertræk. Højde 15.5 cm. Hellenistisk arbejde, formodentlig fra Alexandria, 3.-2. årh. f. Kr. Antiksamlingen inv. nr. 15065.

Seleukidemønter fra Antiochia

1

2

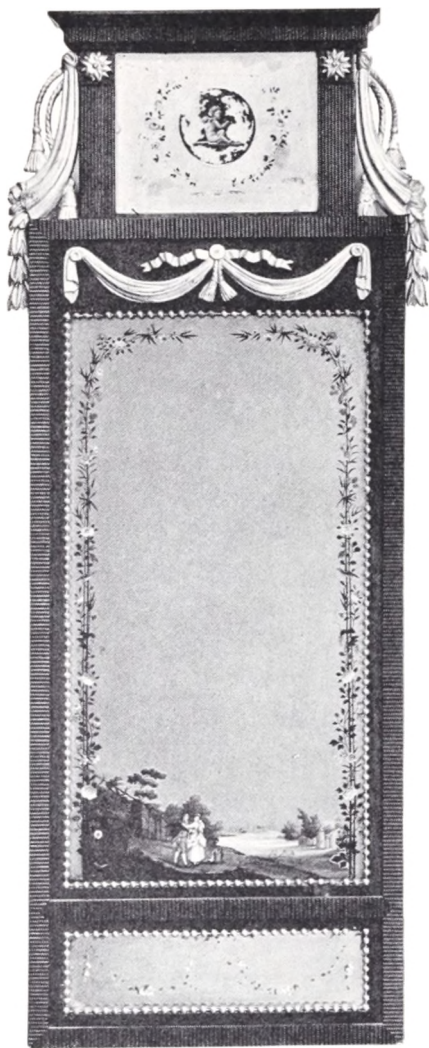
3

Fra Ny Carlsbergfondet har Den kgl. Mønt- og Medaillesamling modtaget en gave på seks sølvtetradrachmer præget af Seleukidekongerne i Syrien, hvoraf tre skal præsenteres her. Mønterne hidrører fra Demetrios I, 162–150 f. Kr. (fig. 1), Alexander Balas, 150–145 f. Kr. (fig. 2) og Demetrios II, 145–139 f. Kr. (fig. 3). De to konger af navnet Demetrios var far og søn, mens Alexander Balas var en usurpator, som ved falskeligt at udgive sig for en ætling af en anden linie inden for Seleukideslægten og med støtte af Syriens nabokonger vandt tilslutning nok til at kunne besejre Demetrios I og indtage hans plads på tronen i 150 f. Kr. Hans regeringstid blev imidlertid kort. Efter et par års forløb dukkede den unge Demetrios II op i Syrien i spidsen for en hær af lejetropper, og da den udenlandske støtte svingede over til ham, kunne han efter en borgerkrig af nogle års varighed i 145 f. Kr. overvinde Alexander definitivt og overtage såvel hans kongerige som hans dronning, en ptolemæisk prinsesse fra Ægypten.

Alle de tre mønter er præget i Antiochia ved Orontesfloden, Seleukiderigets hovedstad i det nordlige Syrien. Kongernes portrætter, der alle er let idealiserede, men alligevel gengiver meget forskellige fysiognomier, og er af fremragende kvalitet, optager forsiden. Bagsiderne viser forskellige guddomme, som de enkelte herskere følte sig særligt knyttet til. Demetrios I valgte skæbnegudinden, Tyche, med overflødhedshorn i venstre hånd og en kort stav i højre. Når Alexander Balas anbringer den tronende olympiske Zeus på bagsiden af sine mønter, skyldes det, at denne type var indført af hans påståede fader, Antiochos IV. Endelig er Demetrios II's bagsidetype, Apollon med bue og pil, der sidder på den såkaldte omphalos, en sten i Delphi, som repræsenterede verdens navle, udtryk for en tilbagevenden til den traditionelle mønttype, der havde domineret alle Seleukidemønter indtil Antiochos IV's tid. Apollon blev nemlig anset for Seleukideslægtens skytsgud og særlige værner

I 2. årh. f. Kr. bredte den skik sig at forsyne kongerne med klingende tilnavne på møntindskrifterne. Karakteristisk nok er denne udvikling samtidig med en stadig større svækkelse af de helleniske staters politiske magt og altså et tydeligt kompensationsfænomen. Demetrios I nøjes med at kalde sig „Frelser“, Alexander Balas tager titlerne „Med Guddommelig Fader“ og „Velgører“, og Demetrios II udvidede længden yderligere med tilnavnene „Gud“, „Den Broderelskende“, „Sejrherr“. Alle mønterne bærer forneden i afsnittet en datering efter den seleukidiske æra, hvis nytår ligger omkring 1. oktober, således at vi kan sige med sikkerhed, at den første er præget i året 154/3 f. Kr., nummer to 147/6 f. Kr. og nummer tre året efter, 146/5 f. Kr.

O. M.

Spejl med Cramer Wilsbeck's etikette. Mahognifinér med forgyldte skæringer. Polykromt dekorerede spejlglas. H. 132,5 cm. Mus. nr. 3. afd. 3618/1972.

En kinesisk spejldekoration i dansk ramme

Blandt de gaver, Nationalmuseet i år har modtaget fra Ny Carlsbergfondet, er det Louis XVI-spejl, der afbildes her. Det er usædvanligt af to grunde. Det har bevaret sit fint dekorerede spejlglas malet i Kina efter europæisk forbillede, og desuden er det forsynet med møbelhandler Cramer Wilsbeck's trykte etikette. Den kendes foreløbig kun i tre eksemplarer. Etiketten sidder nederst på spejlets bagklædning og har følgende tekst: „Hos Christopher Cramer Wilsbeck bekommes alle Sortiments moderne Mahoni Speile, Commoder, Spilleborde, og forgyldte og hvide laquerede Speile, Speilborde, Piedestaler &c. Tillige repareres alle Sorter gamle Speile til billigste Priser i Kiöbenhavn paa Hiörnet af store Kirkestræde og Amagertorv No. 36.“

Wilsbeck fik borgerskab den 27. februar 1792 som „marskandiser“, dvs. handlende. Han var da 25 år gammel. Allerede få dage efter, den 2. marts, reklamerede han for sin nye forretning i Kiöbenhavns Adresseavis. I tidens noget svulstige sprog skriver han: „Det ærede Publicum og mine Velyndere i Særdeleshed haver jeg herved den Ære at bekendtgjøre, at i min Boutique . . . bekommes alle Sorter moderne Speile, Borde, Commoder og Piedestaller . . . Hvad som ikke haves færdig kan erholdes efter enhver Behag. De der bæere mig med deres Ordre forsikres reel og promte Behandling . . .“. Adressen er den samme som på den trykte etikette. Ifølge Københavns Vejviser blev han boende her indtil 1798, og spejlet må altså være købt i hans butik mellem 1792 og 1798.

Desværre ved vi ikke, hvem der har tegnet og udført spejlrammen for ham; men den er uden tvivl af københavnsk oprindelse. Der er i dansk eje bevaret adskillige spejle af lignende form med det karakteristiske smalle topstykke flankeret af udskårne motiver. Det ældste eksemplar, man kender, findes nu på Fredensborg. Det blev leveret 1772 af den københavnske „isenkræmmer“ Chr. Paul Freese til prinsesse Charlotte Amalie's lejlighed på Frederiksborg Slot.

Motiverne på det øverste og nederste glas på Cramer Wilsbeck's spejl er udført i København; men midterglasset er dekoreret i Kina. Den polykrome dekoration gengiver en elegant herre og dame, begge europæisk klædt, i et romantiseret landskab. Billedet er – som man brugte det i Østen – malet på glassets bagside, inden det blev folieret. Spejlrammen må være fremstillet netop til dette glas, da facetslibningen og blomsterrankerne nøje passer i rammens lysmål.

1798 flyttede Wilsbeck til „Hiörnet af Höibroeplads og lille Kirkestræde“ og fra 1807 fik han „Speilboutik paa Börsen 21“. Han omtales i vejviseren som „Stabs capitain ved det borgerlige Artilleri og Möbelhandler“. Han døde 30. april 1821.

T. C.

Møbelhandler Christopher Cramer Wilsbeck's etikette, som han anvendte mellem 1792 og 1798. 7 × 9,3 cm.

Blussepram fra Roskilde Fjord

Efter en trofast hjælper på mange områder og gennem mange år, fisker Hans Olsen, Jyllinge, har museet arvet en fuldt udrustet blussepram, dvs. en pram med alt hvad man behøver til at stange ål ved kunstigt lys (blusse ål): lygte, knæskammel, trandåse, ålesakse, sortérkasse, ålemål, åletang, årer, ballaststen, madpakke og frokostbajer. Prammen er indgået i det nyåbnede Dansk Fiskerimuseum i Brede, som indviedes den 30. juni 1972.

G. N.

Johannes V. Jensens Nobelprismedaille

Den kongelige Mønt- og Medaillesamling har modtaget en meget værdifuld gave: Johannes V. Jensens Nobelpris-medaille, som familien har skænket Nationalmuseet i forbindelse med indretning af mindestuen.

Alfred Bernhard Nobel (1833–90), den svenske sprængstøfkemiker, der blandt andet opfandt dynamit (1866), samlede sig en stor formue, som han ved testamente bestemte skulle anvendes til oprettelse af videnskabelige institutter og et fond, hvis formål var at prisbelønne mennesker, der havde gjort en særlig fremragende indsats inden for fysik og kemi, medicin og litteratur. Dertil en pris for særligt intensivt arbejde for verdensfreden til menneskehedens gavn.

I forbindelse med tildelingen af priserne overrækkes en guldmedaille. Fredsprisen, der tildeles fra Norge, har en medaille tegnet af Vigeland og udført af Ivar Trondsen. De tre andre er svenske og har alle på forsiden et portræt af Alfred Nobel, på bagsiden varierende fremstillinger. På litteraturmedaillen ses en skrivende, laurbærkranset mand, der lytter til en lyrespillende genie. Omskriften: *INVENTAS VITAM IUVAT EXCOLUISSE PER ARTES* er et citat fra Virgils Aeneide (VI, 663) og kan oversættes: Lykkelig han, der har højnet vort liv med den kunst, som han opfandt. Dette findes på alle tre medailler.

Den svenske medaillør Erik Lindberg (1873–1966) var ret ung, da han år 1900 udførte medaillerne (første gang slået 1902). Han var uddannet i Paris og præget af den franske medailleskoles idealer, hvilket tydeligt ses af det naturalistiske portræt af Nobel, der er uden heroisering og antikisering. Klassiske symboler til bagsiden var dog stadig i kurs, men det var et krav, at de symbolske figurer skulle være letfattelige for enhver. Dette synes ikke helt at være tilfældet her, hvor f. eks. både den lyrespillende og den siddende person er beskrevet i for-

Skælskørundersøgelsen 1970. Øjeblikksbillede fra kommunekontoret på valgnatten ved kommunevalget 1970.

skellige omtaler af medaillen som Apollon. Mit og mine medarbejderes umiddelbare indtryk er, at det er digteren, der lytter til sin muse, et naturligt motiv for en litteraturpris.

Den lille plade nederst på medaillen er beregnet til indgravering og her står: Johannes V. Jensen MCMXLIV. På siderne af feltet ACAD SUEC for Svenska Akademien, der indstiller til belønningen.

Dette er det eneste medailleminde, vi har om vor berømte digter, der døde i 1950. En portrætmedaille findes ikke. Der burde udkomme en til 100-årsdagen 20. januar 1973.

K. B.

Skælskørundersøgelsen

Nationalmuseets 3. afdeling har siden 1969, i samarbejde med bl. a. Skælskør egnhistoriske arkiv, Dansk Folkemindesamling og Institut for forvaltningslære, gennemført en undersøgelse over forudsætningerne for og virkningerne af kommunesammenlægningen i april 1966, ved hvilken landkommunerne Boeslunde, Eggeslevmagle, Tjæreby, Magleby, Omø og Agersø blev lagt sammen med Skælskør købstad.

Da de virkninger, Nationalmuseet og Dansk Folkemindesamling især beskæftiger sig med, er de mere langsigtede, er der foretaget en registrering af „storkommunens kultur“ på en række områder med henblik på at vende tilbage senere. Bl. a. blev kommunevalget i 1970 gennemfotograferet. På billedet, der er taget på kommunekontoret valgnatten, indsamler borgmesteren og kærneren telefonisk resultaterne fra de forskellige afstemningssteder.

G. N.

Sørgeskik

I løbet af de senere år er det blevet stadig mere sjældent at iagttage særlige forholdsregler i klædedragt og i tilværelsen forøvrigt i anledning af slægtninges eller bekendtes død. Anderledes før i tiden.

For Nationalmuseet har sørgeskik imidlertid kun været sparsomt belyst, sandsynligvis fordi emnet kan berøre de pågældende for nært til, at det lader sig gøre til genstand for undersøgelse. For at råde bod på denne mangel er det dog besluttet at forsøge en indsamling, og der er allerede kommet værdifulde resultater.

Eksempler herpå er en sørgespadseredragt, der ses på billedet her af dens ejerinde, som anskaffede dragten ved sin mands død i 1921. Det andet billede viser en begravelse i Solbjerg kapel på Frederiksberg i 1938. Netop sådanne fotografier er særdeles sjældne.

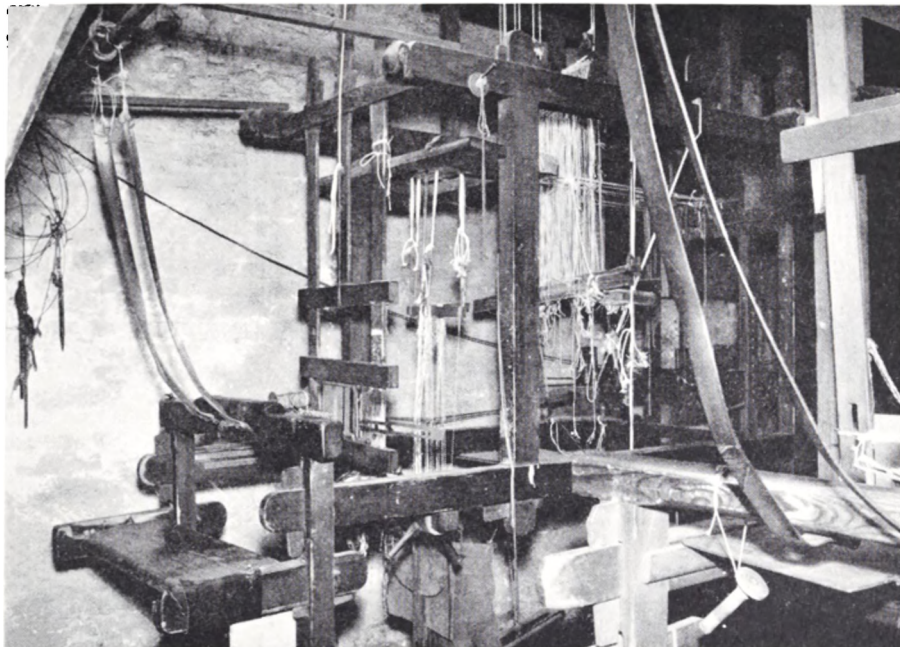
Måske kan det dog med tiden lade sig gøre for museet at anskueliggøre dødens kulturhistorie på linie med tilværelsens andre store højtidler?

H. F.

Possementmagerværksted fra Ålborg

Da Ålborg Possementfabrik blev nedlagt i 1971, fik Nationalmuseet fra possementmager Erik Griem forærende de mest centrale redskaber for faget: en håndvæv til at væve bl. a. agramaner på, en mølle til

Denne håndvæv har tidligere stået på frøknerne Petersens possementværksted i Østerå.

at slå snore på og en rok til betrækning af knapper. Ålborg Possementfabrik blev grundlagt 1923.

I. V.

„Telefonbogen“

Museet for Danmarks Frihedskamp 1940–1945 har erhvervet et komplet sæt af de radiosendere, der under besættelsen blev brugt til opretholdelsen af radiokontakten med England. De er indkommet som gave fra ingeniør L. A. Duus Hansen, der selv var en førende radiotelegrafist og konstruerede de fleste apparater.

De første sendere kom til landet i 1941. Det var et omfattende apparatur, der vejede ca. 20 kg. De kunne alene tilsluttes det normale vekselstrømnet og var vanskelige at betjene. Da sendeeffekten var så lille som ca. 7,5 watt, kunne de kun bruges i forbindelse med et stort antenneudstyr.

Duus Hansen byggede da i de følgende år en sender, der kunne arbejde med både veksel- og jævnstrøm, og som havde større sendeeffekt end den engelske model. Disse apparater blev brugt en vis tid, og Duus Hansen virkede ydermere som en slags konsulent for flere faldskærmsfolk. Samtidigt konstruerede han på grundlag af de indhøstede erfaringer en ny sender og modtager, hvor dimensionerne blev formindsket mest muligt.

Før den 29. august 1943 byggede Duus Hansen endelig en tredje udgave af universalsenderen. Modtager og sender fyldte nu i alt som

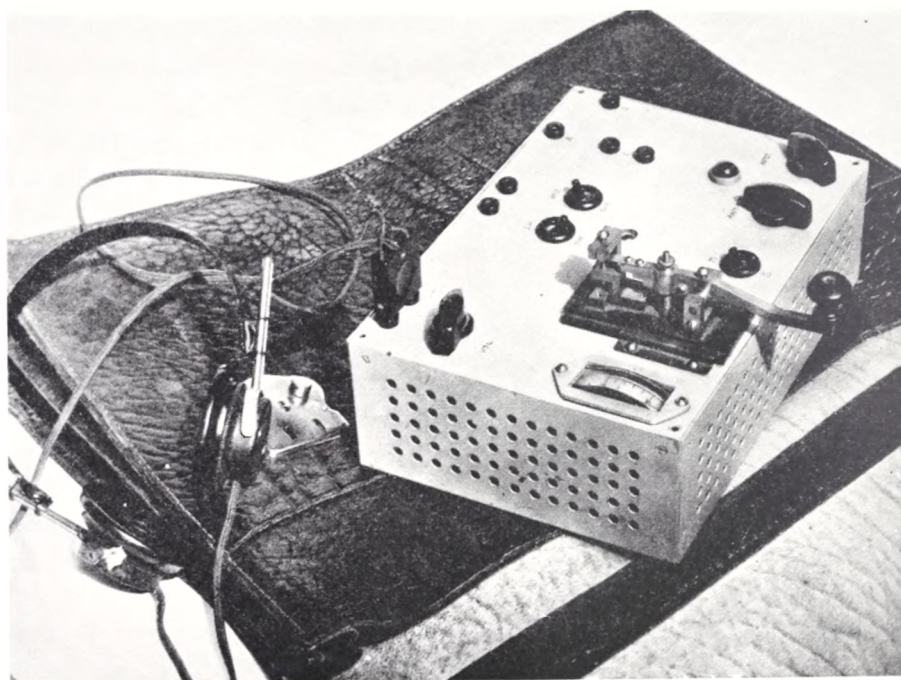
en normal københavnsk telefonbog, og vægten var reduceret til 1½ kg, medens sendereffekten var forøget til 20 watt. Kufferten til transport af den engelske sender kendte tyskerne kun alt for godt fra andre besatte lande. Dues Hansens sender kunne skjules i en almindelig kontormappe, og den var konstrueret af komponenter og rør, der fandtes i ethvert radioapparat. Reparationer var således lette at foretage.

Den øgede aktivitet inden for modstandsarbejdet efter 29. august stillede større krav til radiotjenesten. London ønskede den udbygget således, at hver regionsleder og de vigtige tjenestegrene – såsom nedkastning, efterretning, sabotage og finansadministration – fik stillet individuelle koder og telegrafister til rådighed.

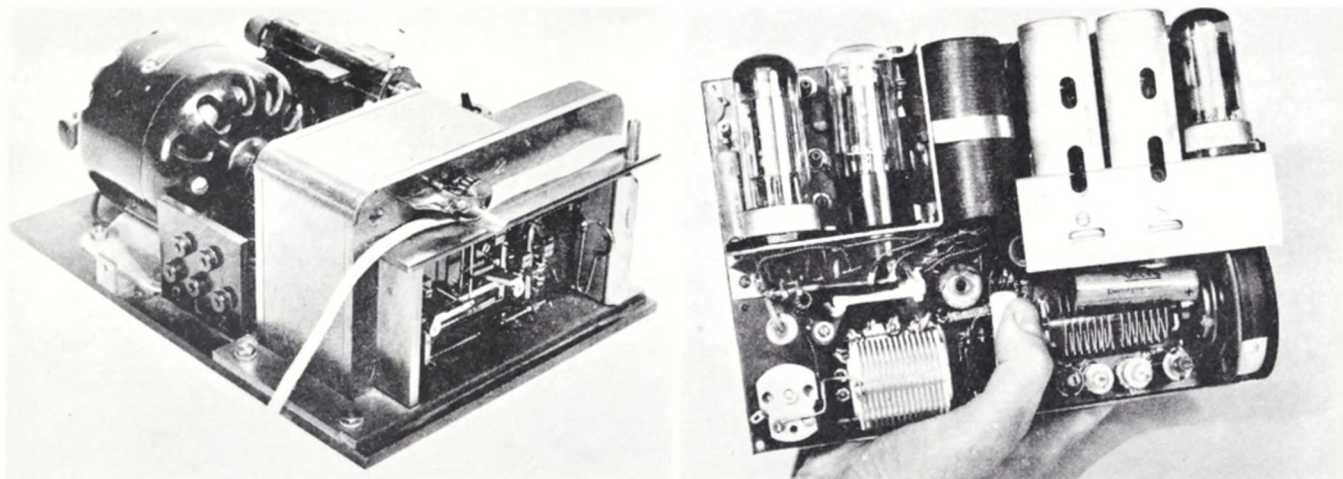
Den mere og mere effektive tyske pejletjeneste krævede modforholdsregler. Hver telegrafist fik et vagthold, der dels skulle bringe senderen på plads, dels stå på udkig omkring sendestedet for at kunne advare mod pejlevogne. Et par danske ingeniører (Hasselbalch, Bagge, Brøndum og Larsen) påtog sig at fremstille „telefonbogen“ i det nødvendige antal. Ved krigens slutning eksisterede der ca. 60. Radiosektionen bestod af ca. 100 mand i hele landet – telegrafister, vagthold og kodebehandlere.

Efterhånden som mængden af telegrammer voksede, anmodede London om at få etableret „high speed-telegrafi“, idet man med denne metode kunne forøge telegram-massen syv eller otte gange inden for den samme sendetid.

Man kom i besiddelse af to transmittere og en perforator. En transmitter er en automatisk nøgle, hvis bevægelse styres af en perforator.

Sidste model af den såkaldte „telefonbog“. Teknisk Foto fot.

Tv.: Motordrevet automatisk transmitter. T. h.: Indholdet af en „telefonbog“ med komplet sender og modtager. Teknisk Foto fot.

ret papirstrimmel, hvor hullerne repræsenterer enkelte bogstaver. Ved hjælp af perforatoren – en langsomt arbejdende model til manuel betjening – overførte man telegrammet til strimlen i form af et hulmønster. Derefter blev strimlen indført i transmitteren, der afsendte 600–800 bogstaver i minuttet. Det gik så stærkt, at man i England ikke kunne nedskrive signalerne direkte, men optog dem på en voksplade, der siden blev afspillet med lav hastighed.

Trods øget kapacitet var radionettet så stærkt belastet, at man ikke tålte nogen afbrydelse i arbejdet. Af frygt for strømafbrydelse byggede man også sendere beregnet på batteridrift.

I slutningen af 1944 etablerede man endnu en aflastningslinje mellem København og Malmö, hvorfra telegrammerne frit kunne videregives til London. Denne linje arbejdede med ultrakorte, retningsbestemte bølger, og det viste sig under forhørene efter krigen, at tyskerne aldrig havde konstateret denne senders eksistens. Den gik i øvrigt under navnet „Badminton“.

J. B.

Knipleskolen fra Nørre Sejerslev

Som genbo til Frilandsmuseets store gård fra Sønder Sejerslev ligger nu et lille hus, en knipleskole, fra samme sogn i det sydvestlige Sønderjylland. Den blev åbnet for publikum i juni 1972 og giver sammen med Sønder Sejerslev-gården mulighed for umiddelbar sammenligning mellem erhvervs- og boligforhold hos to forskellige lag af landbefolkningen.

Bygningen, der kan føres tilbage til 1700-årene, er indrettet, som den tog sig ud for en besøgende i årene omkring 1870. Meget af det gamle faste inventar er stadig i brug, mens beboernes møbler er væsentligt yngre, ja helt moderne for tiden hos den yngste af familierne. Aftægtskonens ting er af lidt ældre dato.

*Stuen fra knipleskolen fra Nørre Sejer-
slev. Anders Rehde Nielsen fot.*

Stuen, hvor den gamle kone endnu en tid underviste småpiger fra egnen i kniplekunsten, er i dag ikke mere befolket, men den står, som havde pigerne forladt den for en kort pause: Vi ser stolen med halm-sædet, hvorfra lærerinden overvågede, at eleverne bestilte noget; i en række står pigernes skamler og deres kniplebrætter af forskellig størrelse, og langs væggen hænger de vandfyldte glaskugler, der om aftenen hjalp dem med at samle lyset fra den enlige tælleprås.

L. F.

Sønderjysk bulhusgård

Som første længe i en sønderjysk bulhusgård er man på Frilandsmuseet i sommeren 1972 begyndt på genrejsningen af en bullade fra Sparlund (i Øsby sogn, Haderslev herred).

Laden, der er publiceret i Mogens Clemmensens værk om bulhuse, blev erhvervet til museet i 1930. Den havde således tilbragt mere end 40 år på museets magasin, da den blev fremdraget i efteråret 1971 for at blive repareret og imprægneret inden genopstillingen.

Alt træværk i bygningen er af eg, og både tømmer og planker er af usædvanligt kraftige dimensioner. Enkelte stolper måler helt op til 41 cm i bredden, og i flere af fagene er udfyldningen klaret med kun tre bulplanker, der så til gengæld har en bredde på ca. 70 cm. Bygningen er sorttjæret med undtagelse af den gamle knægtbyggede gavl, der ved hjemtagelsen stod som sidevæg i et tilbygget portfag.

F. K.

Den sønderjyske bullade fra Sparlund under genrejsning på Frilandsmuseet i Sorgenfri.

